

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՀԱԿՈԲՅԱՆ ԱՍՏԴԻԿ ՀՄԱՅԱԿԻ

ԻՐԱՆԱՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԸ 1921-1945 ԹԹ.

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Է.00.01 «Հայոց պատմություն» մասնագիտությամբ
պատմական գիտությունների թեկնածուի
գիտական աստիճանի համար

Գիտական ղեկավար՝ պատմական գիտությունների դոկտոր Վիրաբյան Ա. Ս.

ԵՐԵՎԱՆ - 2018

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ.....	3
ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ	
ԻՐԱՆԱՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ԿԱԶՄԸ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ 1921-1945 ԹԹ.....	13
1.1. Իրանահայ համայնքի ժողովրդագրական տեղաշարժերը և հայերի տեղաբաշխումն Իրանում.....	13
1.2. Իրանահայերի սոցիալ-տնտեսական դրությունը.....	39
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ	
ԻՐԱՆԱՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ԹԵՄԵՐԸ, ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԸ ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ 1921-1945 ԹԹ.....	68
2.1. Իրանահայ համայնքի թեմերը և իրավական կարգավիճակը.....	68
2.2. Հայ հասարակական կազմակերպությունների գործունեությունն Իրանում և իրանահայ համայնքի կապերը Խորհրդային Հայաստանի հետ.....	84
2.3. Հայկական կուսակցությունների գործունեությունն Իրանում.....	106
ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ	
ԻՐԱՆԱՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔԸ 1921-1945 ԹԹ.....	124
3.1. Հայկական դպրոցներն Իրանում.....	124
3.2. Իրանահայ գրականությունը և մամուլը.....	150
3.3. Իրանահայ արվեստը (երաժշտություն, թատրոն, կինո և գեղանկարչություն).....	161
ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ.....	180
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ.....	184

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Որևէ երկրի պատմություն չի կարող ամբողջական լինել, եթե ուսումնասիրված չէ կամ թերի է լուսաբանված պատմական ճակատագրի բերումով այդ երկրից դուրս կազմավորված համայնքների պատմությունը:

Մեր խնդրո առարկան իրանահայ համայնքն է, որը Մերձավոր և Միջին Արևելքի հնագույն, ավանդական ու ամենախոշոր համայնքներից է:

Մինչև 1935 թ. Իրանը¹ հայտնի էր Պարսկաստան անունով, սակայն թեկնածուական ատենախոսության մեջ նպատակահարմար ենք գտել օգտագործել միայն «Իրան» եզրույթը՝ աշխատանքի կառուցվածքը կուռ պահելու նկատառումներից ելնելով:

Իրանահայ համայնքի բացառիկությունը հիմնավորելիս պետք է փաստել, որ Մերձավոր Արևելքի մի շարք երկրների հայ համայնքները հիմնականում ձևավորվել կամ վերակազմավորվել են նոր և նորագույն ժամանակներում, հատկապես հայոց ցեղասպանությունից և Արևմտյան Հայաստանի հայաթափումից հետո, իսկ Իրանի հայ համայնքը գոյություն է ունեցել վաղ ժամանակներից՝ աչքի ընկնելով որպես կատարելապես ձևավորված ու հաստատուն մի համայնք: Ուստի անվարան կարելի է ասել, որ այն իրավունք ունի կոչվելու սփյուռքահայ ամենահին համայնքներից մեկը:

Համայնքի բացառիկության այլ դրսևորումներ վկայակոչելիս հարկ է անդրադառնալ հետևյալ իրողություններին. համայնքի գործածական լեզուն արևելահայերենն է: Իրանահայ համայնքի բնակչության հոգեկերտվածքը, աշխարհայացքը և մտածելակերպի շատ առանձնահատկություններ ճիշտ և ճիշտ նման են արևելահայության նույնատիպ հատկանիշներին: Երկար դարեր ապրելով բուն հայրենիքի սահմաններից դուրս՝ իրանահայերը եղել են հայ լեզվի, մշակույթի և հարուստ ավանդույթների կրողներն ու հարստացնողները:

Իրանահայ համայնքի կենսունակության գրավականն օտար երկրում ուժացման վտանգի դեմ մշտապես պայքար մղելն էր: Ազգային ինքնագիտակցության ոգին ու հայապահպանության գաղափարը վահան դարձնելով իր ինքնությունը խարխլող

¹ Երկրի շահական կառավարությունը Պարսկաստանն անվանափոխեց Իրան՝ շեշտելու համար իրանցիների արիական ծագումը:

երևույթների դեմ՝ իրանահայությունը միաժամանակ հանդես է բերել ճկունություն և, որպես Իրանի քաղաքացի, միահյուսել է հայոց բազմադարյան և իրանական հարուստ մշակութային արժեքները՝ կերտելով յուրատիպ մշակույթ: Իրանահայերը նաև գործուն մասնակցություն են ունեցել Իրանի սոցիալ-տնտեսական, հասարակական-քաղաքական և մշակութային կյանքին՝ նպաստելով այդ բնագավառներում նոր արժեքների ստեղծմանը: Անգնահատելի է համայնքի խաղացած դերը հայ-իրանական հարաբերությունների զարգացման և խորացման գործում:

Այս առումով՝ իրանահայ համայնքի պատմության ուսումնասիրությունը մեծ կարևորություն է ձեռք բերում՝ ունենալով գիտաճանաչողական նշանակություն և արդիական-քաղաքական հնչեղություն:

Ներկա քաղաքական իրադրության պայմաններում, երբ տարածաշրջանը կարևոր դերակատարում ունի հարափոփոխ իրադարձությունների հոլովույթում, Իրանի տարածքում կազմավորված հայ համայնքի պատմության ուսումնասիրությունը, պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում նրա՝ երկրի կյանքում խաղացած դերի վերաբերյալ հարցադրումներն ու դրանց վերլուծությունն առավել քան այժմեական են և հրատապ: Սույն ատենախոսությունը 1921-1945 թթ. իրանահայ համայնքի պատմության վերաբերյալ ամբողջական, հայ պատմագիտության տեսանկյունից ամփոփ ուսումնասիրություն ստեղծելու փորձ է, ուստի չափազանց կարևոր և արդիական նշանակություն ունի թե՛ պատմագիտական և թե՛ քաղաքական առումներով:

Իրանահայերի պատմության ուսումնասիրությունը կարևոր է ոչ միայն հայագիտական հետազոտությունների ամբողջացման, այլև հայության ներուժի ամբողջական բացահայտման ու համախմբման տեսանկյունից, ինչը ենթադրում է աշխարհասփյուռ հայության տարբեր հատվածների (տվյալ դեպքում իրանահայության) պատմության ուսումնասիրություն: Դա էլ իր հերթին հավելյալ հրատապություն է հաղորդում խնդրին:

Սույն ատենախոսությունը նպատակ է հետապնդում Հայաստանի ազգային արխիվում պահպանվող փաստաթղթերի, տպագիր սկզբնաղբյուրների, մամուլի համապատասխան նյութերի, ժամանակակիցների հուշերի ու վկայությունների, ինչպես

նաև հրապարակում եղած առանձին ուսումնասիրությունների հենքի վրա անկողմնակալ ներկայացնել իրանահայ համայնքի նշված ժամանակաշրջանի պատմությունը՝ առանձնակի ուշադրություն դարձելով հետևյալ հիմնախնդիրներին.

ա) համակողմանի քննության ենթարկել պատմական ճակատագրի բերումով հայերի՝ Իրանում հաստատվելու և այնտեղ նոր բնակավայրեր հիմնելու կամ գոյություն ունեցողները համալրելու գործընթացը,

բ) ներկայացնել նրանց տեղաբաշխումն Իրանում 1921-1945 թթ.,

գ) վեր հանել նշված ժամանակաշրջանում իրանահայերի զբաղվածության հստակ պատկերը, երկրի կյանքում նրանց ներգրավվածության աստիճանը,

դ) ցույց տալ իրանահայերի՝ սոցիալ-տնտեսական դրդապատճառներով պայմանավորված տեղաշարժերի հետևանքով փոփոխվող վիճակագրության դինամիկան,

ե) պատշաճ հետազոտության ենթարկել իրանահայ համայնքի հասարակական-քաղաքական կյանքը, թեմերի գործունեությունը և իրավական կարգավիճակի հիմնահարցը,

զ) հանգամանալից ուսումնասիրել իրանահայ մշակույթի բոլոր ճյուղերը՝ դպրոցները, գրականությունը, երաժշտությունը, թատրոնը, կինոն և գեղանկարչությունը՝ լուսաբանելով այդ բնագավառներում իրանահայոց կերտած մշակութային բարձրարժեք ժառանգությունը:

Նման բազմաբնույթ ու բազմաշերտ խնդիրների լուսաբանումն ապահովել է ներկա ատենախոսության գիտական նորույթը և գործնական կիրառությունը:

Ատենախոսությունը ժամանակագրական առումով ընդգրկում է 1921-1945 թթ., սակայն առանձին դեպքերում կատարվել են որոշակի շեղումներ՝ իրադարձություններն առավել ամբողջական ներկայացնելու նպատակով: Հետազոտության եզրային տարեթվերի ընտրությունն ամենևին պատահական չէ. համայնքի պատմության՝ մեր հետաքրքրությունը բովանդակող ժամանակաշրջանի մեկնարկը կապված է Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության հռչակումից հետո հայ բազմահազար բնակչության, այդ թվում՝ դաշնակցության հայտնի գործիչների Իրան ներգաղթի, հետևապես՝ համայնքի որոշ չափով

ստվարացման հետ: Ատենախոսության ժամանակագրությունն ավարտվում է 1945 թվականի իրադարձությունների լուսաբանմամբ և քննական վերլուծությամբ: Դա այն թվականն էր, երբ Իրանի շատ բնակավայրեր դեռ հայաշատ էին: Ատենախոսության ժամանակագրությունը 1946 թ. չհասցնելը պայմանավորված է այդ թվականին իրանահայերի հայրենադարձության իրողությամբ: Այդ նշանակալից երևույթի հետևանքով բազմաթիվ բնակավայրեր հայաթափվեցին:

Իրանահայ համայնքն ունի բազմադարյան պատմություն: Հետևաբար՝ այն իր վրա է գամել շատ ուսումնասիրողների ուշադրությունը: Մինչև այսօր զգալի աշխատանք է կատարվել իրանահայության պատմության ուսումնասիրման ուղղությամբ: Սույն աշխատանքը միտում ունի ընտրված ժամանակահատվածի վերաբերյալ հայ պատմագրության մեջ ամբողջական լուսաբանում չգտած հարցերն ու իրողությունները գիտական անաչառության սկզբունքի հիման վրա բազմակողմանի և ընդգրկուն ներկայացնել:

Ատենախոսությունը հիմնված է գլխավորապես արխիվային նյութերի վրա: Աղբյուրագիտական հենքն առաջին հերթին Հայաստանի ազգային արխիվում (հետայսու՝ ՀԱԱ) պահպանվող փաստաթղթերն են: Բազմաթիվ արժեքավոր փաստաթղթեր են հայտնաբերվել ՀԱԱ հետևյալ ֆոնդերից՝ ֆ. 1 (Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտե), ֆ. 57 (Ամենայն հայոց կաթողիկոսի դիվան), ֆ. 113 (ՀՀ կառավարություն), ֆ. 114 (ՀՍԽՀ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատ), ֆ. 178 (Հայաստանի օգնության կոմիտե (ՀՕԿ), ֆ. 275 (Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցչություն Պարսկաստանում), ֆ. 326 (Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարություն), ֆ. 409 (Էջմիածնի գերագույն հոգևոր խորհուրդ), ֆ. 424 (Դարբինյան Արտակ Հակոբի (1876-1950 թթ.) – հասարակական գործիչ, հրապարակախոս, հրատարակիչ), ֆ. 425 (Մկրտիչ Պոտուրյան (1881-1959 թթ.) – հայագետ, լրագրող), ֆ. 465 (Փաստաթղթերի հավաքածու իրանահայ գաղթավայրերի վերաբերյալ), ֆ. 688 (Քաղաքացիական կռիվների և Հայրենական պատերազմի մասնակիցների անձնական ծագման փաստաթղթերի հավաքածու), ֆ. 709 (Արտասահմանյան երկրների հետ բարեկամության և մշակութային կապի հայկական

ընկերություն (ԱՕԿՍ)), ֆ. 1048 (Տեր-Մինասյան Ռուբեն Կարապետի (1882-1951 թթ.) – կուսակցական, քաղաքական և պետական գործիչ), ֆ. 1381 («Հայֆիլմ» կինոստուդիա), ֆ. 1456 (Սոցիալ-դեմոկրատական հնչակյան կուսակցության գործունեության վերաբերյալ փաստաթղթերի հավաքածու), ֆ. 1457 («Հայ հեղափոխական դաշնակցություն» կուսակցության գործունեության վերաբերյալ փաստաթղթերի հավաքածու):

Իրանում ՀՀԴ գործունեության կարևորագույն անցքերի մասին արժանահավատ և ուշագրավ վավերագիր է «ՀՀԴ պատմության թանգարան-հիմնադրամի» ֆոնդում պահվող Անդրե Ամուրյանի (Տեր-Օհանյան) «Կեանքի էջեր» վերտառությունը կրող ձեռագիր և ցայսօր չիրատարակված ծավալուն հուշագրությունը²:

Իրանահայ համայնքի պատմական անցյալի, նորագույն ժամանակաշրջանի հիմնախնդիրների, բնակչության տեղաբաշխման և քանակի վերաբերյալ տեղեկություններ են ամփոփված Ա. Աբրահամյանի «Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմություն» երկհատորյակում, Ա. Ալպոյաճյանի «Պատմութիւն հայ գաղթականութեան. հայերու ցրումը աշխարհի զանազան մասերը» եռհատորյակում, Ն. Գորոյանցի «Պարսկաստանի հայերը. պատմական, տեղագրական եւ վիճակագրական համառոտ տեղեկութիւններ Պարսկաստանի հայերի մասին՝ ամենահին ժամանակներէ մինչեւ 1898 թ.», Վ. Միքայելյանի խմբագրությամբ լույս ընծայված «Հայ գաղթաշխարհի պատմություն (միջնադարից մինչև 1920 թ.)», Կ. Դալլաքյանի «Հայ Սփյուռքի պատմություն (համառոտ ակնարկ)», Մ. Մանուկյանի «Իրանահայ գաղթօջախի առօրյան», Հ. Մարտիրոսյանի «Հայերի տեղաբաշխումն Իրանում (դեմոգրաֆիկ տվյալներ)», Ա. Մաքսապետյանի «Հայերը Գիլանի մեջ և Ռաշտի հայոց եկեղեցին» և Ե. Խաթանասյանի «Հայոց թիւը» ուսումնասիրություններում³:

² Տե՛ս Տէր-Օհանեան Ա. (Ա. Ամուրեան), «Կեանքի էջեր», Յուշերս (անտիպ) մանկութիւնից մինչև 1936, Թեհրան, 1978, հոկտեմբերի 16:

³ Տե՛ս Աբրահամյան Ա., Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, հ. Ա, Երևան, Հայպետհրատ, 1964, նույնի՝ Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, հ. Բ, Երևան, «Հայաստան», 1967, Ալպոյաճեան Ա., Պատմութիւն հայ գաղթականութեան. հայերու ցրումը աշխարհի զանազան մասերը (սկիզբէն մինչեւ ԺԱ. դար Քրիստոսի), Գահիրէ, «Սահակ-Մեսրոպ», 1941, նույնի՝ Պատմութիւն հայ գաղթականութեան. հայերու ցրումը աշխարհի զանազան մասերը, հ. Բ. (Քրիստոսի ԺԱ. դարէն մինչեւ միջին դարու վախճանը), Գահիրէ, «Նոր Աստղ», 1955, նույնի՝ Պատմութիւն հայ գաղթականութեան. հայերու ցրումը աշխարհի զանազան մասերը, հ. Գ. Նոր դարու սկզբէն մինչեւ Ի.

Ընդհանրապես Իրանի և մասնավորապես երկրի տարածքում կազմավորված հայ համայնքի պատմության, տնտեսության և մշակույթի, իրավական դրության ուսումնասիրման ուղղությամբ մեծ աշխատանք է կատարել պրոֆ. Վ. Բայբուրդյանը⁴: Հրապարակված փաստական նյութերը մեծաթեք տեղեկություններ են հաղորդում քննախոսվող ժամանակաշրջանի կարևոր իրադարձությունների վերաբերյալ:

Իրանահայ համայնքի պատմությանը, մշակույթին, ինքնավարության մարմինների գործառույթներին և իրավական դրությանն անդրադարձել է նաև Հ. Մարտիրոսյանը⁵:

Իրանահայ թեմերի, նրանց պատկանող հայկական եկեղեցիների գտնվելու վայրի, հիմնադրման և ավերման թվականների վերաբերյալ փաստական հարուստ նյութեր բովանդակող մենագրություն է հեղինակել Լ. Մինասյանը⁶:

2012 թ. Էդ. Բաղդասարյանի կողմից լույս ընծայվեց «Իրանահայ համայնքի ամբողջական պատմություն» խորագիրը կրող բազմահատոր աշխատությունը, որի մեջ ամփոփված են նաև հեղինակի՝ տարբեր տարիներին իրանահայ համայնքի վերաբերյալ հրատարակված հոդվածները և գրքույկները: Տասը հատոր ընդգրկող հետազոտությունը, որը մանրագնին ուսումնասիրման ենք ենթարկել, սկսվում է հայ-իրանական ժողովուրդների ծագումնաբանությունից՝ հասնելով մեր օրերը:

դարու սկիզբը, Գահիրե, «Նոր Աստղ», 1961, Գորոյեանց Ն., Պարսկաստանի հայերը. պատմական, տեղագրական եւ վիճակագրական համառոտ տեղեկություններ Պարսկաստանի հայերի մասին՝ ամենահին ժամանակներէ մինչեւ 1898 թ., Թեհրան, «Մոդերն», 1968, Հայ գաղթաշխարհի պատմություն (միջնադարից մինչև 1920 թ.), հ. 2, խմբ.՝ Միքայելյան Վ., Երևան, «Գիտություն», 2003, Դալլաքյան Կ., Հայ Սփյուռքի պատմություն (համառոտ ակնարկ), Երևան, «Ձանգակ-97», 2004, Մանուկյան Մ., Իրանահայ գաղթօջախի առօրյան, Երևան, 2000, Մարտիրոսյան Հ., Հայերի տեղաբաշխումն Իրանում (դեմոգրաֆիկ տվյալներ), «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հ. IV. Իրան, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1969, էջ 150-173, Մաքսապետեան Ա., Հայերը Գիլանի մէջ եւ Ռաշտի հայոց եկեղեցին, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1940, փետրուար, թիւ 4 (208), էջ 108-122, Խաթանասեան Ե., Հայոց թիւը, Պոսթըն, հրատ. Եղեռնի 50-ամեակի կեդր. յանձնախումբի, 1965:

⁴ Տե՛ս Բայբուրդյան Վ., Իրանն այսօր (Տեղեկատու), Երևան, «Վահան», 1999, նույնի՝ Իրանի պատմություն, (ինագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը), Երևան, «Ձանգակ-97», 2005, նույնի՝ Իրանի հայ համայնքը. արդի հիմնախնդիրներ, Երևան, «Լուսակն», 2013:

⁵ Տե՛ս Մարտիրոսյան Հ., Ժամանակակից իրանահայ գաղութի ինքնավարության մարմինները և իրավական դրությունը, «Պատմաբանասիրական հանդես», Երևան, Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի հրատ., 1969, թիվ 1 (44), էջ 171-181, նույնի՝ Իրանահայ գաղութի պատմությունից (նորագույն շրջան), «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հ. VIII. Իրան, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1975, էջ 193-288, նույնի՝ Իրանահայ գաղութի պատմություն, Երևան, «Ձանգակ-97», 2007:

⁶ Տե՛ս Մինասեան Լ., Իրանի հայկական եկեղեցիները (ընդհանուր ակնարկ), Նոր Զուղա, Ս. Ամենափրկիչ վանքի տպ., 1983:

Բազմահատորյակը, հիմնված լինելով Նոր Զուլայի Ամենափրկիչ վանքի մատենադարանի, Մխիթարյանների մատենադարանի, Թեհրանի և Թավրիզի հայոց առաջնորդարանների արխիվային և տեղեկատվական նյութերի, կանադական, ամերիկյան և եվրոպական հազվագյուտ գրքերի հավաքածուների և այլ աղբյուրների վրա, նպաստել է մեզ հետաքրքրող որոշ հարցերի խորքային լուսաբանմանը: Սակայն ունենալով ժամանակագրական լայն ընդգրկում և նպատակ հետապնդելով դառնալ իրանահայության ամբողջական պատմության ուսումնասիրություն՝ հատորյակը մեր հետազոտության շրջանակը բովանդակող շատ իրադարձություններ և հիմնախնդիրներ ներկայացնում է հպանցիկ, երբեմն շարադրանքում բացակայում է օգտագործված սկզբնաղբյուրների համադրման և վերլուծության սկզբունքների կիրառումը⁷:

Հ. Փահլևանյանի «Իրանահայ համայնքը (1941-1979)» ուսումնասիրությունը նվիրված է իրանահայ համայնքի սոցիալ-տնտեսական, հասարակական-քաղաքական և մշակութային կյանքի առանցքային հարցերի, հայ և իրանցի ժողովուրդների պատմական կապերի և փոխհարաբերությունների, Իրանի ժողովրդական կուսակցության շարքերում հայ կոմունիստների գործունեության, համայնքի քաղաքաբնակ և գյուղաբնակ զանգվածների սոցիալ-տնտեսական դրության և ինքնավարական վիճակի լուսաբանմանը: Հեղինակը, հիմնական շեշտը դնելով 1941-1979 թթ. ընդգրկող ժամանակահատվածի վրա, լրացուցիչ տեղեկություններ է

⁷ Տե՛ս Բաղդասարյան Էդ., Իրանահայ համայնքի ամբողջական պատմություն 10 հատորով, հ. 1. Հայ-իրանական ռազմաքաղաքական հարաբերությունները և իրանահայ գաղութների առաջացումն ու զարգացումը, Թեհրան-Տորոնտո-Երեւան, 2012, նույնի՝ Իրանահայ համայնքի ամբողջական պատմություն 10 հատորով, հ. 2. Իրանահայ համայնքների հասարակական-տնտեսական պատմություն, Թեհրան-Տորոնտո-Երեւան, 2012, նույնի՝ Իրանահայ համայնքի ամբողջական պատմություն 10 հատորով, հ. 3. Իրանահայ համայնքի հասարակական-քաղաքական պատմություն, գիրք Ա, Թեհրան-Տորոնտո-Երեւան, 2012, նույնի՝ Իրանահայ համայնքի ամբողջական պատմություն 10 հատորով, հ. 4. Իրանահայ համայնքի հասարակական-քաղաքական պատմություն, գիրք Բ, Թեհրան-Տորոնտո-Երեւան, 2012, նույնի՝ Իրանահայ համայնքի ամբողջական պատմություն 10 հատորով, հ. 5. Իրանահայ գավառները, գիրք Ա, Թեհրան-Տորոնտո-Երեւան, 2012, նույնի՝ Իրանահայ համայնքի ամբողջական պատմություն 10 հատորով, հ. 6. Իրանահայ գավառները, գիրք Բ, Թեհրան-Տորոնտո-Երեւան, 2012, նույնի՝ Իրանահայ համայնքի ամբողջական պատմություն 10 հատորով, հ. 7. Իրանահայ մշակույթը, գիրք Ա, Թեհրան-Տորոնտո-Երեւան, 2012, նույնի՝ Իրանահայ համայնքի ամբողջական պատմություն 10 հատորով, հ. 8. Իրանահայ մշակույթը, գիրք Բ, Թեհրան-Տորոնտո-Երեւան, 2012, նույնի՝ Իրանահայ համայնքի ամբողջական պատմություն 10 հատորով, հ. 9. Մենք եւ մեր աղբյուրները, Թեհրան-Տորոնտո-Երեւան, 2012, նույնի՝ Իրանահայ համայնքի ամբողջական պատմություն 10 հատորով, հ. 10. Գիրք Ավելյաց, Թեհրան-Տորոնտո-Երեւան, 2012:

հաղորդում նաև համայնքի պատմական անցյալի կարևոր անցքերի վերաբերյալ՝ օգտագործելով բազմալեզու սկզբնաղբյուրներ⁸:

Թեհրանի և Իրանի՝ հայերով բնակեցված հիմնական գավառներից Չհարմհալի, Փերիայի, Ղարադաղի, Ղարաղանի և Քյամարայի վերաբերյալ պատմական և դաշտային ազգագրական հարուստ նյութեր բովանդակող աշխատություններ են հեղինակել Ավ. քահանա Եդգարյանը, Ա. Սարյանը, Լ. Մինասյանը, Հ. Հովսեփյանը, Վ. Ռաթնոսյանը, Վ. Մովսեսյանը և Էդ. Բաղդասարյանը⁹:

Հայաստանի օգնության կոմիտեի իրանյան մասնաճյուղերին շատ հպանցիկ անդրադարձ է կատարել Ա. Վարդապետյանը «Հայաստանի օգնության կոմիտե (1921-1937)» գրքույկում ¹⁰ : Առաջին հայացքից կազմակերպության ամբողջական գործունեության շարադրանք հանդիսացող աշխատանքում շատ առանցքային հարցեր ու խնդիրներ լուսաբանված են խիստ մակերեսայնորեն: Խորհրդային գաղափարների տարփողումն ու դաշնակցության դատափետումը շղարշում են կարևորագույն շատ հարցեր անաչառ ներկայացնելու հնարավորությունը:

Իրանի հայ քաղաքական կուսակցությունների ստեղծման, Հայաստանի օգնության կոմիտեի և Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյան կառուցման նպատակով կազմակերպված հանգանակությանը համայնքի ունեցած մասնակցության վերաբերյալ տեղեկություններ կան նաև «Հայ ժողովրդի պատմություն» բազմահատորյակի 6-րդ, 7-րդ, 8-րդ հատորներում և «Հայոց պատմության» 4-րդ հատորում¹¹:

⁸ Տե՛ս Փաիկանյան Հ., Իրանահայ համայնքը (1941-1979), Երևան, Հայկական ԽՍՀ ԳԱ հրատ., 1989:

⁹ Տե՛ս Բաղդասարյան Էդ. (Էդ. Գերմանիկ), Թեհրանահայ գաղութի պատմություն, Թեհրան, 2002, Եդգարեան Ավ., Իրանի Չհարմհալ գաւառը, Թեհրան, «Անի», 1963, Սարեան Ա., Պատմութիւն Չարմահալ գաւառի, Թեհրան, «Նայիրի», 1980, Մինասեան Լ., Պատմութիւն Փերիայի հայերի (1606-1956), Անթիլիաս-Լիբանան, Կաթողիկոսութեան հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ տպ., 1971, Հովսեփյան Հ., Ղարադաղի հայերը, հ. 1. Ազգագրություն, Երևան, «Գիտություն», 2009, Ռաթնոսեան Վ., Մովսէսեան Վ., Ղարաղան. հայ ազգաբնակչութիւն, Թեհրան, «Հաշեմիւն», 2004, Բաղդասարյան Էդ. (Էդ. Գերմանիկ), Իրանի Քյամարա գավառի հայկական գաղթօջախի պատմություն, Թեհրան, 2002:

¹⁰ Տե՛ս Վարդապետյան Ա., Հայաստանի օգնության կոմիտե (1921-1937), Երևան, «Հայաստան», 1966:

¹¹ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VI, Երևան, Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի հրատ., 1981, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VII, Երևան, Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի հրատ., 1967, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VIII, Երևան, Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի հրատ., 1970, Հայոց պատմություն, հատոր հ. IV, գիրք առաջին, նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945 թթ.), Երևան, «Զանգակ-97», 2010:

Շիա մահմեդականների մոտ Սեֆյան Իրանում լայն կիրառություն ունեցող և մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում ևս գործադրվող «Իմամ Ջաֆարի» օրենքի վերաբերյալ ուսումնասիրություններ են կատարել Հ. Փափազյանը, Մ. Կարապետյանը, Բ. Կոստիկյանը և Գ. Մկրտումյանը¹²:

Ատրպատականի թեմի երախտավոր առաջնորդ Ներսես արքեպիսկոպոս Մելիք-Թանգյանի կյանքի և գործունեության մասին հոդվածներ են հրատարակվել «Էջմիածին» ամսագրում, իսկ 2006 թ. լույս է ընծայվել առանձին գրքույկ՝ Ս. Մելիք-Թանգյանի և Հ. Առաքելյանի հեղինակությամբ¹³:

Իրանահայ համայնքի մշակութային կյանքի տարբեր բնագավառներ լուսաբանելիս, բացի արխիվային նյութերից և մամուլի հաղորդումներից, ուսումնասիրության ենթ ենթարկել այդ ոլորտներին նվիրված հետազոտություններն ու հրապարակումները: Հեղինակներից յուրաքանչյուրն իր ընտրած հիմնահարցի վերաբերյալ արժանահավատ տեղեկություններ է հաղորդում և որոշակի լույս սփռում դպրոցական կյանքի ձևավորման, զարգացման փուլերի, իրանահայ մամուլի, ժամանակի նշանավոր գործիչների (գրողներ, նկարիչներ, երաժիշտներ) և նրանց թողած արժեքավոր ժառանգության վրա¹⁴:

¹² Տե՛ս Կարապետյան Մ., «Իմամ Ջաֆարի» օրենքը և արևելահայերը (XVII-XVIII դարեր), «Պատմաբանասիրական հանդես», Երևան, Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի հրատ., 1988, թիվ 1 (120), էջ 219-221, Կոստիկյան Բ., Մկրտումյան Գ., Մուհամմադ մարգարեի ու Ալի իբն Աբու Թալիբ խալիֆայի անունից հայերի հետ կնքված դաշնագրերը որպես պատմական փաստաթղթեր, «Բանբեր հայագիտության», Երևան, «Գիտություն», 2015, թիվ 3 (9), էջ 118-148, Փափազյան Հ., Սեֆյան Իրանի ասիմիլյատորական քաղաքականության հարցի շուրջը, «Բանբեր Մատենադարանի», Երևան, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1956, թիվ 3, էջ 85-99:

¹³ Տե՛ս Ներսես արքեպիսկոպոս Մելիք-Թանգյան, «Էջմիածին». պաշտօնական ամսագիր Հայրապետական Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, Էջմիածին, 1948, Ե. տարի, հոկտեմբեր-նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 24-26, Սալբիյան Տ. Բաբկեն արեղա, Ներսես արքեպիսկոպոս Մելիք-Թանգյան (Կյանքն ու գործունեությունը), «Էջմիածին». պաշտօնական ամսագիր Ամենայն հայոց կաթողիկոսութեան Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի, Ս. Էջմիածին, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի տպ., 2013, ԿԹ տարի, հունիս, էջ 96-99, Մելիք-Թանգյան Ս., Առաքելյան Հ., Ներսես արքեպիսկոպոս Մելիք-Թանգյանի փոթորկալից կյանքը, Երևան, «Ստամպ», 2006:

¹⁴ Տե՛ս Մարտիրոսյան Հ., Իրանի հայկական դպրոցները, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի հրատ., 1966, հոկտեմբեր, թիվ 10 (281), էջ 65-76, Աղայեան Ա., Տերտերեան Բ., Հայ տպագրութիւնն Իրանում 1638-2011, Թեհրան, 2012, Մինասեան Լ., Իրանահայ պարբերական մամուլը 1894-1994, Նոր Զուղա, Սբ. Ամենափրկիչ վանքի տպ., 1994, Տօնոյեան Ա., Անդաստան իրանահայ բանաստեղծութեան, Պէյրոյթ, «Սեւան», 1963, «Իրանահայ արդի գրողներ», առաջին գիրք, ինքնուրոյն ստեղծագործութիւններ, խմբագրական կազմ՝ Արմանտ, Ռ. Բէն, Դև, Խանենց Գ., Մարութեան Մ., Միրզաեան Զ., Թեհրան, «Մողերն», 1964, Երեմեան Ա., Երգահան Նիկոլ Գալանդէրեան (Նրա կեանքի եւ երաժշտական արւեստի հիմնական գծերը), Թեհրան, «Մողերն», 1947, Ղազարյան Մ., Իրանահայ արդի նկարչությունը, «Սովետական Հայաստան», Երևան, 1966,

Բազմակողմանի քննության են ենթարկվել սփյուռքահայ, ինչպես նաև Հայաստանում ու Ռուսաստանում լույս ընծայված տպագիր սկզբնաղբյուրները, որոնք լույս են սփռում ժամանակաշրջանի կարևորագույն խնդիրների վրա¹⁵:

Ատենախոսության ժամանակաշրջանը լավագույնս ըմբռնելու և համայնքի իրողություններին քաջատեղյակ լինելու գործին մեծապես նպաստել է տվյալ ժամանակաշրջանի և մերօրյա իրանահայ լայնածավալ մամուլի ուսումնասիրությունը:

Որոշ խնդիրների լուսաբանման հարցում տեղեկատվության աղբյուր են հանդիսացել Հայկական սովետական, «Հայ սփյուռք», «Քրիստոնյա Հայաստան» և Իրանահայոց հանրագիտարանները¹⁶:

Մեր առջև դրված խնդիրները լուծելիս օգտագործել ենք ինչպես ընդհանուր տրամաբանական (վերլուծություն, համադրում, ընդհանրացում, համանմանություն, ինդուկցիա, դեդուկցիա, մոդելավորում, համեմատություն), այնպես էլ մասնավոր՝ պատմագիտական սկզբունքներ, մեթոդներ՝ պատմականության, նկարագրության և այլն: Առաջնորդվել ենք փաստերն անաչառ ու համակողմանի հետազոտելու սկզբունքներով՝ նպատակ ունենալով հասնել առավելագույն ճշմարտացիության և հավաստիության: Եզրահանգումները կատարվել են միայն փաստական նյութի հիման վրա, որի զգալի մասն առաջին անգամ է դրվում գիտական շրջանառության մեջ:

սեպտեմբեր, թիվ 9 (246), էջ 23-24, Մինասյան Լ., Իրանահայ արվեստագետներ, «Հուր», Թեհրան, «Նուրբախշ», 1972, մայիս, թիվ 11, էջ 85-91:

¹⁵ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», առաջին տարի, Թեհրան, «Փարոս», 1927, «Պարսկահայ տարեցոյց», երկրորդ տարի, Թեհրան, «Փարոս», 1929, «Պարսկահայ տարեցոյց», երրորդ տարի, Թեհրան, «Փարոս», 1930, ՀՅ Դաշնակցությունը ԽՍՀՄ Արտակարգ հանձնաժողովի և Պետական քաղաքական վարչության գաղտնիություններում (1920-ական թվականներ) (փաստաթղթերի ժողովածու), պրոֆ. Վ. Ն. Ղազախեցյանի խմբ., Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստ., 2016, Հ.Յ. Դաշնակցությունը և խորհրդային իշխանությունը (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), պատասխանատու խմբագիր և կազմող՝ պրոֆ. Վ. Ն. Ղազախեցյան, Երևան, «Հայ էդիթ», 1999, Конституции государств Ближнего и Среднего Востока, Пер. под ред. Левин И. Д. (Сост.), Москва, Издательство Иностр. лит., 1956, Маршал Баграмян, Сборник документов и материалов, Составители А. О. Арутюнян и др., Ответственные редакторы Г. А. Аветисян и А. А. Фелекян, Ереван, Издательство «Гитутюн» НАН РА, 1997.

¹⁶ Տե՛ս Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 4, Երևան, Հայկական սովետական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրություն, 1978, «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, գլխ. խմբ.՝ Այվազյան Հ., Երևան, Հայկական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրություն, 2002, «Հայ սփյուռք» հանրագիտարան, գլխ. խմբ.՝ Այվազյան Հ., Երևան, «Հայկական հանրագիտարան» հրատարակչություն, 2003, Իրանահայոց հանրագիտարան. անվանի իրանահայերի կենսագրականները, կազմող՝ Ժանետ Տիգրանուհի Լազարյան, Երևան, «ՎՄՎ-Պրինտ», 2012:

ԻՐԱՆԱՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ԿԱԶՄԸ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ 1921-1945 ԹԹ.

1.1. Իրանահայ համայնքի ժողովրդագրական տեղաշարժերը և հայերի տեղաբաշխումն Իրանում

Պատմական աղբյուրների վկայությամբ՝ հնագույն ժամանակներից հայերն սկսել են բնակություն հաստատել Իրանի հյուսիսային և հյուսիսարևմտյան, իսկ հետագայում նաև երկրի մի շարք կենտրոնական գավառներում: Մինչև 17-րդ դարը հայերի հիմնական բնակավայրերը երկրի հյուսիսային և հյուսիսարևմտյան գավառներն էին, որտեղ բնակվում էր նրանց ճնշող մեծամասնությունը¹⁷:

17-րդ դարասկզբին Շահ-Աբբասը բազմաթիվ հայերի Արևելյան Հայաստանից վերաբնակեցրեց Իրանի խորքերը: Այդպիսով՝ երկրի հարավային և կենտրոնական գավառներում առաջացան նոր բնակավայրեր:

17-19-րդ դարերում հայ բնակչության մի մասը հարավային գավառներից տեղափոխվեց կենտրոնական գավառներ՝ այնտեղ ստեղծելով հայկական նոր բնակատեղիներ:

Շահաբբասյան գաղթի հետևանքով Իրանի հայ համայնքը բաժանվեց երկու մասի՝ հյուսիսային (Թավրիզ կենտրոնով) և հարավային (Նոր Զուղա կենտրոնով): Սրանք միմյանցից տարբերվում էին պատմական, աշխարհագրական, կազմակերպական և այլ առանձնահատկություններով: Այս բաժանումը պահպանվեց մինչև 20-րդ դարի 40-ական թվականները:

Թեհրանի բնակչության աճին զուգընթաց խախտվեց համայնքի՝ պատմականորեն ստեղծված այդ բաժանումը¹⁸: Այդ առթիվ Հովհ. Փահլևանյանը գրում է. «1940-ական թվականների կեսերին երկրի քաղաքական կյանքում ծայր առած բազմաթիվ դժվարությունները, Թեհրանի և շրջակայքի հայությանը վերաբերող

¹⁷ Տե՛ս Մարտիրոսյան Հ., Հայերի տեղաբաշխումն Իրանում (դեմոգրաֆիկ տվյալներ), էջ 150:

¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

մշակութային, կալվածքային և այլ հարցեր լուծելու խնդիրը պահանջում էր ստեղծել նոր շրջան»¹⁹ : 20-րդ դարի 40-ական թվականների կեսերին ստեղծվեց հայաբնակ կենտրոնական նոր տարածաշրջան, որի մեջ նրա կենտրոնը հանդիսացող Թեհրանի հետ մտան ինչպես հարակից կենտրոնական, այնպես էլ հարավարևելյան և հյուսիսարևելյան գավառների հայկական բնակավայրերը, որոնք մինչ այդ մտնում էին համայնքի հարավային տարածաշրջանի մեջ²⁰:

Այսպիսով՝ Իրանի հայ համայնքը 1940-ական թվականներին բաժանված էր երեք հիմնական տարածաշրջանների: Պատմական առումով դրանցից ամենահինը հյուսիսայինն էր, այնուհետև՝ հարավայինն ու կենտրոնականը: Տարածաշրջանների կենտրոններից առավել հինը Նոր Զուղան էր, ապա՝ Թավրիզն ու Թեհրանը:

Հյուսիսային կամ Ատրպատականի տարածաշրջանը վարչական առումով բաժանված էր երկու օստանի (նահանգ)՝ Արևելյան Ատրպատական՝ Թավրիզ կենտրոնով, և Արևմտյան Ատրպատական՝ Ուրմիա (Ռեզայե) կենտրոնով: Տեղի հայերը հիմնականում բնիկներ էին: Այդ տարածաշրջանում էին գտնվում Իրանի հայկական հին բնակավայրերը: Թավրիզից բացի տարածաշրջանի մեջ են մտնում հայերով բնակեցված Մուժամբար գյուղը²¹, Արդաբիլ քաղաքը, Ուրմիան, Խոյը, Սալմաստը, Մակուն, Ղարադաղը, Մարաղան²² և Միանդուաբը²³:

1912-1914 թթ. մարդահամարի տվյալներով՝ Ատրպատականի հայության ընդհանուր թիվը 32750 էր²⁴: Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում տեղի հայության քանակը մեծապես նվազեց գաղթի և կոտորածի պատճառով:

Ատրպատականի հայոց թեմակալ առաջնորդ Ներսես Մելիք-Թանգյանի՝ 1924 թ. ապրիլի 16-ին Ս. Էջմիածնի հայոց գերագույն հոգևոր խորհրդին հղած թեմի վիճակագրական տեղեկությունների համաձայն՝ այդ թվականին հյուսիսային

¹⁹ Փահլևանյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 19:

²⁰ Տե՛ս Մարտիրոսյան Հ., Հայերի տեղաբաշխումն Իրանում (դեմոգրաֆիկ տվյալներ), էջ 150-151:

²¹ Մաջումբար, Մաջումբիր, Մուժանբար, Մուժումբար, Մուջամբար անուններով հայտնի գյուղը գտնվում է պատմական Ատրպատականում՝ Թավրիզից 10 կմ հյուսիս, Ուրմիա լճի ավազանին պատկանող Սեղրիլ գետի ափին:

²² Քաղաքը գտնվում է Թավրիզից 132 կմ հարավ:

²³ Միանդվաբ, Միանդաբ, Միանտապ անուններն ստացած գավառը գտնվում է պատմական Ատրպատականում՝ Ուրմիա լճի հարավարևելյան կողմում: Կենտրոնը Միանդուաբ քաղաքն է:

²⁴ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», 1929, էջ 156:

տարածաշրջանում բնակվում էր 11352 հայ²⁵: 1926-1927 թթ. այնտեղ կար 14480, իսկ 1929 թ.՝ 12125 հայ²⁶:

Հատկանշական է, որ Ատրպատականի հայության 1926-1927 թթ. համառոտ վիճակագրության համաձայն՝ Ուրմիա գավառն ընդգրկող համանուն քաղաքի և 33 գյուղերի հայ բնակչության թիվը 2400 էր²⁷: 1929 թ. գավառի հայությունը կազմում էր 461 տուն՝ 1830 բնակչով²⁸: Միայն Ուրմիա քաղաքում ապրում էր 61 տուն կազմող 226 հայ²⁹: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Ուրմիա գավառում կար մոտ 300 հայ³⁰: Ակնառու է, որ հայության թիվը գավառում պակասել էր: Հիմնական պատճառն ուրբանիզացիայի գործընթացն էր, ինչի հետևանքով շատ գյուղացիներ հաստատվում էին քաղաքներում՝ աշխատանք գտնելու ակնկալիքով:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին՝ թուրքական արշավանքի ժամանակ, Խոյի հայ բնակչությունը կոտորվել է կամ փախել այլ շրջաններ ու Կովկաս³¹: Փրկված կանանց ու երեխաների մեծ մասը հաստատվեց Թավրիզում: Վերապրողներից շատերն անցան Հայաստան: Գյուղեր այլևս վերադարձողներ չեղան: 1929 թ. Խոյ գավառում կար շուրջ 25 թրքացած հայ³²:

Մոնղոլական տիրապետության շրջանում Սալմաստի հայության թիվն զգալիորեն աճեց³³: Գավառը գտնվում է Ատրպատականի հյուսիսարևմտյան շրջանում և սահմանակից է Թուրքիային: Մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը Սալմաստ գավառում (կենտրոնն էր Դիլմանը (Շահփուր)) բնակվում էր շուրջ 15 հազար հայ: Հաֆթվան գյուղն այդ ժամանակ ուներ 4500 բնակիչ³⁴: Այն Սալմաստի ամենամեծ հայաբնակ գյուղն էր:

²⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 4079, թ. 1-2:

²⁶ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», 1927, էջ 53, «Պարսկահայ տարեցոյց», 1929, էջ 157:

²⁷ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», 1927, էջ 53:

²⁸ 1929 թվականի «Պարսկահայ տարեցոյցում» զետեղված են Ուրմիա գավառի մեջ մտնող 33 գյուղերի և Ուրմիա քաղաքի հայության վիճակագրական տվյալներն առանձին-առանձին, որոնց հանրագումարը տարեցոյցի տվյալով կազմել է 1828 մարդ (տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», 1929, էջ 152), սակայն մեր հաշվարկով այն կազմեց 1830 անձ:

²⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

³⁰ Տե՛ս Բաղդասարյան Էդ., Իրանահայ համայնքի ամբողջական պատմություն 10 հատորով, հ. 4. Իրանահայ համայնքի հասարակական-քաղաքական պատմություն, գիրք Բ, էջ 102:

³¹ Տե՛ս Մարտիրոսյան Հ., Հայերի տեղաբաշխումն Իրանում (դեմոգրաֆիկ տվյալներ), էջ 161:

³² Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», 1929, էջ 154:

³³ Տե՛ս Աբրահամյան Ա., Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, հ. Ա, էջ 242:

³⁴ Տե՛ս Մարտիրոսյան Հ., Հայերի տեղաբաշխումն Իրանում (դեմոգրաֆիկ տվյալներ), էջ 161:

1920-ական թվականներին Սալմաստ գավառի 14 գյուղերից Հաֆթվանը, Փայաջուկը³⁵, Ղալասարը բացառապես հայաբնակ էին, իսկ մնացյալ գյուղերում հայերն ապրում էին այլազգիների հետ: Նշված ժամանակահատվածում Սալմաստ գավառում ևս հայ բնակչության թիվը ոչ թե աճել, այլ նվազել է: 1923 թ. Սալմաստի հայ բնակիչներից շատերը գաղթեցին Խորհրդային Հայաստան և բնակություն հաստատեցին Աղջաղալա (Գետազատ) գյուղում³⁶: 1926-1927 թթ. գավառում ապրում էր մոտ 1200 հայ, իսկ 1929 թ. հայերը կազմում էին 242 տուն՝ 992 բնակչով³⁷:

1930 թ. մայիսի 6-ին Սալմաստ գավառում տեղի ունեցավ ուժեղ երկրաշարժ: Բազմաթիվ վայրեր, շինություններ ամբողջությամբ անցան հողի տակ³⁸: Հաֆթվան գյուղի քարաշեն Ս. Գևորգ եկեղեցին չփլվեց, միայն կորցրեց երկու գմբեթները, և պատերի մեջ ճեղքվածքներ առաջացան: Աղետի հետևանքների վերացման ընթացքում առաջադիմական որոշակի խնդիրներ լուծվեցին: Սկսված շինարարական աշխատանքներում, թերևս, բացառություն պետք է համարել Հաֆթվան գյուղի օրինակը. այն, ի հեճուկս այլ գյուղերի, վերակառուցվեց իր նախկին տեղում (գյուղի վերակառուցման խնդիրը քննարկվեց 1931 թ. ամռանը գյուղական ժողովում, որտեղ էլ ընդունվեց համապատասխան որոշում):

Կատարված շինարարական աշխատանքների արդյունքում գյուղը փլատակներից վերականգնվեց ու վերակառուցվելով ժամանակակից ոճով՝ գողտրիկ տեսք ստացավ³⁹: Քանի որ գյուղական փողոցները զուրկ էին անվանակոչությունից, լուծվեց և այդ հարցը. գյուղական խորհուրդը իր նիստում որոշում կայացրեց յոթ փողոցներ անվանակոչել Ֆերդուսի, Րաֆֆի, Աբովյան, Սովետական, Գոլոշյան, Ավետիսյան և Սեյրի⁴⁰:

1943 թ. Սալմաստ գավառի հայերի ընդհանուր թիվը հասնում էր 4000-ի⁴¹:

³⁵ Փայաջուկ գյուղում է ծնվել հայ վիպասան Րաֆֆին:

³⁶ Տե՛ս Բաղդասարյան Էդ., Իրանահայ համայնքի ամբողջական պատմություն 10 հատորով, հ. 5. Իրանահայ գավառները, գիրք Ա, էջ 145:

³⁷ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», 1927, էջ 53, «Պարսկահայ տարեցոյց», 1929, էջ 153:

³⁸ Տե՛ս «Ալիք», 22 օգոստոսի 1960, թիվ 180 (6692), 24 օգոստոսի 1960, թիվ 181 (6693):

³⁹ Տե՛ս «Վերածնունդ», 27 օգոստոսի 1944, թիվ 188 (1030):

⁴⁰ Տե՛ս նույն տեղում, 28 օգոստոսի 1944, թիվ 189 (1031):

⁴¹ Տե՛ս Մարտիրոսյան Հ., Հայերի տեղաբաշխումն Իրանում (դեմոգրաֆիկ տվյալներ), էջ 161:

20-րդ դարի սկզբին Մակուն ուներ շուրջ 240 հայ ընտանիք (1400 մարդ), որոնցից շատերը 1918 թ. գաղթեցին այլ վայրեր⁴²: Այստեղ փոքրաթիվ հայություն մնաց: 1926-1927 թթ. Մակու քաղաքում ապրում էր 50 հայ՝ մեծ մասն արհեստավորներ, Ս. Թադևոս առաքյալի վանքի շրջակայքում՝ 40 հայ⁴³, որոնք և հիմնականում հանդիսանում էին հայկական ճարտարապետական այդ նշանավոր կոթողի սպասավորներն ու պահպանողները:

Հ. Մարտիրոսյանը, ելնելով վանքի հիմնադրման տարեթվից, այդ վայրերում հայերի բնակության սկիզբը համարում է մեր թվականության վեցերորդ դարը⁴⁴:

1929 թ. «Պարսկահայ տարեցույցում» Մակու գավառի վերաբերյալ կա հետևյալ վիճակագրությունը. Մակու քաղաքում հայերի թիվը 60 էր, Վանքի գյուղում⁴⁵ 40 (7 տուն), վանքապատկան Դարաշամբում⁴⁶ 75 (20 տուն): Քիշմիշ թափեում հայեր այլևս չկային⁴⁷: Այսպիսով՝ Մակու գավառի հայության ընդհանուր թիվը 175 էր: 1926-1927 թթ. վիճակագրության մեջ դարաշամբցի հայերի թիվը 100 է նշվում⁴⁸: Այսինքն՝ հայերն աստիճանաբար լքել են Դարաշամբ գյուղը:

Առավել հայաշատ գավառներից էր Ատրպատականի հյուսիսարևելյան մասում գտնվող Ղարադաղը: Արաքսին ավամերձ այս հնագույն բնակավայրում 1926-1927 թթ. կար 2500 հայ, որոնք ապրում էին 21 գյուղերում⁴⁹: Հայ գյուղացիներն աստիճանաբար տեղափոխվեցին Թավրիզ և հայաբնակ այլ շրջաններ: 1929 թ. «Պարսկահայ տարեցույցում» Ղարադաղ գավառի հայության վիճակագրական պատկերը հետևյալն է. 21 հայկական գյուղերի, ինչպես նաև խառը բնակչություն ունեցող Ահար քաղաքի բնակչությունը կազմում էր 470 տուն՝ 2395 բնակչով: Հատկանշական է, որ այդ 21 գյուղերից Նորաշենն ազգային գյուղ էր՝ Թավրիզի Արամյան դպրոցի

⁴² Տե՛ս Փահլևանյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 33:

⁴³ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցույց», 1927, էջ 53:

⁴⁴ Տե՛ս Մարտիրոսյան Հ., Հայերի տեղաբաշխումն Իրանում (դեմոգրաֆիկ տվյալներ), էջ 162:

⁴⁵ Սուրբ Թադևոս առաքյալի վանքը նախկինում աթոռանիստ էր:

⁴⁶ Դարաշամբ գյուղը գտնվում էր համանուն գավառում (մահալում)՝ Ս. Ստեփանոս Նախավկայի վանքից 3 կմ հյուսիս-արևմուտք: Գյուղը հայաբնակ էր, սակայն հետագայում դատարկվեց հայությունից: Այժմ Դարաշամբն ավերակ է:

⁴⁷ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցույց», 1929, էջ 154:

⁴⁸ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցույց», 1927, էջ 53:

⁴⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

սեփականությունը⁵⁰: 1930 թ. Ղարադաղում ապրում էր 2792 հայ՝ տեղաբաշխված 22 գյուղերում⁵¹: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ որոշ թվով ղարադաղցիներ ներգաղթեցին Խորհրդային Հայաստան, իսկ շատերն էլ հաստատվեցին Իրանի քաղաքներում, գլխավորապես՝ Թավրիզում ու Թեհրանում⁵²:

Մարաղայում հայկական բնակավայր գոյություն ունեւ 13-րդ դարից⁵³: Մինչև 20-րդ դարի սկիզբը Մարաղայում կար համեմատաբար մեծ թվով հայ բնակչություն, և քաղաքը համարվում էր հայ ու ասորական բնակակենտրոններից մեկը⁵⁴: Մի տեղեկության համաձայն՝ Մարաղայի հայերը ծագումով մոտակա Փեհրավա կամ Փիրաբադ ավանից են, որ գոյություն ունեւ 300-400 տարուց ի վեր⁵⁵: Առաջին համաշխարհային պատերազմից առաջ Մարաղա քաղաքի և շրջակա գյուղերի հայության թիվը շուրջ 5000 էր: Թուրքական զորքերի Ատրպատական ներխուժումից և դրա հետևանքով տեղի ունեցած հայերի գաղթից հետո տարածաշրջանում պակասեց հայ տարրը: 1926-1927 թթ. Մարաղայում ապրում էր 1300 հայ⁵⁶: 1933 թ. քաղաքի հայ բնակչությունը ընդգրկված էր 130 տներում⁵⁷:

Թավրիզում հայերի մասին հիշատակություն կա դեռևս 13-րդ դարից: Թավրիզը համայնքի հյուսիսային տարածաշրջանի կենտրոն դարձավ 1833 թ.: Հատկանշական է, որ մինչև այդ դարեր շարունակ տարածաշրջանի կենտրոնը Ս. Թադևոսի վանքն էր: 1828 թ. Թուրքմենչայի պայմանագրով Արևելյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանին միանալուց հետո Սուրբ Թադևոսի վանքը, գտնվելով անմիջապես իրանա-թուրքական սահմանին, կորցրեց իր՝ կենտրոն լինելու նշանակությունը: Թուրքմենչայի դաշնագրից հետո հայերը, օգտվելով իրենց տրված իրավունքներից, Ատրպատականի զանազան վայրերից և Թավրիզից անցան ռուսական տիրապետության սահմանները՝ հակառակ Աբբաս-Միրզայի հորդորներին: Գաղթեց 30 հազար ընտանիք: Շատ հայաբնակ

⁵⁰ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», 1929, էջ 155:

⁵¹ Տե՛ս «Հայ սփյուռք» հանրագիտարան, էջ 244:

⁵² Տե՛ս Բաղդասարյան Էդ., Իրանահայ համայնքի ամբողջական պատմություն 10 հատորով, հ. 5. Իրանահայ գավառները, գիրք Ա, էջ 261:

⁵³ Տե՛ս Աբրահամյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 242:

⁵⁴ Տե՛ս Մարտիրոսյան Հ., Հայերի տեղաբաշխումն Իրանում (դեմոգրաֆիկ տվյալներ), էջ 162:

⁵⁵ Տե՛ս «Ալիք», 11 սեպտեմբերի 1956, թիվ 199 (5549):

⁵⁶ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», 1927, էջ 53:

⁵⁷ Տե՛ս «Ալիք», 5 փետրվարի 1933, թիվ 45 (93):

գյուղեր ու ավաններ ամայի դարձան: Գաղթից հետո Թավրիզում 40 տուն հայ մնաց⁵⁸: 20-րդ դարասկզբին քաղաքում մեծ թվով հայեր կային: 1926-1927 թթ. Թավրիզում բնակվում էր 750 տուն հայ (5500 բնակիչ)⁵⁹:

Ըստ 1929 թ. «Պարսկահայ տարեցույցի», որը վկայակոչում է Ատրպատականի հայոց թեմական առաջնորդարանի վիճակագրական տվյալներն այդ ժամանակի Թավրիզի հայության վերաբերյալ, այնտեղ ապրում էր 958 ընտանիք՝ շուրջ 5000 բնակչով: Միաժամանակ տեղեկանում ենք, որ Թավրիզի հայությունը հարյուր տարվա ընթացքում հավաքվել էր Ատրպատականի գավառներից, գլխավորապես՝ Ղարադաղից, ուր ճնշումն ու հալածանքն ավելի ուժեղ էին⁶⁰, Ալեքսանդր և Սոհրով գյուղերից, Մուժամբարից, Մարաղայից, Սալմաստից և այլ վայրերից⁶¹:

Ատրպատականի հայոց թեմական առաջնորդարանի՝ 1930 թ. հունիսին կատարած ընդհանուր շնչագրման համաձայն՝ հայերի թիվը Թավրիզում 6351 էր՝ 3169 արական, 3182 իգական սեռի՝ տեղաբաշխված 1412 ընտանիքում⁶²: Սակայն այդ վիճակագրությունը չի կարելի լիակատար համարել, քանի որ շնչագրման պատահական ստուգումից պարզվել էր, որ չցուցակագրված ընտանիքներ էին մնացել⁶³:

Մեկ տարվա ընթացքում Թավրիզի հայ բնակչության թիվն աճեց ոչ միայն բնական աճի հետևանքով, այլև զանազան վայրերից Թավրիզում հաստատված հայերի շնորհիվ: Այդ մեկ տարվա ընթացքում Թավրիզ եկան գլխավորապես խորհրդային երկրներից: Նրանց մեծ մասն իրանահայեր էին՝ Թավրիզից և շրջակա գավառներից: Նրանք պատերազմից առաջ և դրա ընթացքում հեռացել էին իրենց ծննդավայրից և այժմ խորհրդային իշխանությունների կողմից արտաքսվել էին⁶⁴:

⁵⁸ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցույց», 1929, էջ 140-141:

⁵⁹ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցույց», 1927, էջ 52:

⁶⁰ Տե՛ս Հովսեփյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 152 և 154:

⁶¹ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցույց», 1929, էջ 141-142:

⁶² Տե՛ս «Ալիք», 3 դեկտեմբերի 1931, թիվ 36:

⁶³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

Վիճակագրությունից մեկ տարի անց փոխված պատկերը հետևյալն էր. 6534 հայ՝ 3276 արական, 3258 իգական սեռի՝ չհաշված վերջին մեկ տարում տարբեր վայրերից եկած և Թավրիզում հաստատված հայերի քանակը⁶⁵:

Թավրիզի հայ ընտանիքները բնակվում էին քաղաքի երկու՝ Ղալա (Բերդաթաղ) և Լիլավա (Լեյլիաթաղ) թաղամասերում: Ղալան ավելի հին է: Սկզբում հայությունը կենտրոնացված էր այստեղ: Ղալայի հայությունը հետզհետե նվազում էր. ունևորներից շատերը Թավրիզից գաղթում էին, իսկ նրանց՝ կրթություն ստացած երեխաները՝ անվերադարձ հեռանում իրենց ծննդավայրից:

20-րդ դարի 20-ական թվականներին նորեկների և Ռուսաստանից վերադարձողների շնորհիվ փոքր-ինչ ավելացավ Ղալայի բնակչությունը: Տասնամյակի վերջին Ղալան ուներ 224 տուն՝ 886 բնակչով⁶⁶:

Լիլավան Ղալայից ուշ է ձևավորվել, սակայն ավելի բազմամարդ հայաբնակ թաղամաս էր: Լիլավայի հայ բնակչության մեծ մասը կազմված էր տարազան գավառներից, գլխավորապես՝ Ղարադաղից, Սոհրուլ, Ալչամուլք, Մուժամբար և այլ գյուղերից հավաքված հայերից: Լիլավան մեծ մասամբ գյուղական ծագում ուներ և գերազանցապես ժողովրդական թաղամաս էր: Լիլավացիները, որոնք մեծ մասամբ արհեստավորներից ու առևտրականներից էին կազմված, հայտնի էին իրենց ժողովրդավարական հայացքներով՝ ի հեճուկս ղալացիների «աղայականության»: Առաջնորդարանի վիճակագրության համաձայն՝ Լիլավայում ապրում էր 734 ընտանիք՝ 4000 բնակչությամբ⁶⁷:

Լիլավայի օդն ու ջուրը, Ղալայից գրավիչ լինելով, նորեկներին, ինչպես նաև տեղացիներից շատերին բերել էր այդ թաղ:

Այս երկու թաղամասերը միասին՝ տեղացիների կողմից կոչվել է «Էրմենիստան»⁶⁸: 1930-ական թվականների սկզբին մեծ թվով հայեր էին բնակվում Թավրիզի այլ թաղամասերում՝ Խիավանում, Շահարնովում, Ղարադաշներում և այլուր:

1920-ական թվականներին Թավրիզն իր վրա դրոշմեց զարգացած քաղաքի կնիքը. նախկին ծուռումուռ փողոցների փոխարեն կառուցվեցին գեղեցիկ պողոտաներ:

⁶⁵ Տե՛ս «Ալիք», 3 դեկտեմբերի 1931, թիվ 36:

⁶⁶ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», 1929, էջ 142-143:

⁶⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 144-145:

⁶⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 143:

Ազգաբնակչությունը կրկնապատկվեց. 1931 թ. Թավրիզն ուներ շուրջ 400 հազար բնակչություն, որից 8 հազարը հայ էր⁶⁹:

Միանդաբ գավառն ընդգրկող համանուն քաղաքում և 10 գյուղերում 1926-1927 թթ. բնակվում էր հազար հայ⁷⁰: Նույն ժամանակահատվածում Մուժամբար գյուղում և Արդաբիլ քաղաքում ապրող հայության թվային պատկերը հետևյալն էր՝ համապատասխանաբար՝ 350 և 40⁷¹:

Ուրմիա լճի հարավային ափին գտնվող Իրանական Քրդստանի Սուլդուզ գավառն Առաջին աշխարհամարտից առաջ ուներ 700-800 հայություն: Ապրում էր ճորտատիրական վիճակում, ենթարկվում աղաների կամայականություններին ու վաչկատուն քրդերի ավարառություններին: Այս հողագուրկ հայերի հարկերը հասնում էին առասպելական չափերի: Ժողովուրդը տնտեսապես կեղեքվում էր ու քայքայվում: Հայերը, գտնվելով խուլ անկյունում, կտրված հայաշատ կենտրոններից, ցրված թուրքերի ու քրդերի մեջ, յուրացրել էին նրանց վարք ու բարքը, սովորությունները, մոռացել էին մայրենի լեզուն ու խոսում էին թուրքերեն⁷²: Տեղի հայությունը, չնայած աշխարհամարտում ունեցավ ծանր կորուստներ, այդուամենայնիվ, բարոյական մեծ օգուտ ձեռք բերեց՝ գաղթելով Իրանի հայաշատ քաղաքներ, որի շնորհիվ կարողացավ յուրացնել մայրենի լեզուն ու ազգային սովորությունները:

Սուլդուզի հայության մի մասը կենտրոնական կառավարության ուժեղանալու շնորհիվ վերադարձավ իր գյուղերը, որտեղ այլևս չկար հարստահարություն և կեղեքում: Սուլդուզի հայության մյուս մասն էլ գաղթականության հետ անցավ Միջագետք⁷³:

Անցնելով համայնքի հարավային տարածաշրջանի քննությանը՝ նշենք, որ այնտեղ բնակվող հայերի մեծամասնությունը ծագումով Արևմտյան Հայաստանի արևելյան գավառներից ու քաղաքներից էր, ինչպես նաև՝ Նախիջևան և Ջուլֆա քաղաքներից,

⁶⁹ Տե՛ս «Ալիք», 16 օգոստոսի 1931, թիվ 21:

⁷⁰ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», 1927, էջ 53:

⁷¹ Տե՛ս նույն տեղում:

⁷² Տե՛ս «Ալիք», 3 դեկտեմբերի 1931, թիվ 36:

⁷³ Տե՛ս նույն տեղում:

դրանց հարևան ու հարակից շրջաններից, Չովսուր-Սաադի սահմաններում գտնվող տարածքների մի մասից⁷⁴:

Այդ տարածաշրջանի հայկական բնակության գլխավոր օջախներն էին Նոր Ջուղան, Սպահանը (պարսկական մասը), Փերիա ու Չհարմիալ գավառների գյուղերը, ինչպես նաև Խուզստան (Խուզիստան) ու Ֆարս նահանգներում գտնվող Աբադան, Մասջեդ-Սոլեյման, Աղաջարի, Ահվազ և Շիրազ քաղաքները:

1606 թ. Սպահանը հարավից օղակող Ջայանդերուդ գետի աջ ափին կառուցվեց մի փոքրիկ եկեղեցի, որը հայերն Արաքսի ափին գտնվող Ջուլֆայի տաճարի անունով կոչեցին Ամենափրկիչ⁷⁵: Հ. Մարտիրոսյանը նշում է, որ քաղաքը սկսեց կառուցվել այդ իսկ թվականին՝ ստանալով Նոր Ջուղա (Նոր Ջուլֆա) անվանումը⁷⁶: Քաղաքը բաժանված էր ութ թաղամասերի՝ Մեծ Մեյդան, Փոքր Մեյդան, Չարսու, Հակոբջան, Ղարագյուլ, Քոչեր (Սանգթրաշ), Դավրեժ (Մահալաթ) և Երևան⁷⁷:

Այդ ժամանակաշրջանում Նոր Ջուղայում ապրող հայ բնակչության թվի վերաբերյալ ժամանակակիցները հակասական տվյալներ են թողել. ըստ Մալկումի վկայության՝ Նոր Ջուղայում կար 2500, ըստ Մորրերի՝ 3400, իսկ ըստ Ջոնսոնի՝ 12000 հայ ընտանիք⁷⁸:

Ջ. Հանանյանը, քննելով հայ և օտար աղբյուրների տվյալները, Նոր Ջուղայի հայության վերաբերյալ բազմաթիվ թվական տվյալների կողքին ներբերել է նաև Շարդենի՝ 1670-ական թվականներին Նոր Ջուղայում ապրող հայության թվի վերաբերյալ վկայությունը՝ 30 հազար⁷⁹:

1724 թ. Նոր Ջուղան աֆղանների կողմից ավերվեց, և այն մայրաքաղաքի իր նշանակությունը կորցրած Սպահանի հետ մեկտեղ անկում ապրեց: Նոր Ջուղայի բնակիչների նշանակալից մասը (առավելապես հարուստ խավը) քաղաքից փախավ տարբեր ուղղություններով. Բանդար Բուշեիր նավահանգստով՝ Հնդկաստան, Բասրայով՝ Իրաք, իսկ Կասպից ծովի նավահանգիստներով՝ Կովկաս և Ռուսաստան⁸⁰:

⁷⁴ Տե՛ս Մարտիրոսյան Հ., Իրանահայ գաղութի պատմություն, էջ 133:

⁷⁵ 1655 թ. եկեղեցին քանդվեց, ու նրա տեղում կառուցվեց ներկայիս Ամենափրկիչ վանքը:

⁷⁶ Տե՛ս Մարտիրոսյան Հ., Հայերի տեղաբաշխումն Իրանում (դեմոգրաֆիկ տվյալներ), էջ 164:

⁷⁷ Տե՛ս Փահլևանյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 34:

⁷⁸ Տե՛ս Աբրահամյան Ա., Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, հ. Ա, էջ 256:

⁷⁹ Տե՛ս «Ալիք», 16-17 հունիսի 1952, թիվ 131-132 (4317-4318):

⁸⁰ Տե՛ս Մարտիրոսյան Հ., Հայերի տեղաբաշխումն Իրանում (դեմոգրաֆիկ տվյալներ), էջ 164:

Ըստ Նոր Զուլայի Ս. Ամենափրկիչ վանքի պարբերական վիճակագրությունների՝ 1916 թ. Նոր Զուլայում ապրում էր 3748, 1920 թ.՝ 3109, իսկ 1936 թ.՝ 3800 հայ⁸¹։ Վիճակագրական այս տվյալներից, ինչպես նաև 1929 թ. «Պարսկահայ տարեցույցից» (ըստ տարեցույցի՝ 1920-ական թվականների վերջերին Նոր Զուլայում ապրող հայերի թիվը 3500 էր)⁸² պարզ է դառնում, որ 1916-1920 թթ. արտագաղթի պատճառով նվազում, ապա նորից աճում է Նոր Զուլայի բնակչության թիվը։ Պաշտոնական մի ցուցակի համաձայն՝ 1914 թ. հուլիսից 1917 թ. նոյեմբերն ընկած ժամանակահատվածում արտագաղթածների թիվը հասնում էր 426-ի⁸³։

Իրանցի պատմաբան Զավահիր-օլ-Քյալամը ևս վկայում էր 20-րդ դարի 30-ական թվականներին Նոր Զուլայում ապրող շուրջ 4000 հայերի գոյությունը և նշում, որ վերջիններս բնակվում էին քաղաքի 8 թաղամասերում (Թավրիզեցիների, Սանգթրաշան, Մեծ Մեյդան, Չարսու, Երևան, Փոքր Մեյդան, Հակոբջան, Ղարագյոյ) և նորակառույց Նազարի փողոցում⁸⁴։

17-րդ դարի սկզբին Հայաստանից Իրան տեղահանվածների մեծ մասը գյուղացիներ էին։ Նրանց առաջին հանգրվանները Սպահան նահանգում եղել են Լնջան և Ալինջան շրջանները։ Հայ գյուղացիներին այնտեղ բնակեցնելու ժամանակաշրջանում հիմնադրվեց 17 գյուղ. 7-ը՝ Ալինջանում և 10-ը՝ Լնջանում։ Այդ շենքերից մեկը «Քեալե-Արմանի» անվանումն էր կրում⁸⁵։ Լնջան և Ալինջան շրջանները գյուղացիների՝ Փերիա և Չհարմիալ գավառներում, ինչպես նաև Հարավային Իրանի մյուս մասերում տարածվելու ելակետերն էին։

Իրանի հարավային տարածաշրջանում հայկական նոր շենքերի հիմնադրման գործընթացը տեղի էր ունենում երկու ուղղությամբ՝ Լնջան և Ալինջան շրջաններից դեպի հարավ և հարավ-արևմուտք՝ Չհարմիալ գավառում, դրանցից դեպի արևմուտք՝ Փերիա, Քյարվանդ, ինչպես նաև Բուրվարի և Գյափլա գավառներում⁸⁶։

⁸¹ Տե՛ս «Ալիք», 17 հունիսի 1952, թիվ 132 (4318)։

⁸² Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցույց», 1929, էջ 13։

⁸³ Տե՛ս «Ալիք», 17 հունիսի 1952, թիվ 132 (4318)։

⁸⁴ Տե՛ս «Վերածնունդ», 1 սեպտեմբերի 1934, թիվ 24 (161)։

⁸⁵ Տե՛ս Մարտիրոսյան Հ., Իրանահայ գաղութի պատմություն, էջ 133։

⁸⁶ Տե՛ս նույն տեղում։

Չհարմհալ, Փերիա և Քյարվանդ գավառներում այդ գործընթացը տեղի է ունեցել 17-18-րդ դարերում, իսկ Բուրվարի, Գյափլա, ապա նաև Քյամարա ու Քյազազ գավառների բնակեցումը հայ գյուղացիներով՝ 16-19-րդ դարերում⁸⁷:

Չհարմհալի ժողովուրդն այն գաղթականության բեկորն է, որին Շահ Աբբաս Մեծը 1604-1605 թթ. Հայաստանից գաղթեցրեց Իրան⁸⁸: Ավետիք քահ. Եղգարյանի խորին համոզմամբ՝ այն ժամանակ Իրանում այդպիսի մեծաթիվ գաղթականության տեղավորելն այնքան էլ դյուրին չէր, երբ տնտեսական որևէ հարմարություն չկար⁸⁹: Եղգարյանի՝ ծերունիների բանավոր պատմություններից լսածի համաձայն՝ տարիներ է տևել մինչև Չհարմհալի, Փերիայի և մյուս գավառների ժողովուրդը, քաղաքի շրջակայքից դուրս գալով, հարմար տեղ է ընտրել ու այնտեղ բնակություն հաստատել: Ավետիք քահ. Եղգարյանը գրում է. «Չհարմհալի առաջին բնակիչները ամենաշուտը 1610 թականին հազիւ թէ հաստատւած լինեն, այն է՝ Պարսկաստան հասնելուց 4-5 տարի յետոյ»⁹⁰:

17-րդ դարի առաջին տասնամյակներին հայ գյուղացիները, տեղաշարժվելով դեպի հարավ և հարավ-արևմուտք, մտան Չհարմհալի գավառ ու այնտեղ հիմնեցին մի քանի գյուղ:

Առաքել Դավրիժեցու վկայություններին իրազեկ լինելով և ներբերելով դրանք իր աշխատության մեջ՝ Ավետիք քահ. Եղգարյանը լիահույս է, որ Չհարմհալում բնակություն հաստատած հայերը ծագումով եղել են Արևմտյան Հայաստանի Բասեն գավառից: Հաստատելու համար այդ վկայությունները՝ նա նշում է. «....մինչ այժմ էլ յաճախ գաւառեցիների բերանից լսում ենք «Բասենայ դօվրէն» խօսքը, որ նշանակում է Բասենի ժամանակներից»⁹¹:

Չհարմհալ⁹² գավառը բաժանված էր չորս մասի. Գյանդուման գավառակն արևելյան մասն էր կազմում, Քհարը⁹³՝ հյուսիսային, Լարը՝ հարավային և Միզդեհը՝ արևմտյան⁹⁴:

⁸⁷ Տե՛ս Մարտիրոսյան Հ., Հայերի տեղաբաշխումն Իրանում (դեմոգրաֆիկ տվյալներ), էջ 166:

⁸⁸ Տե՛ս Եղգարեան Ավ., նշվ. աշխ., էջ 14:

⁸⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 27:

⁹⁰ Նույն տեղում:

⁹¹ Նույն տեղում, էջ 26:

⁹² Չհարմհալ (Չահարմահալ) պարսկերեն նշանակում է չորս տեղ կամ չորս շրջան:

⁹³ Հանդիպում է նաև Քիար ձևով:

Չհարմհալ, Փերիա և Քյարվանդ գավառների հայ գյուղացիությունը, բացի հարավային տարածաշրջանում տեղաշարժվելուց, անցել է նաև Հնդկաստան, Կովկաս և Ռուսաստան:

19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին գավառում ստեղծվեցին հայկական նոր գյուղեր: 1882 թ. հիմնադրվեց Վերին Քոնարքը, ավելի ուշ նրանից ոչ հեռու՝ Ներքին Քոնարքը, 1900 թ.՝ Սինագանը⁹⁵: 1907 թ. վերաբնակեցվեց հայերի կողմից դեռևս 1622 թ. լքված Աղբուլաղ գյուղը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմը և հետպատերազմյան շրջանը ծանր անդրադարձան Չհարմհալի բնակչության տնտեսական դրության վրա: 20-րդ դարի առաջին տասնամյակներին գավառի հայ գյուղացիությունը տեղի Բախտիարի ⁹⁶ խաների ֆեոդալական շահագործումից փրկվելու և իր գոյությունը պահպանելու նպատակով մաս-մաս հեռացավ գավառից՝ հաստատվելով քաղաքներում և արդյունաբերական կենտրոններում: Հնդկահայ համայնքի հետ ունեցած բազմաթիվ կապերի շնորհիվ գավառի հայ բնակչության մի մասը տեղափոխվեց Հնդկաստան: Շուրջ 2000 մարդ բնակություն հաստատեց Իրանի հյուսիսում: Չհարմհալցիների մեծ մասը հաստատվեց Իրանի նավթարդյունաբերական կենտրոններում՝ Մասջեդ-Սոլեյմանում, Աղաջարիում, Աբադանում, Ահվազում և այլուր⁹⁷:

1920 թ. Չհարմհալ գավառն ուներ 14 գյուղ (Ահմադաբադ, Աղբուլաղ, Բալըղլու, Դեշիխ, Լիվասիան, Հաջիաբադ, Մամուռան, Մամուքա, Մուչիգան, Շահբուլաղ, Սինագան, Սիրաք, Վերին Քոնարք և Ներքին (Ցածի) Քոնարք), որտեղ բնակվող հայերը կազմում էին 767 տուն՝ 3485 շնչով: 1936 թ. այդ գյուղերում (Բալըղլու և Դեշիխ գյուղերը չհաշված) ապրում էր 4300 հայ (860 տուն)⁹⁸: Ինչպես տեսնում ենք, հայության թիվն սկսել է աճել:

Սպահան նահանգի Փերիա (Ֆերեյդան) գավառի տարածքում 17-րդ դարից գոյություն է ունեցել հայ գյուղական բնակչության կենտրոնատեղի: Չհարմհալի

⁹⁴ Տե՛ս Եղգարեան Ավ., նշվ. աշխ., էջ 33:

⁹⁵ Տե՛ս Մարտիրոսյան Հ., Հայերի տեղաբաշխումն Իրանում (դեմոգրաֆիկ տվյալներ), էջ 168:

⁹⁶ Այժմ Չհարմհալն ու Բախտիարին կազմում են մեկ նահանգ՝ կենտրոն ունենալով Շահրեքորդ քաղաքը:

⁹⁷ Տե՛ս Մարտիրոսյան Հ., Հայերի տեղաբաշխումն Իրանում (դեմոգրաֆիկ տվյալներ), էջ 168-169:

⁹⁸ Տե՛ս Սարեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 638-639:

համեմատությամբ այն կայուն էր և ավելի քան երեքուկես դար հանդիսանում էր երկրում հայ բնակչության հիմնական վայրերից մեկը:

Փերիան Իրանի ամենամեծ հայաբնակ գավառն էր: 1919 թ. մարդահամարի տվյալներով՝ գավառում կար հայերով բնակեցված 27 գյուղ՝ 12130 բնակչությամբ⁹⁹: Մինչև 1938 թ. գավառի հայաբնակ գյուղերի թիվն ավելացել կամ նվազել է ժողովրդագրական տեղաշարժերի հետևանքով: Ստորև ներկայացնենք գավառի հայաբնակ գյուղերի թվային տատանումներն ու հայ բնակչության վիճակագրական հարափոփոխ տվյալները: 1926 թ. Փերիան ուներ 25 հայաբնակ գյուղ՝ 12452, 1931 թ.՝ 28՝ 13440, 1932 թ.՝ 26՝ 13570, 1935 թ.՝ 28՝ 16000, 1938 թ.՝ 24՝ 16101 բնակչությամբ: Մինչև 1946 թ. հայրենադարձությունը գյուղերի թիվն անփոփոխ էր՝ շուրջ 16000 բնակչությամբ¹⁰⁰:

Փերիան բաժանվում էր երկու՝ Դարան և Ախոռա մասերի: Դարանին էին ենթակա հետևյալ 4 գավառակները՝ Վարզաղ, Գորջի, Չադիգան (Չադիգյան), Քյարչամբու: Վարզաղ գավառակի մեջ էին մտնում Փերիայի հետևյալ հայկական գյուղերը՝ Դրախտակ, Խունգ, Ղալամելիք, Նամակերտ, Շահբուլաղ, Չիգան (Չիգյան), Ղարղուն (Ղարղեն), Սվարան: Գորջի գավառակի մեջ էին մտնում հայկական հետևյալ գյուղերը՝ Բոլորան (Բլորան), Դաջան, Խոյգան, Հազարջրիք (Ջարջրիք), Միլակերտ, Շուրիշկան (Սրիշկան, Սուրիշկան, Սորուշկան), Սանգիբարան: Չադիգան գավառակն ուներ միայն մեկ հայկական գյուղ՝ Սնկերտը: Քյարչամբու գավառակը նույնպես ուներ միայն մեկ հայկական գյուղ՝ Հադանը¹⁰¹:

Սակայն հայտնի է, որ Փերիայի գավառի վերոհիշյալ գյուղերից բացի՝ հայերով բնակեցված են եղել ևս 7 գյուղեր, որոնք են՝ Ադիգան, Ազնավուլ, Բժկերտ, Խոջիղալա, Մազրաբադ, Մուլան և Սելբարդի¹⁰²: Արխիվային մեկ այլ փաստաթղթից պարզ

⁹⁹ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», 1927, էջ 60:

¹⁰⁰ Տե՛ս Բաղդասարյան Էդ., Իրանահայ համայնքի ամբողջական պատմություն 10 հատորով, հ. 5. Իրանահայ գավառները, գիրք Ա, էջ 404-405, Մինասեան Լ., Պատմութիւն Փերիայի հայերի (1606-1956), էջ 451, «Ալիք», 17 հունվարի 1935, թիվ 1 (176), 15 հունվարի 1979, թիվ 8 (12016):

¹⁰¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 465, ց. 3, գ. 29, 1-ին մաս, թ. 9-10:

¹⁰² Տե՛ս «Հայ սփյուռք» հանրագիտարան, էջ 247, Մինասեան Լ., Պատմութիւն Փերիայի հայերի (1606-1956), էջ 267:

դարձավ, որ վերոհիշյալ 7 գյուղերի և Դաջանի հայ բնակչությունը 1946 թ. հայրենադարձվել է¹⁰³:

Իրանի նավթարդյունաբերության խոշորագույն կենտրոն Աբադանը հայերով սկսեց բնակեցվել 20-րդ դարի սկզբին, երբ նոր էր ծնունդ առնում նավթային արդյունաբերությունը: Տեղի հայ բնակչությունն ավելացավ հատկապես 1920-ական թվականներին՝ Իրանի հայաբնակ տարբեր շրջանների, նաև Վան-Վասպուրականի, Խոյի, Սալմաստի փախստականների համար Իրաքի Նայր-օլ-Օմար վայրում անգլիացիների կառուցած բնակավայրի հայերի հաշվին¹⁰⁴: 1923 թ. այստեղ բնակվում էր 400, 1927 թ.՝ 490, 1928 թ.՝ 610, իսկ 1938 թ.՝ 2000 հայ¹⁰⁵: Քաղաքի հայ բնակչության թիվը, ճիշտ է, աստիճանաբար ավելացավ, սակայն նավթարդյունաբերության մեքենայացման հետևանքով հայերի հոսքն Աբադան դադարեց:

Մոհամարան (այժմ՝ Խորամշահր), որն Աբադանից 14 կմ էր հեռու, նրա հետ միասին վարչական մի ամբողջություն էր կազմում: 1920-ական թվականներին Մոհամարայում ապրում էր 3-4 հայ ընտանիք՝ մոտ 45 բնակչով¹⁰⁶:

Մասջեդ-Սոլեյմանը, ինչպես և Աբադանը, Խուզստանի առավել հին հայաբնակ վայրերից էին: 1908 թ., երբ այս տարածքում հիմք դրվեց նավթարդյունաբերությանը, առանձին հայ ընտանիքներ հաստատվեցին այստեղ:

Մասջեդ-Սոլեյմանում 1920 թվականից հայության թիվը զգալիորոն աճեց: 1930 թ. հայոց թիվը հաշվվում էր 500 շունչ: Հայ ազգաբնակչության գերակշիռ մասը Սպահանից, Փերիայից և Չհարմհալից էին¹⁰⁷:

Իրանի հարավի ավելի հարուստ նավթահանքերի կենտրոն հանդիսացող Աղաջարի քաղաքում հայերը բնակություն են հաստատել 1936 թվականից: 1945 թ. հայ բնակչությունն աճեց¹⁰⁸ ի հաշիվ Խուզստանի այլ շրջաններից ներգաղթածների:

Ահվազը, որը կառուցված էր Քարուն գետի ափին, երկաթուղային հաղորդակցության հանգույց էր հանդիսանում և Խուզստան նահանգի կենտրոնն էր:

¹⁰³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 465, ց. 3, գ. 29, 1-ին մաս, թ. 6:

¹⁰⁴ Տե՛ս Մարտիրոսյան Հ., Հայերի տեղաբաշխումն Իրանում (դեմոգրաֆիկ տվյալներ), էջ 170:

¹⁰⁵ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», 1927, էջ 94, «Հայ սփյուռք» հանրագիտարան, էջ 241:

¹⁰⁶ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», 1927, էջ 94:

¹⁰⁷ Տե՛ս «Ալիք», 31 հունվարի 1955, թիվ 24 (5086):

¹⁰⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

Հայերն այստեղ սկսել են բնակվել 20-րդ դարի սկզբից: 1927 թ. Ահվազում ապրում էր 20 ընտանիք՝ մոտ 200 հայ բնակչությամբ¹⁰⁹: 1931 թ. նրանց թիվն ավելացավ՝ հասնելով 350-ի¹¹⁰:

Հարավային Իրանի նահանգներից ամենամեծը Ֆարսն է, որի գլխավոր քաղաքը Շիրազն է: Աստիճանաբար հաստատվելով այստեղ՝ հայերը ստեղծում են իրենց թաղը, որտեղ և կառուցում են հայկական եկեղեցի: Այդ եկեղեցին քանդվում է ահեղ երկրաշարժից: Այն հետագայում վերանորոգվում է և «Պարսկահայ տարեցույցի» հաղորդմամբ՝ կանգուն էր 1927 թ.¹¹¹:

Ժամանակի ընթացքում հայերը լքել են Շիրազը՝ հեռանալով Բասրա, Բաղդադ և Հնդկաստան: 1920-ական թվականների վերջին Շիրազում մնացել էր մոտ 20 տուն հայ:

Իրանի հարավ-արևմուտքում Պարսից ծոցի ափին գտնվող կարևոր քաղաք-նավահանգիստ Բուշեիրում (Բանդար Բուշեիրում կամ Աբու-Շահր) ևս հայեր էին ապրում: Նրանց թիվը հաճախ էր տատանվում՝ կախված եկվոր պաշտոնյաների թվից: 1927 թ. շուրջ 20-25 հայեր մշտաբնակ էին: Բուշեիրում և շրջակա արվարձաններում բնակվող հայերի թիվը հազիվ հիսուն էր¹¹²:

1944-1947 թթ. փոքր թվով հայեր են բնակվել Խուզստան նահանգի Բանդար Մահշահիր քաղաքում¹¹³: Հայեր են ապրել նաև նահանգի Անդիմեշք քաղաքում: 1944 թ. նրանց թիվը 300-400 է նշվում¹¹⁴: Այս քաղաքի վերաբերյալ այլ տեղեկություններ, ցավոք, չկան:

Հայ գյուղական բնակչություն կար Սպահան նահանգի Քյարվանդ գավառում, որը 1919 թ. ուներ 2 հայաբնակ գյուղ՝ 640 բնակչով՝ ներգրավված 110 տներում¹¹⁵: 1932 թ.

¹⁰⁹ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցույց», 1927, էջ 90:

¹¹⁰ Տե՛ս Բաղդասարյան Էդ., Իրանահայ համայնքի ամբողջական պատմություն 10 հատորով, հ. 6. Իրանահայ գավառները, գիրք Բ, էջ 38:

¹¹¹ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցույց», 1927, էջ 89:

¹¹² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 97 և 100:

¹¹³ Տե՛ս «Ալիք», 30 հունվարի 1955, թիվ 23 (5085):

¹¹⁴ Տե՛ս Բաղդասարյան Էդ., Իրանահայ համայնքի ամբողջական պատմություն 10 հատորով, հ. 6. Իրանահայ գավառները, գիրք Բ, էջ 52:

¹¹⁵ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցույց», 1927, էջ 60:

գավառը կազմող Դովլաթաբադ և Վերին Քրդեր գյուղերում ապրող հայերի թիվը 550 էր (80 տուն), իսկ 1936 թ.՝ 916 (138 տուն)¹¹⁶:

Կենտրոնական տարածաշրջանն իր մեջ ընդգրկում էր Թեհրանը, Վանազ գյուղը, Ղազվինը, Սուլթանաբադը (Արաք), Մալայեր, Քյազազ (Քեզզազ), Քյամարա, Բուրվարի (Բորբորուդ), Գյափլա (Ջափլադ), Ղարաղան գավառների գյուղերը, Ռաշտը, Էնզելին (Փեհլիկ), Մեշհեդը, Քերմանշահը և Համադանը¹¹⁷:

Թեհրանն Իրանի հայկական բնակավայրերի երիտասարդ օջախներից մեկն էր: Վկայություն կա այն մասին, որ Թեհրանում հայերը բնակություն են հաստատել 18-րդ դարի երկրորդ կեսից: Քերիմ խան Ջանդի կարգադրությամբ Նոր Ջուղայից տասը հայ ընտանիք է տեղափոխվում Թեհրան և բնակություն հաստատում Դովլաթաբադամասում:

Հիշատակություն կա այն մասին, որ Ղաջարական հարստության հիմնադիր Աղա Մոհամեդ խանը դեռևս 1795 թ. դեպի Այսրկովկաս կազմակերպած արշավանքի ժամանակ միայն Թիֆլիս քաղաքից, որտեղ հայերը մեծ զանգված էին կազմում, գերեվարեց և Իրանի խորքերը քշեց 15 հազար մարդ¹¹⁸: Նրա կարգադրությամբ 5-7 ընտանիք Ղարաբադից տեղափոխվել է Թեհրան և բնակություն հաստատել Դարվազե Ղազվին թաղամասում¹¹⁹: Հատկանշական է, որ հին շրջանի պատմության մեջ Թեհրան անունը չի հիշատակվում. այն մի մեծ գյուղ էր և նշանավոր դարձավ Աղա Մոհամեդ խան Ղաջարի իշխանության շրջանում¹²⁰ դառնալով երկրի մայրաքաղաք: Սակայն մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմն այն իր նշանակությամբ երկրորդական կարգի քաղաք էր:

19-րդ դարի վերջին Թեհրանում բնակվում էր մոտ հազար հայ: 1918-1921 թթ. քաղաքի հայ բնակչությունն ավելացավ՝ ի հաշիվ Միջագետքի ու Վան-Վասպուրականի փախստականների և Կովկասից տեղափոխվածների¹²¹: 1922-1923 թթ. քաղաքային

¹¹⁶ Տե՛ս Բաղդասարյան Էդ., Իրանահայ համայնքի ամբողջական պատմություն 10 հատորով, հ. 5. Իրանահայ գավառները, գիրք Ա, էջ 382:

¹¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 151, Բաղդասարյան Էդ., Իրանահայ համայնքի ամբողջական պատմություն 10 հատորով, հ. 6. Իրանահայ գավառները, գիրք Բ, էջ 120:

¹¹⁸ Տե՛ս Բաբբուրդյան Վ., Իրանի հայ համայնքը. արդի հիմնախնդիրներ, էջ 21:

¹¹⁹ Տե՛ս Փահլևանյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 20:

¹²⁰ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», 1927, էջ 37:

¹²¹ Տե՛ս Մարտիրոսյան Հ., Հայերի տեղաբաշխումն Իրանում (ղեմոգրաֆիկ տվյալներ), էջ 152:

վարչության կատարած շնչագրման համաձայն՝ Թեհրանի ազգաբնակչությունը 210 հազար էր, այդ թվում՝ 3247 հայ (1633 այր և 1614 կին)¹²²:

18-րդ դարի վերջերից տարբեր վայրերից հայեր են եկել ու հաստատվել Դարվազե Շահ-Աբդուլ Ազիմ թաղամասի առանձին շրջանում, որը կոչվել է «Մահալեյե Արմանի» («Հայկական թաղ»): 1939 թ. այնտեղ շուրջ 100 հայ ընտանիք էր ապրում¹²³: Ապա նրանք սկսեցին բնակվել Դարվազե Ղազվին թաղամասին հարակից փողոցում: Այն կոչվեց «Հայոց թաղ» («Մահալեյե Արմանի»): Աստիճանաբար հայերը հաստատվում են նաև Հասանաբադում և Թեհրանի այլ շրջաններում¹²⁴:

Քաղաքի հայ, ինչպես նաև ամբողջ բնակչության աճը պայմանավորված էր կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացումով, որն իր հերթին նպաստեց արդյունաբերական հիմնարկների, բանկերի, առևտրական ձեռնարկությունների, խոշորացված նախարարությունների և գերատեսչությունների, մի շարք մշակութային ու սպասարկող այլ հիմնարկների առաջացմանը: 1944 թ., երբ Թեհրանը դարձավ իրանահայ համայնքի կենտրոնական տարածաշրջանի կենտրոն, այնտեղ հաշվվում էր ավելի քան 25 հազար հայ: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին հայերը բնակվում էին քաղաքի Նադերի, Ղավամ-էս-Սալթանե, Շահ, Յուսեֆաբադ, Մանուչեհրի և կենտրոնական այլ փողոցներում¹²⁵:

Թեհրանի հայ բնակչության բուռն աճն սկսվեց Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին: Հայ ընտանիքների հոսքը Թեհրան տեղի էր ունենում ի հաշիվ համայնքի հին կենտրոնների և օջախների՝ Թավրիզի, Նոր Զուլայի, Համադանի, Ռաշտի, Էնզելի, Ղազվինի, Սպահանի, Բուրվարի, Գյափլա, Քյամարա ու Քյազազ գավառների, ինչպես նաև Ղարաղան գավառի հայկական բնակավայրերի հայ բնակչության ¹²⁶: 1940-ական թվականների կեսերին քաղաքի և շրջակայքի հայ բնակչության թիվը հասնում էր մոտ 40 հազարի, որից ավելի քան 25 հազարը, ինչպես նշվեց, բնակվում էր Թեհրանում¹²⁷:

¹²² Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», 1927, էջ 39-40:

¹²³ Տե՛ս «Վերաձնունդ», 3 հոկտեմբերի 1939, թիվ 345:

¹²⁴ Տե՛ս «Ալիք», 28 հոկտեմբերի 1957, թիվ 234 (5875):

¹²⁵ Տե՛ս Փահլավանյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 21:

¹²⁶ Տե՛ս Մարտիրոսյան Հ., Հայերի տեղաբաշխումն Իրանում (դեմոգրաֆիկ տվյալներ), էջ 152:

¹²⁷ Տե՛ս «Վերաձնունդ», 12 նոյեմբերի 1944, թիվ 251 (1093):

Հայկական Վանագ գյուղը գտնվում է համանուն պարսկական գյուղի մոտ, ընկած է Թեհրանից հյուսիս՝ 8-9 կմ հեռավորության վրա:

Հայերը Վանագը հիմնել են 19-րդ դարի սկզբին¹²⁸: Մոտավորապես այդ ժամանակ Թեհրանի հյուսիսային ծայրամասերում առաջացել են հայկական մյուս գյուղերը՝ Դարուսը, Խարթունն ու Մանսուրաբադը: Այդ գյուղերի բնակիչների մեծ մասը ծագումով Ղարաղանի, Քյազազի և այլ շրջաններից էին¹²⁹: 1935 թ. Վանագում ապրում էր 127, Խարթունում՝ 48, Դարուսում՝ 80, Մանսուրաբադում՝ 112 հայ: Որոշ թվով հայեր ապրում էին իրանական գյուղերում՝ իրանցիների հետ համատեղ՝ 4-5 ընտանիք¹³⁰:

Թեհրանից մոտ 300 կմ հարավ-արևմուտք գտնվող Սուլթանաբադ քաղաքը հիմնել է տեղի զորակայանի պահակագնդի հրամանատար հայազգի Հովսեփ խանը 19-րդ դարի սկզբին¹³¹: Քաղաքում հայերը հաստատվել են 1902-1903 թթ.: 20-րդ դարի առաջին տասնամյակից սկսած՝ Սուլթանաբադը դարձավ հարակից չորս հայաբնակ գավառների՝ Քյազազի, Քյամարայի, Գյափլայի և Բուրվարիի հայոց ազգային իշխանության կենտրոնը: Համադանն ու Մալայերը ևս իրենց մերձակա մի քանի գյուղերով այդ իշխանության մաս կազմեցին¹³²: Դրան նպաստեց Սուլթանաբադի՝ այն ժամանակվա Իրանի առևտրական կենտրոններից մեկի դիրքը: Սուլթանաբադի հայ բնակչությունը կազմված էր Իրանի տարբեր մասերից՝ Քյազազ, Քյամարա, Գյափլա և Բուրվարի գավառներից, ինչպես նաև Թեհրան, Համադան, Նոր Զուղա քաղաքներից ու Ատրպատականից եկածներից: Տեղական բնակիչների մեջ կային հայեր Արևմտյան Հայաստանից, Կովկասից ու Միջագետքից: Նրանք հույս ունեին աշխատանք գտնել տեղի հայ արդյունաբերողների գորգագործական ֆաբրիկաներում ու հայ վաճառականների առևտրական տներում:

¹²⁸ Տե՛ս «Ալիք», 23 հուլիսի 1935, թիվ 64 (239):

¹²⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

¹³⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

¹³¹ Տե՛ս «Ալիք», 18 սեպտեմբերի 1979, թիվ 198 (12206):

¹³² Տե՛ս նույն տեղում, 2 փետրվարի 1932, թիվ 43:

Մինչև 1922 թ. գարուն Սուլթանաբադի հայությունը հազիվ կազմում էր 60-65 տուն, իսկ արդեն 1927 թ.՝ 130՝ շուրջ 700 բնակչով¹³³: 1931 թ. ապրիլի 20-ի տվյալներով՝ Սուլթանաբադում բնակվում էր 931 հայ (232 ընտանիք)¹³⁴:

Հատկանշական է, որ Սուլթանաբադի՝ երբեմնի փոքրաթիվ հայերն ապրում էին հայոց եկեղեցուն հարակից վայրերում՝ ցանկանալով լինել համախմբված: 1930-ական թվականների սկզբին արդեն հայերն ապրում էին ոչ միայն եկեղեցու շրջակայքում, այլև Շահփուր փողոցում¹³⁵:

20-րդ դարասկզբին Սուլթանաբադից հարավ և արևմուտք ընկած Բուրվարի, Գյափլա, Քյազազ ու Քյամարա գավառներում բնակվում էին մեծ թվով հայ գյուղացիներ:

Հարավային Իրանի հայաբնակ գավառների 1919 թ. շնչագրման համաձայն՝ Բուրվարիում կար 20 գյուղ և 4242 հայ բնակիչ¹³⁶: 1932 թ. գավառի գյուղերի թիվն անփոփոխ էր մնացել, սակայն հայ բնակչության թիվն իջել էր մոտ 1500: Հայերն ապրում էին հիմնականում տեղի պարսիկ գյուղացիների հետ համատեղ¹³⁷:

17-րդ դարից մինչև 20-րդ դարի 40-ական թվականները Բուրվարիին հարևան Գյափլա գավառում կային հայկական մի քանի գյուղեր: 1932 թ. գավառն ուներ 10 գյուղ՝ Քերթ (Քըրթ), Հուսեյնաբադ, Մարգիան, Հաջիաբադ, Թոխմար, Գուրջի, Զառնա և երեք փոքր գյուղեր: Այնտեղ հայերի թիվը հասնում էր 2500-ի¹³⁸:

Թեհրանից 323 կմ հեռավորության վրա գտնվող Քյամարա գավառի հայ գյուղացիները հիմնականում Գյափլայի նախկին բնակիչներն էին: Նրանք նոր վայրերում հաստատվել էին մոտավորապես 17-րդ դարի կեսերին: 20-րդ դարի առաջին քառորդին Քյամարայի 11 գյուղեր հայաբնակ էին. 491 հայ ընտանիքներում կար ընդհանուր թվով 2708 անձ¹³⁹: 1932 թ. հայեր էին բնակվում գավառի յոթ գյուղերում՝ Լիլիհան (Լիլահան), Ղորչիբաշի (Ղուրչիբաշի), Չարբաղ (Չարթաղ), Ռոթաբ-Քանդլներ (Ռոթաբ-Քյանդլներ), Սաքի, Մըզրա-Դարաշար (Մազրա-Դարաշուր) և Դանիան-

¹³³ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», 1927, էջ 105:

¹³⁴ Տե՛ս «Ալիք», 10 փետրվարի 1932, թիվ 44:

¹³⁵ Տե՛ս նույն տեղում, 18 փետրվարի 1932, թիվ 45:

¹³⁶ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», 1927, էջ 60:

¹³⁷ Տե՛ս «Ալիք», 18 փետրվարի 1932, թիվ 45:

¹³⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

¹³⁹ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», 1927, էջ 64:

Մաշիան: Քյամարայի ամենամեծ հայկական գյուղ Լիլիհանում այն ժամանակ կար մոտ 1400 հայ բնակիչ՝ 180 տուն, իսկ մյուս գյուղերում բնակվող հայ ընտանիքների ընդհանուր թիվը շուրջ 355 էր¹⁴⁰: 1934 թ. 4293 հայ էր ապրում գավառի 15 գյուղերում, 1939 թ. 3529 հայ՝ 14 գյուղերում, իսկ 1943 թ. 4700 հայ՝ 11 գյուղերում¹⁴¹:

Քյազազ գավառը գտնվում է Արաքից¹⁴² 30 կմ հեռավորության վրա: Փերիայից առաջին գաղթածներն այստեղ են հաստատվել 1815 թ.: Նախապես նրանք բնակվել են Գուրեզալում, ապա նրանց մեծ մասը շարժվել է հարավարևմտյան ուղղությամբ ու հիմնել մի շարք հայկական գյուղեր: Դրանք 12-ն էին՝ Ազնա, Քալավա (Քյալավա), Իդրիսաբադ (Իդիսաբադ), Աբբասաբադ, Ումրիան, Մարանդ, Ալիբուրջ, Սեյդան, Գուրեզալ, Հուսեյնաբադ և երկու Ղալաները: 1932 թ. այս գյուղերում բնակվում էին մոտ 4 հազար հայեր՝ ձևավորելով 580 ընտանիք¹⁴³: 1939 թ. 4427 (657 տուն) հայեր կային գավառի 15 գյուղերում, որից 9-ում՝ բացարձակ մեծամասնություն կազմող¹⁴⁴:

Ղազվին քաղաքը հայերով բնակեցվել է 19-րդ դարի երկրորդ կեսին՝ հիմնականում ի հաշիվ Նոր Զուլայից, Համադանից, Թավրիզից տեղափոխված ընտանիքների, ինչպես նաև Սպահան նահանգի գյուղացիների¹⁴⁵: Հետագայում քաղաքի հայ բնակչությունը շարունակ ավելանում էր. 1927 թ. Ղազվինում ապրող հայերի թիվը հաշվվում էր մոտ 560 (110 տուն), 1931 թ.՝ 677 (141 տուն), 1933 թ.՝ 765 (152 տուն)¹⁴⁶: Իսկ արդեն Երկրորդ աշխարհամարտի ժամանակ ղազվինաբնակ հայ ընտանիքների թիվը հասնում էր 300-ի¹⁴⁷:

Ղարաղան գավառն ընկած է Համադան քաղաքի հյուսիսարևելյան և Ղազվինի հարավարևմտյան կողմում՝ վերջինից 40-50 կմ հեռավորության վրա: Այստեղ հայերը հաստատվել են 1740-1750-ական թվականներին: Նրանք եկել են Բուրվարիից (50 տոկոս), Փերիայից (30 տոկոս), Չհարմիալ, Քյազազ, Ղարաղաղ գավառներից (20

¹⁴⁰ Տե՛ս «Ալիք», 10-18 փետրվարի 1932, թիվ 44-45:

¹⁴¹ Տե՛ս «Հայ սփյուռք» հանրագիտարան, էջ 242, Բաղդասարյան Էդ., Իրանահայ համայնքի ամբողջական պատմություն 10 հատորով, հ. 6. Իրանահայ գավառները, գիրք Բ, էջ 229:

¹⁴² 1938 թ. Սուլթանաբադ քաղաքը պաշտոնապես վերանվանվեց Արաք:

¹⁴³ Տե՛ս «Ալիք», 18 փետրվարի 1932, թիվ 45:

¹⁴⁴ Տե՛ս Բաղդասարյան Էդ., Իրանահայ համայնքի ամբողջական պատմություն 10 հատորով, հ. 6. Իրանահայ գավառները, գիրք Բ, էջ 195:

¹⁴⁵ Տե՛ս Մարտիրոսյան Հ., Հայերի տեղաբաշխումն Իրանում (ղեմոգրաֆիկ տվյալներ), էջ 158:

¹⁴⁶ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», 1927, էջ 101, «Ալիք», 18 հունիսի 1931, թիվ 13, 9 մարտի 1933, թիվ 50 (98):

¹⁴⁷ Տե՛ս Գեորգեան Կ., նշվ. աշխ., էջ 386:

տոկոս) և այլ վայրերից¹⁴⁸։ Հայ գյուղացիները, հատկապես Սպահան նահանգից, այս գավառ են տեղափոխվել 19-րդ դարում։

1920-ական թվականների սկզբին Ղարաղան գավառի հինգ հայաբնակ գյուղերում՝ Վերին Չանախչի, Ներքին Չանախչի, Զամբար, Լառ և Նորաշեն, ապրում էր 240 հայ ընտանիք¹⁴⁹։ 1927 թ. գավառի արդեն վեց հայաբնակ գյուղերում պարսիկ գյուղացիների հետ բնակվում էր մոտ 350 հայ ընտանիք՝ շուրջ 1750 բնակչությամբ¹⁵⁰։ 1932 թ. Ղարաղանի 8 գյուղերում հայ տների ընդհանուր թիվը 341 էր, իսկ 1935 թ.՝ 395 (3504 շունչ)¹⁵¹։ Տարեցտարի ավելանում էր գավառի հայաբնակ գյուղերի թիվը։ 1937 թ. Ղարաղանի 9 գյուղերում ապրում էր 287 ընտանիք կազմող հայություն¹⁵²։ Եփրեմ քահանայի վկայությամբ՝ 1940 թ. գավառի 10 գյուղերի 354 հայ ընտանիքներում կար 2082 բնակիչ¹⁵³։

«Հայ սփյուռք» հանրագիտարանում ներբերված տվյալների համաձայն՝ Գիլան նահանգի կենտրոն Ռաշտ քաղաքում հայերը հաստատվել են 17-րդ դարում¹⁵⁴։ Սակայն ըստ Ա. Աբրահամյանի «Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության» աշխատության՝ Ռաշտում հայկական ստվարաթիվ բնակավայր էր ստեղծվել տակավին մոնղոլական տիրապետության շրջանում (1220-1385 թթ.)¹⁵⁵։ Հայ բնակչությունն Իրան էր անցնում ոչ միայն բռնագաղթի ճանապարհով, այլև կամովին։ Ռաշտի հայկական բնակավայրը կայուն է եղել ու չի դադարեցրել իր գոյությունը մի քանի դար շարունակ։ Մինչև 20-րդ դարի սկիզբն այն եղել է մետաքսի և բրնձի առևտրով զբաղվող հայ վաճառականական գերդաստանների (Թումանյան, Ասլանյան, Հորդանանյան, Կուսիկյան է այլք) կարևոր կենտրոն։ Այնտեղ գործել են «Լիազանով» և «Թումանյան» առևտրական տները, որոնք լայն կապեր են ունեցել հատկապես Ռուսաստանի հետ։ Հետագայում Ռաշտ են տեղափոխվել հայեր Թավրիզից, Ղարաղաղից և Իրանի այլ

¹⁴⁸ Տե՛ս Ռաթէսեան Վ., Մովսէսեան Վ., նշվ. աշխ., էջ 59։

¹⁴⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 153, թ. 13։

¹⁵⁰ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», 1927, էջ 102-103։

¹⁵¹ Տե՛ս «Ալիք», 28 ապրիլի 1935, թիվ 28 (203)։

¹⁵² Տե՛ս նույն տեղում, 30 սեպտեմբերի 1937, թիվ 388 (563)։

¹⁵³ Տե՛ս Բաղդասարյան Էդ., Իրանահայ համայնքի ամբողջական պատմություն 10 հատորով, հ. 6. Իրանահայ գավառները, գիրք Բ, էջ 258։

¹⁵⁴ Տե՛ս «Հայ սփյուռք» հանրագիտարան, էջ 246։

¹⁵⁵ Տե՛ս Աբրահամյան Ա., Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, հ. Ա, էջ 241-242։

վայրերից: 1916 թ. Ռաշտում կար 571, 1924 թ.՝ 590, 1931 թ.՝ 596¹⁵⁶, 1934 թ.՝ 616 հայ¹⁵⁷: Ակնառու է, որ հայերի թիվն աստիճանաբար աճ է արձանագրել:

Էնզելին գտնվում է Գիլանի նահանգում, Կասպից ծովի ափին: Նավահանգստային այդ քաղաքն ընկած է Ռաշտից 40 կմ հեռավորության վրա: Հայերն այնտեղ հաստատվել են 18-րդ դարի կեսին: 19-րդ դարի 40-ական թվականներին Էնզելիում ապրել են 70 տուն հայեր, որոնց մեծ մասը ժանտախտի համաճարակի ժամանակ հեռացել է: Ավելի ուշ հիմնականում Այսրկովկասից (Ագուլիս, Գանձակ, Ղարաբաղ, Շամախի), ինչպես նաև Աստրախանից և Իրանի այլ վայրերից (Թավրիզ, Լահիջան, Ղարադաղ, Մուժամբար և այլն) այնտեղ հաստատված հայերը նոր բնակավայր են ձևավորել: 1924 թ. քաղաքում կար 128 տուն կազմող 578 հայ¹⁵⁸: 1927 թ. Էնզելին ուներ մոտ 20 հազար ազգաբնակչություն, այդ թվում՝ 300-350 հայ (120 ընտանիք)¹⁵⁹: Իսկ արդեն 1934 թ. քաղաքն ուներ 775 հայ բնակիչ¹⁶⁰:

19-րդ դարի վերջին Խորասան նահանգում և նրա կենտրոն Մեշհեդում ապրում էին մեծ թվով հայեր: Խորասանում ապրող հայերն այստեղ են տեղափոխվել Իրանի կենտրոնական քաղաքներից: 19-րդ դարի 90-ական թվականներին այստեղ հաստատվեցին նաև Կովկասի զանազան վայրերից եկած մեծ թվով հայ առևտրականներ: 20-րդ դարասկզբին Մեշհեդում կար 120-150 հայ ընտանիք¹⁶¹:

1931 թ. քաղաքն ուներ 130-150 հազար բնակչություն, որից շուրջ 400-ը հայ էր: Իսկ 1934 թ. Մեշհեդի հայությունը կազմում էր 40-50 տուն¹⁶²:

Խորասանի հարևանությամբ գտնվող Քերման նահանգի համանուն կենտրոնում ապրում էին փոքրաթիվ հայեր: 1927 թ. նրանց թիվը 55 էր¹⁶³: Քերման քաղաքի հայությունը տեղի անգլիական բանկի և հեռագրատան գործունեության դադարեցման պայմաններում պակասեց՝ 1943 թ. կազմելով 10-18 անձ¹⁶⁴:

¹⁵⁶ Տե՛ս «Ալիք», 28 մայիսի 1932, թիվ 10 (58):

¹⁵⁷ Տե՛ս «Հայ սփյուռք» հանրագիտարան, էջ 246:

¹⁵⁸ Տե՛ս Մաքսապետեան Ա., Հայերը Գիլանի մէջ եւ Ռաշտի հայոց եկեղեցին, էջ 111:

¹⁵⁹ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», 1927, էջ 83:

¹⁶⁰ Տե՛ս «Հայ սփյուռք» հանրագիտարան, էջ 242:

¹⁶¹ Տե՛ս Մարտիրոսյան Հ., Հայերի տեղաբաշխումն Իրանում (դեմոգրաֆիկ տվյալներ), էջ 159:

¹⁶² Տե՛ս «Ալիք», 12 դեկտեմբերի 1931, թիվ 37, 3 հունիսի 1934, թիվ 152:

¹⁶³ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», 1927, էջ 88:

¹⁶⁴ Տե՛ս Բաղդասարյան Էդ., Իրանահայ համայնքի ամբողջական պատմություն 10 հատորով, հ. 6. Իրանահայ գավառները, գիրք Բ, էջ 82:

Իրաքին սահմանակից Քերմանշահ քաղաքը համանուն նահանգի կենտրոնն է: Հայկական կյանքն այստեղ սկզբնավորվել է 20-րդ դարի սկզբին¹⁶⁵: 1905-1906 թթ. երկու ջուղայեցի հայ ընտանիքներ գործնական առաքելությամբ տեղափոխվեցին Քերմանշահ: Սակայն մի քանի տարի անց նրանք հեռացան քաղաքից¹⁶⁶:

Լինելով հյուրանոցատերեր, գինեվաճառներ, առևտրափոխադրական ընկերությունների ծառայողներ, առևտրական միջնորդներ՝ հայերն այստեղ էին հայտնվում աշխատանքի բերումով և դարձյալ հետ վերադառնում:

Քերմանշահում հայերի թիվն սկսեց աճել 1910-ական թվականների վերջերից: Որպես առևտրական քաղաք՝ այն իր կողմը հրապուրեց շատ հայերի: Բաղդադից, ինչպես նաև Միջագետքի այլ վայրերից, Իրանի գրեթե բոլոր քաղաքներից բազմաթիվ հայ արհեստավորներ, առևտրականներ ու բանվորներ հաստատվեցին այստեղ: Տեղի հայ բնակչությունն ավելացավ նաև Վանից, Կարինից, Ջեթունից, Իսկենդերունից, Պարտիզակից, Խարբերդից, Այնթափից, Սալմաստից, Խոյից, Ուրմիայից, Սուլդուզից և այլ վայրերից մազապուրծ հայ գաղթականության բեկորների հաշվին¹⁶⁷:

Քաղաքի հայ բնակչությունը շուտով սկսեց նվազել: Դրա գլխավոր պատճառներից մեկը 1929-1933 թթ. համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամն էր: Դժբախտաբար, վիճակագրական տվյալներ չլինելու պատճառով չգիտենք՝ որքան հայություն կար Քերմանշահ քաղաքում մինչև 1930-ական թվականների սկիզբը: 1931 թ. այնտեղ ապրում էր 272 հայ (68 ընտանիք)¹⁶⁸: Հետագա 14 տարիների ընթացքում քաղաքի հայ բնակչության թիվն աստիճանաբար աճեց՝ 1945 թ. հասնելով 500-ի (130 տուն)¹⁶⁹:

Իրանի հնագույն քաղաք Համադանում (պատմական Էքբատանա) հայերը հաստատվել են դեռևս 17-րդ դարում: Ըստ պատմական ավանդության՝ Շահ-Աբբասի օրոք ոչ մեծ թվով հայ գաղթականներ բնակություն են հաստատել քաղաքի կենտրոնական Ղալա կոչվող թաղամասում ¹⁷⁰ : Քաղաքի հայ բնակչությունը հետագայում աճեց. Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում զանազան

¹⁶⁵ Տե՛ս «Ալիք», 16 օգոստոսի 1931, թիվ 21:

¹⁶⁶ Տե՛ս նույն տեղում, 6 հուլիսի 1945, թիվ 147 (2286):

¹⁶⁷ Տե՛ս նույն տեղում, 16 օգոստոսի 1931, թիվ 21:

¹⁶⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁶⁹ Տե՛ս նույն տեղում, 6 հուլիսի 1945, թիվ 147 (2286):

¹⁷⁰ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», 1927, էջ 79:

շրջաններից տարագրվածների և արևմտահայ առևտրականների հետ 1927 թ. նրանք կազմեցին 160 ընտանիք՝ 820 շնչով¹⁷¹: 1931 թ. Համադանն ուներ շուրջ 150 տնից բաղկացած 800 հայ¹⁷²:

Հատկանշական է, որ Համադանին կից Շավարին (Շահվերան) գյուղում հայեր էին բնակվում նախքան շահաբբասյան գաղթը¹⁷³: 1927 թ. Մալայեր գավառի¹⁷⁴ այդ միակ հայաբնակ գյուղում ապրում էր 13 ընտանիք՝ 72 բնակչով¹⁷⁵: 1931 թ. Շավարինի հայ ընտանիքների թիվը 10-15 էր ¹⁷⁶ : Հետագայում Շավարինի հայությունն աշխատանքի և այլ պատճառներով աստիճանաբար տեղափոխվել է Համադան:

Երվանդ Խաթանասյանն իր ուսումնասիրությունների արդյունքում եկել է այն եզրահանգման, որ մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմն Իրանում ապրել է մոտ 60 հազար հայ¹⁷⁷: Հատկանշական է, որ Ե. Խաթանասյանն այդ թիվն է ընդունել՝ հաշվելով Ատրպատականի, Ղարադաղի և Նոր Զուղայի ու շրջակայքի հայության թիվը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբին Սալմաստի հայ բնակչությունը՝ մոտ 35 հազար մարդ, փախուստ տալով թուրքական ներխուժող բանակից, ապաստան գտավ Կովկասում և Ռուսաստանի այլ վայրերում: Այդ գաղթականների մեծ մասը հետագայում վերադարձավ Իրան, իսկ մյուս մասը տեղաբաշխվեց Բաքվից մինչև Ռոստով, Մոսկվա և այլուր¹⁷⁸: Սակայն վիճակագրական տվյալների բացակայության պատճառով Խորհրդային Միությունում մնացածների և վերադարձածների համամասնությունը հնարավոր չէ ճշտել:

1917 թ. Վասպուրականից Իրան գաղթեցին մոտ 55 հազար հայեր՝ նահանջի ընթացքում կորուստ տալով մի քանի հազար հոգի: Նրանցից մոտ 15 հազարը տեղափոխվեց Իրաք:

¹⁷¹ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», 1927, էջ 79:

¹⁷² Տե՛ս «Ալիք», 9 օգոստոսի 1931, թիվ 20:

¹⁷³ Տե՛ս նույն տեղում, 23 հունիսի 1954, թիվ 137 (4908):

¹⁷⁴ Մալայեր գավառը գտնվում է Քյազազից հյուսիս-արևմուտք՝ Համադանի հարավարևելյան մասում:

¹⁷⁵ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», 1927, էջ 82:

¹⁷⁶ Տե՛ս «Ալիք», 9 օգոստոսի 1931, թիվ 20:

¹⁷⁷ Տե՛ս Խաթանասեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 25:

¹⁷⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 25-26:

Ե. Խաթանասյանի վկայությամբ՝ մինչև 1922 թ. 35 հազար հայեր ևս եկան Իրան¹⁷⁹: Հետևաբար այդ թվականին Իրանում կար մոտավորապես 100 հազար հայ:

Իրանահայերի թիվը 1922 թվականից հետո մեծացավ բնակչության բնական աճի հետևանքով և ոչ միայն. 1932-1935 թթ., երբ խորհրդային իշխանությունը երկրից արտաքսեց իրանահպատակներին, մի քանի հազար իրանահայեր վերադարձան իրենց բնակավայրերը:

1944 թ. իրանահայերի թիվն անցնում էր 100 հազարից: Իրանահնդկաստանի թեմի հայոց կրոնական խորհրդի տվյալներով՝ 1944 թ. մայիսին խորհրդի իրավասության տակ գտնվող Իրանի քաղաքներում (Թեհրանը չհաշված) և գավառներում ապրող հայերի թիվը 50502 էր¹⁸⁰: Այդ նույն ժամանակ Թեհրանում կար ավելի քան 25 հազար հայ: Մինչև 20 հազար հայ կար համայնքի հյուսիսային տարածաշրջանում: Այդ ընդհանուր թվին պետք է ավելացնել նաև վեցից յոթ հազար կաթոլիկներին ու բողոքականներին¹⁸¹:

Այսպիսով, փորձելով ներկայացնել իրանահայ համայնքի ժողովրդագրական տեղաշարժերը և հայերի տեղաբաշխումն Իրանում 1921-1945 թթ.՝ կարող ենք փաստել, որ հայությունը, պատմական ճակատագրի բերումով հաստատվելով Իրանում, այնտեղ հիմնեց նոր բնակավայրեր կամ համալրեց արդեն գոյություն ունեցողները: Իրանահայ համայնքում այդ ժամանակաշրջանում կատարված ժողովրդագրական տեղաշարժերը պայմանավորված էին քաղաքական իրադարձություններով և տնտեսական գործոններով:

Աշխատանք ձեռք բերելու ակնկալիքով իրանահայերից շատերը գյուղական վայրերից, ինչպես նաև գավառական քաղաքներից տեղափոխվում էին երկրի կենտրոնական ու արդյունաբերական քաղաքներ: Այդ և քաղաքական դրդապատճառներ ունեցող տեղաշարժերի հետևանքով Իրանի հայ բնակչության՝ մեր ուսումնասիրության շրջանակն ընդգրկող ժամանահատվածի վիճակագրական տվյալները շարունակ տատանվում էին:

¹⁷⁹ Տե՛ս Խաթանասեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 26:

¹⁸⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 4345, թ. 2 և շրջ.:

¹⁸¹ Տե՛ս Մարտիրոսյան Հ., Հայերի տեղաբաշխումն Իրանում (ղեմոգրաֆիկ տվյալներ), էջ 173:

1.2. Իրանահայերի սոցիալ-տնտեսական դրությունը

Հայտնի իրողություն է, որ յուրաքանչյուր համայնքի պատմության ուսումնասիրություն ենթադրում է այդ համայնքը ձևավորող էթնիկ միավորի սոցիալ-տնտեսական հիմնահարցի լուսաբանում ևս:

Իրանահայերը, դարեր շարունակ ապրելով Իրանում, անխուսափելիորեն հարմարվել են երկրում տիրող պայմաններին: Նրանց սոցիալ-տնտեսական դրությունը հիմնականում համապատասխանում էր Իրանի բնիկ ժողովուրդների սոցիալ-տնտեսական վիճակին, որոնք, հատկանշական է, դեռևս ապրում էին ֆեոդալական հարաբերությունների պայմաններում: Սակայն 19-րդ դարի վերջին երկրի տնտեսության մեջ երևան եկած ֆաբրիկա-գործարանային արդյունաբերության սաղմերի շնորհիվ տեղի հայերի սոցիալ-տնտեսական կյանքում ի հայտ եկան կապիտալիստական հարաբերություններին բնորոշ երևույթներ:

Նույն ժամանակաշրջանում օտարերկրյա կապիտալի Իրան ներթափանցման, ապրանքադրամական հարաբերությունների աճի և երկրի՝ միջազգային ապրանքափոխանակության ոլորտի մեջ ներքաշման հետևանքով հողը սկսեց կենտրոնանալ խոշոր կալվածատերերի, վաճառականների, ազդեցիկ խաների և ցեղային առաջնորդների ձեռքերում, որի արդյունքում Իրանի գյուղացիների, այդ թվում՝ հայ, մեծամասնությունը զրկվեց հողերից¹⁸²:

Հողագործության մեջ կապիտալի ներդրումը դարձավ շահավետ: Հողը դարձավ առք ու վաճառքի առարկա: Սկսվեց մասնավոր հողատիրության զարգացումը և խոշոր կալվածատիրության ստեղծումը:

Գյուղում նոր հարաբերությունների հաստատման շնորհիվ տիրապետող դարձավ մուլքադարային հողատիրությունը: Մուլքադարներ՝ խոշոր հողատերեր, դառնում էին նախկին մեծ կալվածքներ ունեցող ֆեոդալները՝ արքաբները, հարուստ վաճառականները, բարձր պաշտոնյաները, հոգևորականները, աճող բուրժուազիայի ներկայացուցիչները և այլն:

¹⁸² Տե՛ս Մարտիրոսյան Հ., Իրանահայ գաղութի պատմությունից (նորագույն շրջան), էջ 199-200:

Իրանահայ հարուստ խավը նույնպես ձգտում էր հողեր ձեռք բերել: Սակայն նրանց չհաջողվեց քիչ թե շատ խոշոր հողատարածքների տեր դառնալ¹⁸³:

20-րդ դարի 20-ական թվականների սկզբին իրանահայ համայնքում առկա սոցիալական բաժանումները ընդհանուր գծերով համընկնում էին իրանական հասարակության սոցիալական կառուցվածքին: Իրանահայ համայնքում գյուղացիները կազմում էին 75 տոկոս, քաղաքային բնակչությունը (հասարակական և պետական հիմնարկությունների ծառայողներ, մասնավոր ձեռնարկատերեր և այլն)՝ 18-20 տոկոս, արհեստավորները՝ 5-7 տոկոս:

Ինչպես ֆեոդալական Իրանի գյուղական բնակչությունը, հայ գյուղացիները ևս գտնվում էին սոսկալի դրության մեջ: Նոր՝ կապիտալիստական հարաբերությունների պայմաններում կորցնելով իրենց հողերը՝ նրանք մեկնում էին քաղաք՝ աշխատանք որոնելու: Արխիվային ներքոհիշյալ փաստաթուղթը լույս է սփռում այս իրողության վրա. «Սպահանի և Սուլթանաբադի շրջանների գյուղական հայ բնակչությունը հասել էր ծայրահեղ աղքատության և հնարավորություն ու միջոցներ ունենալու դեպքում կարտագաղթեր Հայաստան: Պարսկաստանի բոլոր քաղաքներում կարելի է հանդիպել ֆեոդալներից քաղաք տարագնաց աշխատանքի փախած ու անգործ մնացած քաղցած, աղքատ գյուղացիների»¹⁸⁴:

Սակայն բոլոր ժամանակաշրջաններում իրանահայերի սոցիալ-տնտեսական դրությունը որոշ չափով տարբերվել է երկրի բուն բնակչության սոցիալ-տնտեսական պայմաններից:

20-րդ դարի 20-30-ական թվականներին Իրանում, առավելապես արդյունաբերության բնագավառում, հստակորեն դրսևորվում էր կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման միտում: Սակայն գյուղատնտեսության մեջ տակավին ուժեղ էր ֆեոդալական մնացուկների տիրապետությունը: Երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման այդ առանձնահատկությունն անդրադարձել էր իրանական հասարակության սոցիալական կազմի վրա, որը նկատելիորեն խայտաբղետ էր:

Հատկանշական է, որ շերտավորումն այս կամ այն համամասնությամբ հատուկ էր նաև իրանահայ համայնքին: Այն կապված էր համայնքի գոյության իրավական

¹⁸³ Տե՛ս Մարտիրոսյան Հ., Իրանահայ գաղութի պատմությունից (նորագույն շրջան), էջ 200:

¹⁸⁴ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 88, թ. 45:

նորմերի, տեղի հայ բնակչության կյանքի պատմական ու քաղաքական պայմանների հետ:

Իրանահայ գյուղական բնակչության միջավայրում գոյություն ուներ շահագործվող գյուղացիության ստվար զանգված, սակայն շահագործողների կալվածատիրական դասակարգ գոյություն չուներ¹⁸⁵:

Կալվածատիրական դասակարգի բացակայությունը չէր նշանակում, որ այն զուրկ էր դասակարգային շերտավորումից: Հայ գյուղացիների միջև գոյություն ունեին դասակարգային մի քանի ենթաբաժանումներ՝ աղքատներից ու միջակներից մինչև հարուստ գյուղացիներ: Դասակարգային շերտավորումներ կային նաև վարձակալ գյուղացիների և սեփականատեր գյուղացիների միջև:

Առհասարակ գյուղական բնակչության դասակարգային դրության չափանիշը գյուղացու հողային սեփականության, քարշող ուժի և գյուղատնտեսական գործիքների առկայությունն է:

Վարձակալող գյուղացու ձեռքի տակ եղած լծկան անասունների թիվը կարևոր նշանակություն ուներ, քանզի դրանով էր պայմանավորվում վարձվող հողակտորների մեծությունը և ընտանիքների ապահովվածության աստիճանը:

Իրանի հայ գյուղացիությունը լծկան անասուններ քիչ ուներ պարսիկ և այլազգի ուրիշ բնակչության համեմատ, քանզի ի տարբերություն նրանց՝ զուրկ էր արոտավայրերից ու մարգագետիններից:

Աղքատները կազմում էին Իրանի գյուղական հայ բնակչության 55 տոկոսը, միջակ խավը՝ 35 տոկոսը, իսկ ունևոր գյուղացիությունը՝ 10 տոկոսը: Այս հարաբերակցությունը բնորոշ էր Փերիա գավառին: Մյուս գավառներում այն փոփոխվում էր. միջակների ու չուևորների հաշվին նվազում էր ունևոր գյուղացիության տոկոսը: Չուևորների թիվը հատկապես մեծ էր Բուրվարի և Ղարադաղ գավառների հայ գյուղերում¹⁸⁶:

Իրանահայ համայնքում ավանդաբար խոշոր սեփականատերեր էին հայկական եկեղեցիները, դպրոցները և բարեգործական ընկերությունները: Ձևականորեն դպրոցների, որբանոցների, վանքերի և այլ հիմնարկների սեփականությունը

¹⁸⁵ Տե՛ս Մարտիրոսյան Հ., Իրանահայ գաղութի պատմությունից (նորագույն շրջան), էջ 201:

¹⁸⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 204:

համարվող հողերը նույնպես փաստորեն եկեղեցիներինն էին, և նրանց եկամուտներից առավելագույնը բարձրաստիճան հոգևորականությունն էր օգտվում¹⁸⁷:

20-րդ դարի 20-ական թվականներին Նոր Զուղայի թեմի 3328 տնտեսություններից սեփական հող ուներ միայն 444-ը, որից 200-ն էր ապահովված բավական քանակությամբ հողով: Մնացած 244-ը, համարվելով սակավահող սեփականատերեր, միաժամանակ մշակում էին ֆեոդալ-կալվաճատերերի հողերը: Իսկ 2884-ը հող չունեցող տնտեսություններն էին: Նրանք կալվաճատերերի հողերում աշխատում էին աներևակայելի ծանր պայմաններում՝ ապահովելով լոկ ընտանիքի անդամների սնունդը: Այդ պատճառով շատերը մեկնում էին հարավի անգլիական նավթահանքերում աշխատելու¹⁸⁸:

1927 թ. «Պարսկահայ տարեցույցի» տվյալներից պարզվում է, որ Չհարմհալի, Բուրվարիի, Փերիայի և Քյարվանդի գավառներում հայ գյուղացիական ընտանիքների մեկ երրորդից ավելին հող չունեին և չէին վարձակալում: Չհարմհալում ապրում էր 767 ընտանիք, հողագործ էր 487-ը, որոնցից սեփական հողակտոր ուներ 17-ը: Բուրվարիում ապրում էր 680 ընտանիք, հողագործ էր 469-ը, բայց ոչ ոք հողատեր չէր: Փերիայում և Քյարվանդում 1881 ընտանիքից հողագործ էր 1248-ը, սեփական հողակտոր ուներ 427 ընտանիք¹⁸⁹:

Գյուղացիների մեջ կային այնպիսիք, ովքեր հող չունեին և չէին վարձակալում: Որոշ մասը, որոնք քիչ թե շատ ունևոր էին, զբաղվում էին առևտրով և վաշխառությամբ, իսկ աղքատ մասը վարձու աշխատանքով էր զբաղվում և բատրակություն անում: Այդ գյուղացիները կոչվում էին խոշնեշիններ:

Չհարմհալում խոշնեշին էր 280 ընտանիք, Բուրվարիում՝ 211-ը, իսկ Փերիայում և Քյարվանդում՝ 633-ը: Հողատեր հայ գյուղացիների մեծ մասի հողակտորներն ընդամենը մի քանի ջրիբ¹⁹⁰ էին կազմում: Այդ պատճառով սեփականատեր գյուղացի 444 ընտանիքից 244-ը մշակում էր նաև ուրիշներից վարձած հողակտորներ: Այսպիսով, միայն 200 հայ ընտանիք ուներ իր կարիքներին համապատասխան հող¹⁹¹:

¹⁸⁷ Տե՛ս Մարտիրոսյան Հ., Իրանահայ գաղութի պատմությունից (նորագույն շրջան), էջ 204-205:

¹⁸⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 153, թ. 18 շրջ.:

¹⁸⁹ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցույց», 1927, էջ 62:

¹⁹⁰ Զրիբը հավասար է 1081 քմ:

¹⁹¹ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցույց», 1927, էջ 62:

Այս տվյալները ցույց են տալիս, որ 1927 թ. Իրանի 3 գավառներում հողագուրկ հայ գյուղական ընտանիքների թիվը կազմում էր 87 տոկոս, քիչ հող ունեցողներինը՝ 7, և միայն 6 տոկոսն էր ապահովված սեփական հողով:

Չհարմհալի բոլոր հայկական գյուղերը պատկանում էին Բախտիարի խաներին, որտեղ հայ գյուղացիները գտնվում են ճորտական դրության մեջ: Չունեին իրենց սեփական հողերը և իրավունք ունեին բնավարձակալել դրանք խաներից՝ վճարելով իրենց եկամտի երկու հինգերորդից չորս հինգերորդը: Միայն Չհարմհալի փոքրաթիվ հայերը (շուրջ 3-5 տոկոս) ունեին իրենց սեփական հողակտորը¹⁹²:

Չհարմհալի հայ գյուղացիների գլխավոր զբաղմունքը հողագործությունն էր, մասամբ՝ անասնապահությունը: Կային սակավաթիվ առևտրականներ՝ զբաղված առևտրով միայն գյուղացիների շրջանում, բանվորներ, դարբին, սափրիչ և հյուան: Գավառից դուրս կային չհարմհալցի բժիշկներ, ատամնաբույժներ, մեխանիկներ, գրագիրներ և կառավարական հիմնարկում աշխատողներ: Կանանց գլխավոր զբաղմունքը գորգագործությունն էր¹⁹³:

Ընդհանուր առմամբ՝ Չհարմհալի հայ գյուղացիների վիճակը ողբերգական էր: Նրանք մշտապես ենթարկվել են հարստահարության, կողոպուտի, կրել մորեխի հասցրած վնասները: Այս ամենի, ինչպես նաև անասունների՝ ժանտախտից սատկելու, հողից լավ արդյունք չստանալու հետևանքով միշտ աղքատ են ապրել:

Տեղի հայ գյուղացիների եկամուտների մասին պատկերացում են տալիս 1930-ական թվականներին «Ալիք» թերթի հրատարակած Չհարմհալ գավառին վերաբերող տվյալները:

Գյուղացին մեկ տարվա չարքաշ ու տքնաջան աշխատանքից հետո հագիվ էր կարողանում իր ցանած սերմից չորս կամ հինգ անգամ ավելին ստանալ: Իսկ առատ բերքի տարիներն նա ցանածից 6-7 անգամ ավելին էր ստանում, որը չէր հոգում անգամ առօրյա ծախսերը: Մեկ հաբբա¹⁹⁴ հող ունեցողը¹⁹⁵ պարտավոր էր մեկ տարվա

¹⁹² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 34, թ. 14:

¹⁹³ Տե՛ս Եղգարեան Ավ., նշվ. աշխ., էջ 46:

¹⁹⁴ Հաբբան հողի չափման միավոր է և հավասար է 0,96 հա:

¹⁹⁵ Չհարմհալում գյուղի հողերը բաժանված էին վեց մասի (դանգ), իսկ յուրաքանչյուր դանգն էլ բաժանված էր 12 հաբբայի: Մեկ գյուղում կար 72 հաբբա վարելահող:

մեջ՝ աշնանը և գարնանը, 200-350 շահական լիտր¹⁹⁶ սերմ ցանել: 72 հաբբայում ցանվում էր 14000-20000 լիտր սերմ՝ ցորեն, գարի, կտավատ, սիսեռ և ոսպ: Հունձքի ժամանակ լավագույն դեպքում գյուղացին 1 հաբբայից ստանում էր 800-900, իսկ վատթար դեպքում՝ 550-700 լիտր հացահատիկ:

Սակայն ստացված եկամուտը չէր բավարարում գյուղացու անհրաժեշտ ծախսերը: Մեկ հաբբա վարելահող ունեցողը տարեկան ծախսում էր սերմացուի համար 225 լիտր, մշակի վարձ՝ 100 լիտր (մշակ չունեցողները գերծ էին մնում), խաշն, արջառ և ուրիշ կենդանիներ արածեցնողի վարձ՝ 55 լիտր, 5 անդամից բաղկացած ընտանիքի տարեկան հացի համար հարկավոր էր 220 լիտր, տարեկան թեյի, շաքարի, մրգի և տնային այլ ծախսերի համար՝ 210 լիտր, չնախատեսված ծախսերի համար (կենդանիների ուտելու համար)՝ 25 լիտր: Ընդհանուր գումարը՝ 835 լիտր:

Չհարմհալի հարուստներն ապահովված դրամական պահուստ չունեին: Նրանց դրամական կարողությունը չէր գերազանցում 1000-5000 դրանը և միշտ չունեին կանխիկ գումար¹⁹⁷: Չհարմհալ գավառի հարուստ հայն ուներ 50-60 գլուխ ոչխար, 1-2 ձի, 2 զույգ եզ, 3-4 կով, 5-6 էջ, 8-10 հավ, 2-3 ջրիբ այգի, 2-3 հաբբա վարելահող, 300-400 ծառ, 6-7 գորգ, 10-12 լիտր պղնձեղեն, տարեկան 250-300 լիտր ցորենի շահ (տոկոս), 200-250 թուման դրամի տոկոս, հողագործական գործիքներ և չնչին զարդեղեն: Իսկ աղքատը՝ «երկու կտոր փալաս կամ թաղիք և մի քանի մերկ երեխաներ, որոնց ամբողջ տարին կիսաքաղց էր պահում»¹⁹⁸:

Հարստահարությունից ու կեղեքումից անմասն չի մնացել Չհարմհալի հայ գյուղացին: Անպակաս էր նաև արբաբների բեգարը¹⁹⁹:

1930-ական թվականներին անմխիթար էր նաև Փերիայի գյուղացիության տնտեսական վիճակը: Այստեղ գերազանցապես զբաղվում էին հողագործությամբ: Արհեստավորներ չկային: Բոլոր արհեստները գտնվում էին պարսիկների ձեռքում²⁰⁰:

Հողագործությունն իրականացնում էին ավանդական եղանակով: Ցանում էին ցորեն, գարի, առվույտ, վուշ և ոսպ: Գյուղացին հիմնական ուշադրությունը

¹⁹⁶ Տեղի հայերը լիտր են կոչում բաթմանը (մանը): Շահական մանը հավասար է 5,939 կգ (6 կգ):

¹⁹⁷ Տե՛ս «Ալիք», 22 մարտի 1932, թիվ 1 (49):

¹⁹⁸ Եղգարեան Ավ., նշվ. աշխ., էջ 48:

¹⁹⁹ Գյուղացիների ձրի աշխատանք կալվածատերերի համար:

²⁰⁰ Տե՛ս «Ալիք», 24 ապրիլի 1932, թիվ 5 (53):

կենտրոնացնում էր ցորեն և գարի ցանելու վրա, սակայն սպասված արդյունքը չէր գրանցվում. հազիվ ցանածի կրկնապատիկն էր ստացվում: Երաշտից, ժանգից (բույսերի հիվանդություն), ցրտից հունձքին հասնող վնասները մեծ էին:

Հայ գյուղացին ամբողջ հույսը դնում էր հողագործության վրա, քանի որ անասնապահությամբ զբաղվելու հնարավորություն չունեին: Իր բոլոր արոտատեղիներն ու մարգագետինները դարձնելով երկրագործության վայր՝ գյուղացին չէր հաշվարկել, որ եթե նույն այդ տարածությունում կաթնատու կենդանիներ պահեր, կստանար տասնապատիկ արդյունք:

Պարսիկ գյուղացին իր ընտանեկան պետքերի երկու երրորդը ձեռք էր բերում յուղ, պանիր, չորթան ծախելով, մինչդեռ հայն այդ մթերքները հարկադրված էր գնել:

Փերիայի գրեթե բոլոր գյուղերում կային խաղողի ընդարձակ այգիներ, սակայն այդ տնտեսությունը ևս, գտնվելով անմխիթար վիճակում, չէր տալիս ցանկալի արդյունք:

Փերիայում տարածված էր ափիոնի օգտագործումը: Սխալված չենք լինի, եթե ասենք, որ դրա օգտագործումը, բացի առողջական խնդիրներ առաջացնելուց, լուրջ հարված էր հասցնում նաև տնտեսապես. ընկնելով ընդարմացած վիճակի մեջ՝ գյուղացին ի վիճակի չէր լինում եռանդով ձեռնամուխ լինել գյուղատնտեսական աշխատանքների կատարմանը: Դա դեռ բավական չէր, նա կորցնում էր իր շարժական և անշարժ ունեցվածքը:

Փերիայում հողերը պատկանում էին Սպահանի կալվածատերերին և Բախտիարի խաներին: Փերիայի գավառը կառավարվում էր իրանական պետական պաշտոնյաների կողմից այն դեպքում, երբ Չհարմհալի գավառը՝ միայն բախտիարների կողմից, ովքեր թույլ չէին տալիս իրանական վաճառականներին և պաշտոնյաներին այստեղ գործել: Այդ պատճառով Փերիայի հայ բնակչությունը գտնվում էր կրկնակի լծի տակ՝ կալվածատերերի և պետական ծառայողների:

Պաշտոնյաներն անօրինական բռնազանձման ճանապարհով գյուղացիներից խլում էին այն, ինչ կալվածատերերի կողմից թողնվել էր իրենց, որպեսզի ապահովեին

խղճուկ գոյություն: Այդ պատճառով Փերիայի հայերն ապրում էին բացառապես կարիքի և աղքատության մեջ²⁰¹:

Խոսելով Քյազազի տնտեսական կյանքի մասին՝ նշենք, որ տնտեսական առումով այն առավել բարենպաստ պայմաններում էր գտնվում: Այս գավառի հայ գյուղացիությունը մեծ օգուտներ էր ստանում գորգագործությունից, խաղողի այգիների մշակությունից, մեծ եկամուտ ուներ չամիչ կամ գինի պատրաստելուց: Մեծ քանակությամբ գինի էր արտահանվում քաղաք կամ ուղարկվում Խուզստան նահանգ (Ահվազ, Աբադան և այլն)²⁰²:

Ղարաղան գավառում հայերը զբաղվում էին հողագործությամբ: Շատ քչերն էին խոշնեշիներ կոչվում, որոնք զուրկ էին ոչխար, կով, եզ և այլ ընտանի կենդանիներ ունենալուց:

Ղարաղանի գավառի գյուղերում բարեկեցիկ էին ապրում: Չունևորները քիչ էին: Գործազուրկները կազմում էին 10-15 տոկոս²⁰³: Նրանք ծառայության անցնելու նպատակով քաղաք էին գնում:

1930-ական թվականներին հողազուրկ, սակավահող և հողատեր հայ գյուղացիների ընդհանուր հարաբերակցությունը փոփոխվում է. նվազում է հողազուրկ և սակավահող գյուղացիների թիվը: Այդ փոփոխմանը նպաստեց գյուղական հողազուրկ և սակավահող բնակչության տեղափոխությունը դեպի քաղաքներ ու արդյունաբերական կենտրոններ:

1940-ական թվականներին այդ հարաբերակցության փոփոխությունն ավելի ակնառու դարձավ: Իրանահայ համայնքի իրավիճակին ծանոթանալու նպատակով Իրան գործուղված ՀԽՍՀ արտաքին գործերի նախարարի տեղակալ Գ. Հովհաննիսյանի՝ ՀԽՍՀ արտաքին գործերի նախարարին հղած զեկուցագրից հայտնի է դառնում, որ մինչև 1945 թ. իրանահայ գյուղացիության տնտեսական դրությունը հետևյալն էր. հայ գյուղացիներն ամբողջությամբ կախման մեջ էին գտնվում իրանական կալվածատերերից: Ֆեոդալական կարգերի հետևանքով նրանք, ինչպես նաև իրանական գյուղացիները, զրկված էին հողից և ոռոգման ջրից: Շատ քիչ հայեր

²⁰¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 34, թ. 14:

²⁰² Տե՛ս «Ալիք», 18 փետրվարի 1932, թիվ 45:

²⁰³ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», 1927, էջ 103-104:

ունեին փոքր հողատարածքներ, տուն, բերքատու այգի և բավական քանակությամբ անասուն: Կային գյուղացիներ, որոնց պատկանում էր միայն տունը կամ բերքատու ծառերը, իսկ հողը պատկանում էր գյուղի կալվածատիրոջը՝ արքաբին:

Գյուղացիների մեծ մասն անընդհատ պարտք էր մնում իրանական կալվածատերերին: Ստացած բերքի 75 տոկոսը տալով կալվածատերերին հողի, ջրի, գյուղատնտեսական գործիքների դիմաց, ինչպես նաև վերադարձնելով պարտք վերցրած սերմը և անցած տարվա պարտքերը՝ գյուղացին մնում էր գրեթե առանց ապրուստի միջոցի:

Կարիքավոր գյուղացիներին և քաղաքային չքավորներին (գործազուրկներ, որբեր) չնչին դրամական օգնություն էին ցուցաբերում Իրանում գործող հայկական բարեգործական կազմակերպությունները՝ վճարելով միանվագ նպաստներ (դրամով, հագուստով, մթերքով), այդ նպատակի համար կազմակերպելով համերգներ, ներկայացումներ և հանգանակություններ:

Իրանի իշխանությունը և կալվածատերերը շատ լավ գիտակցում էին հայերի դերն Իրանի տնտեսության մեջ: Դրանով կարելի է բացատրել իրենց անբարյացկամ վերաբերմունքն Իրանից հայերի արտագաղթի (կամ հայրենադարձության) նկատմամբ²⁰⁴: Մյուս կողմից՝ Իրանում ընդհանուր գործազրկության և Իրանի բնակչության գնողունակության անկման պայմաններում իրանական միջին խավը և մանրածախ առևտրականներն ուրախ էին հայերի արտագաղթի համար, որովհետև դաշտ էր ազատվում իրենց գործունեության համար²⁰⁵:

Քաղաքաբնակ հայերի մեծամասնությունը զբաղվում էր մանր ձեռնարկատիրությամբ: Քաղաքաբնակ աշխատող հայերի մեջ մինչև 1930-ական թվականները մանր ձեռնարկատերերը կազմել են 15 տոկոս²⁰⁶:

Քաղաքային հայ բնակչության մեջ խոշոր ձեռնարկատերերն աննշան տոկոս էին կազմում: Դրա պատճառն ամենից առաջ երկրում արդյունաբերական արտադրության թույլ զարգացած լինելն էր, ինչպես նաև լայն գործարար ակտիվության բացակայությունը: Պատճառներից մեկն էլ հայերի իրավունքների սահմանափակումն

²⁰⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 118, թ. 5:

²⁰⁵ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 5-6:

²⁰⁶ Տե՛ս Մարտիրոսյան Հ., Իրանահայ գաղութի պատմությունից (նորագույն շրջան), էջ 206:

էր՝ որպէս փոքրամասնություն և ոչ բնիկ տարր: Դրանցից գլխավորը պետական մարմինների ու կառավարող վերնախավի հետ բավարար կապեր չունենալն էր: Այդ պայմաններում հայ ձեռնարկատերերը չէին կարող օգտվել այն արտոնություններից և իրավունքներից, որ ունեին իրանական ազգային բուրժուազիայի ներկայացուցիչները:

Տեղական գործարար շրջաններում հայ միջին ձեռնարկատերերը մեծ թիվ էին կազմում և այդ դիրքից վեր քչերին էր հաջողվում բարձրանալ:

Առավել դժվարին կացության մեջ էր հայ բնակչության մտավորական խավը: Գլխավորապէս այդ խավի վրա էր տարածվում պետական կառավարման հիմնարկներում, ղեկավար շրջանակներում հայերի մասնակցության իրավունքի սահմանափակումները:

19-րդ դարի վերջից մինչև 1920-1930-ական թվականները հայազգի առանձին բացառիկ անհատներ էին բարձր պաշտոններ զբաղեցնում: Սակայն 1920-1930-ական թվականներին արդեն իր դիրքերն ամրապնդել էր իրանական ազգային բուրժուազիան, որը սկսեց սահմանափակող քաղաքականություն վարել հայերի և ազգային այլ փոքրամասնությունների նկատմամբ: Դրա արդյունքներն անդրադարձան հայ բնակչության սոցիալ-տնտեսական դրության վրա: Հայ մտավորականությունը դժվարանում էր որևէ տեղ աշխատանք գտնել, և հայ քաղաքային բնակչության կրթված խավի ներկայացուցիչները ստիպված ձգտում էին ձեռք բերել այնպիսի մասնագիտություններ, որոնք հնարավորություն կտային հարմարվել երկրում ստեղծված պայմաններին և ապահովել ապրուստի նվազագույն միջոցներ:

Հայ մտավորականությունը ձեռք էր բերում «ազատ մասնագիտություններ»՝ բժիշկ, փաստաբան, ուսուցիչ, ինժեներ և այլն²⁰⁷:

Հայ բանվորությունը, Իրանի բանվորների թվի հետ համեմատած, հարաբերական ավելի մեծ տոկոս էին կազմում 1920-1940-ական թվականներին: Օրինակ՝ 1930-ական թվականներին Թավրիզում բանվորները կազմում էին զբաղված հայերի 28 տոկոսը²⁰⁸: Հայ բանվորների թիվն աճել է գլխավորապէս հողագուրկ կամ սակավահող գյուղացիների հաշվին: Քաղաք տեղափոխված նախկինում սակավահող հայ գյուղացիների՝ առանձնապէս աղքատ խոշնեշիների մի մասը փոխեց իր

²⁰⁷ Տե՛ս Մարտիրոսյան Հ., Իրանահայ գաղութի պատմությունից (նորագույն շրջան), էջ 208:

²⁰⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 209:

բանվորական մասնագիտությունը: Հայ բանվորներն աշխատում էին արդյունաբերության և շինարարության բնագավառներում: Հայ բանվորների թիվը շատ էր նաև նավթարդյունաբերության և ֆաբրիկա-գործարանային արտադրության բնագավառներում: Եթե 1920-1930-ական թվականներին հայ բանվորները հիմնականում տիրապետում էին կաշեգործի, ծխախոտագործի, օճառագործի, գորգագործի, պանրագործի, երշիկագործի և այլ մասնագիտությունների, ապա 1940-ական թվականներին արդեն նրանց միջավայրում հանդես են գալիս մեխանիկներ, մետաղագործներ, խառատներ, փականագործներ, էլեկտրիկներ և այլն: Բանվորների մեծ խումբ ձևավորվեց տրանսպորտում, հատկապես՝ ավտոտրանսպորտում²⁰⁹:

Հայերն աշխատում էին նաև որպես գյուղատնտեսության բնագավառի բանվորներ: Այդ բնագավառը հիմնականում զբաղեցնում էր աղքատ խավը: Նրանք վարձվում էին որպես սեզոնային աշխատողներ²¹⁰:

Կային նաև արհեստավոր բանվորներ, որոնք աշխատում էին կարի, մորթու, կոշկի արհեստանոցներում, ոսկերչական խանութներում, փռերում, հրուշակարաններում և այլուր: Կանայք զբաղվում էին տնայնագործությամբ, ձեռագործով և գորգագործությամբ:

Սպասարկման և առևտրի ասպարեզում աշխատում էին ոչ մեծ թվով հայ բանվորներ: Նրանք աշխատում էին քիմմաքրման արհեստանոցներում, բեռնակիրներ էին և զանազան մանր գործեր էին կատարում²¹¹:

Լեռնարդյունաբերության մեջ նույնպես աշխատում էին հայ բանվորներ: Նրանց թիվը քիչ էր, որովհետև հանքերի մոտակայքում ընկած շրջաններում հայեր գրեթե չէին բնակվում²¹²:

Հայերից շատերը ձեռք բերեցին վարորդի, մեխանիկի, ավտովերանորոգողի և այլ մասնագիտություններ: 1930-ական թվականների սկզբին իրանահայ վարորդները զգալի թիվ էին կազմում՝ շուրջ 2000 հոգի²¹³: Հայ վարորդներն իրենց նյութական վաստակը ձեռք էին բերում աշխատանքի խիստ ծանր պայմաններում: Միևնույն

²⁰⁹ Տե՛ս Տե՛ս Մարտիրոսյան Հ., Իրանահայ գաղութի պատմությունից (նորագույն շրջան), էջ 210-211:

²¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 211-212:

²¹¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 212:

²¹² Տե՛ս նույն տեղում:

²¹³ Տե՛ս «Ալիք», 2 փետրվարի 1932, թիվ 43:

ժամանակ տնտեսական ճգնաժամի պայմաններում իրանահայ այդ հատվածը հայ աշխատավորների մեջ ամենաապահովվածն էր: 1930-ական թվականներին թավրիզահայ 430 բանվորներից (տղամարդ և կին) 170-ը ուներ ավտոտրանսպորտային մասնագիտություն²¹⁴:

1930-ական թվականներին Իրանում ծայր առած գործազրկությունը դաժան ձևով անդրադարձավ նաև հայ բանվորների, տնայնագործների, արհեստավորների և ծառայողների վրա: Միջոցներ վաստակելու համար նրանք ստիպված էին փոխել մասնագիտությունը, կատարել ցանկացած աշխատանք:

Իրանում եթե ապրուստի նվազագույն պահանջարկը 1936-1937 թթ. պաշտոնապես կազմում էր 198,8 ռիալ, ապա արդեն 1945-1946 թթ. այն հավասար էր 1753 ռիալի²¹⁵:

Չնայած այդ ամենին՝ իրանահայ բանվորների մեծամասնությունը չէր ապահովում իր ապրուստի նվազագույնը: Հայ բնակչության չունևոր խավերի վիճակը կյանքի, բնակարանային դժվարին պայմանների հետևանքով ծանր էր: Ապահովագրության համակարգը, ութժամյա աշխատանքային օրը, նաև աշխատանքային այլ օրենքներ Իրանում սկսել են գործել 1940-1950-ական թվականներից²¹⁶:

1920-1930-ական թվականներին աշխատանքային օրը 12-14 ժամ էր տևում: Մի շարք հիմնարկներում բանվորները չէին օգտվում հանգստյան օրից և արձակուրդից: Հայ բանվորների մի մասը չէր կարողանում ձեռք բերել բնակարան և ապրում էր վարձու սենյակներում²¹⁷:

Փորձենք ցույց տալ մեզ հետաքրքրող ժամանակահատվածում իրանահայ քաղաքային բնակչության սոցիալ-տնտեսական դրությունն առանձին շրջաններով:

1920-ական թվականների երկրորդ կեսին Սուլթանաբադի հայ բնակչության շրջանում կային առևտրական տների ներկայացուցիչներ, հաշվապահներ, պաշտոնյաներ, վաճառականներ, բժիշկներ, ատամնաբույժներ, խանութպաններ,

²¹⁴ Տե՛ս Մարտիրոսյան Հ., Իրանահայ գաղութի պատմությունից (նորագույն շրջան), էջ 211:

²¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 217:

²¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 218:

²¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

արհեստավորներ՝ դերձակ, հյուան, ժամագործ, կոշկակար, ներկարար և այլն, բանվորներ և ծառաներ²¹⁸:

Այդ ժամանակաշրջանում տեղի հայերի մեծ մասի տնտեսական վիճակը գնահատվում էր բարվոք: Չունևորները փոքր տոկոս էին կազմում: Կային տեղական չափանիշով հարուստներ: Հարուստների մեծ մասը այլ քաղաքներից եկածներն էին:

Հայերը Սուլթանաբադում մի շարք ձեռնարկություններ հիմնեցին: Գորգագործական մի քանի ֆաբրիկա կար այստեղ, որոնք պատկանում էին Կարագյոզյանների, Թելֆեյանների, Թաֆթանջյանների և հայ այլ առևտրական տներին: Այդ ֆաբրիկաներում, վարձու աշխատանքից բացի, կիրառվում էր նաև քաղաքային և գյուղական տնայնագործ-գորգագործների աշխատանքը: Գյափլա, Քյազազ, Քյամարա գավառների, ինչպես նաև Սուլթանաբադի գրեթե բոլոր հայ ընտանիքներն իրենց գործած գորգերը հանձնում էին առևտրական այդ տներին:

Տեղի հայ կանայք ճանաչված էին որպես առաջնակարգ գորգագործներ: Այդ պատճառով «Արմանիբաֆ» (հայագործ) գորգերը միշտ ավելի թանկ էին գնահատվում²¹⁹:

1920-ական թվականների վերջերին սկսված համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի տարիներին, երբ տեղի գորգագործական ֆաբրիկաները փակվեցին, տնայնագործական-գորգագործական արհեստը շարունակեց իր գոյությունը:

1930-ական թվականների սկզբին Սուլթանաբադը դարձավ Իրանի վաճառականության կարևոր կենտրոններից մեկը: Իրանից արտահանված գորգերի գրեթե կեսն այս քաղաքից էր գնում Ամերիկա²²⁰:

Գորգերի, ինչպես նաև մորթիների, չոր պտուղների և այլ ապրանքների առևտուրը խթան հանդիսացավ քաղաքի բարգավաճման համար: Առևտրի մոգական ուժն Իրանի զանազան վայրերից և արտասահմանից հայությանը ձգեց Սուլթանաբադ:

Նախորդ ենթագլխում խոսելով Սուլթանաբադի՝ հայոց ազգային իշխանության կենտրոն դառնալու մասին՝ հարկ ենք համարում հավելել, որ Խորեն վարդապետի հիմնադրած իշխանության իրողությունը խանդավառեց հարակից գավառների

²¹⁸ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», 1927, էջ 105:

²¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 109:

²²⁰ Տե՛ս «Ալիք», 2 փետրվարի 1932, թիվ 43:

հայությանը: Ձգտելով հաստատվել ազգային ու կրոնական կենտրոն դարձած Սուլթանաբադում՝ նրանք այդ գաղափարը ընկալում էին որպես իրենց առևտրական ձեռնարկների ընդլայնման, ինչպես նաև գորգագործական ընկերություններում ծառայության մտնելու կամ գյուղատերերի և կեղեքիչների հալածանքներից զերծ մնալու հնարավորություն:

1931 թ. ապրիլի 20-ի վիճակագրության համաձայն՝ Սուլթանաբադում ապրող 232 հայ ընտանիքների գլուխ կանգնած աշխատավորներն, ըստ իրենց զբաղմունքի, թվերի և տոկոսների հետևյալ խճանկարն են ուրվագծում. արհեստավորներ՝ դերձակ, ժամագործ, խոհարար, կառապան, կոշկակար, հացագործ, հյուսն, մեքենավար, միջնորդ, նկարիչ, նվագող, ոսկերիչ, սափրիչ, քարտաշ՝ 55 հոգի՝ կազմելով բնակչության 23,72 տոկոսը: Պատկերն ամբողջացնելու համար նշենք նաև 52 բանվոր-ծառայող՝ 22,42 տոկոս, 6 բժիշկ-ատամնաբույժ-դեղագործ՝ 2,58 տոկոս, 32 գորգավաճառ-ներկայացուցիչ՝ 13,79 տոկոս, 14 խանութպան՝ 6,03 տոկոս, 4 ուսուցիչ՝ 1,72 տոկոս, վաճառատան, պետական և բանկային 33 պաշտոնյա՝ 14,22 տոկոս, 2 քահանա՝ 0,86 տոկոս, 19 օղեվաճառ-գինեվաճառ՝ 8,19 տոկոս: Ձբաղմունք ունեցողներից զատ 232 ընտանիքների գլխավորներից 15-ը գործազուրկ էին: Նրանք կազմում են ամբողջի 6,47 տոկոսը²²¹:

Վերոհիշյալ թվային և տոկոսային պատկերը ներկայացնելիս հիմք ենք ընդունել Թեհրանում լույս տեսնող «Ալիք» թերթի տվյալները: Հարկ է նշել, որ սույն թերթի հոդվածագիրը, վկայակոչելով այդ թվերն ու տոկոսները, կանխավ փաստում է այն իրողությունը, որ կային ընտանիքներ, որտեղ եղբայրը, որդին, քույրը և կինը ևս աշխատող ձեռք էին, սակայն ինքը նկատի է ունեցել լոկ ընտանիքների գլխավորների աշխատանքը:

Մյուս քաղաքների համեմատությամբ՝ Սուլթանաբադում գործազուրկները քիչ տոկոս էին կազմում՝ շնորհիվ այն իրողության, որ այդ քաղաքը տնտեսապես զարգացման բարձր տեմպեր ուներ:

Խոսելով Սուլթանաբադի հայ բնակչության սեփականության մասին՝ նշենք, որ հայությունն այստեղ սեփականության տեր դարձավ՝ սկսած 1905 թվականից: Այդ

²²¹ Տե՛ս «Ալիք», 18 փետրվարի 1932, թիվ 45:

ժամանակ նա ուներ երեք կտոր կալվածք²²²: Իսկ արդեն 26 տարի անց այդ թիվը բազմապատկվեց ավելի քան 35 անգամ՝ կազմելով 106 կտոր:

1930-ական թվականների սկզբին 232 ընտանիքից անշարժ կալվածք (տուն, այգի կամ հող) ուներ 72-ը՝ ամբողջի գրեթե մեկ երրորդ մասը կազմող 31,04 տոկոսը:

Կային ընտանիքներ, որ մեկից ավելի կալվածքներ ունեին: Կալվածքներ էլ կային, որոնց սեփականատերերը Սուլթանաբադում չէին ապրում: Պատկերը հետևյալն էր՝ 106 կտոր կալվածքից 93-ի սեփականատերերը Սուլթանաբադում էին ապրում, իսկ մնացյալ 13-ինը՝ ոչ²²³:

1920-ական թվականների երկրորդ կեսին Ղազվինի հայերից ոմանք մանր վաճառականներ էին, կային գինեգործներ, արհեստավորներ (դերձակ, կոշկակար, ոսկերիչ, սափրիչ, մեքենագործ, վարորդ և այլն), զանազան հիմնարկությունների պաշտոնյաներ: Այստեղ մեծ թվով գործազուրկներ կային: Տեղի հայ բնակչության միայն 2 տոկոսն էր լավ ապրում, 5 տոկոսը՝ միջին, մնացածը դժվարությամբ էր գոյատևում ²²⁴ : Ամուսնություններ այստեղ շատ քիչ էին տեղի ունենում: Հայ երիտասարդության 85 տոկոսը ամուրի էր: Երբեմնի հռչակավոր Ղազվինի շուկան 1930-ական թվականների սկզբին այնքան էլ մխիթարական վիճակում չէր գտնվում:

Իրանական պետության ջանքերը՝ Ղազվինում ստեղծել գործարանային արդյունաբերություն, լայն արձագանք գտավ նաև հայերի շրջանում: 1920-ական թվականների վերջին և 1930-ական թվականների սկզբին Ղազվինում կառուցվեցին մետաքսի, գորգի, բամբակի, յուղի, օճառի, ալյուրի և բրդի մանվածքի գործարաններ ²²⁵ : Դա գործազուրկների թվի կրճատմանը նպաստող կարևոր ձեռնարկում էր:

1930-ական թվականների սկզբին Ղազվինում կային առևտրական մի քանի գրասենյակներ, որոնցից մեկը պատկանում էր հայերին: Այն ուներ սեփական գյուղ, ուղտեր, երկու տուն²²⁶:

²²² Տե՛ս «Ալիք», 25 փետրվարի 1932, թիվ 46:

²²³ Տե՛ս նույն տեղում, 18 փետրվարի 1932, թիվ 45:

²²⁴ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», 1927, էջ 101:

²²⁵ Տե՛ս «Ալիք», 31 մարտի 1932, թիվ 2 (50):

²²⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին Ղազվինի մանածագործական ֆաբրիկայի տերն էր արդյունաբերող Քյորոզյանը²²⁷:

Մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը Խորասանի Նիշաբուր, Մեշհեդ, Սաբզևար, Թորբաթ, Շիրվան և այլ քաղաքներում գործում էին բազմաթիվ հայ առևտրական տներ, որոնք գլխավորապես զբաղվում էին բրդի, բամբակի, չորացրած մրգերի և այլ ապրանքների արտահանությամբ դեպի Ռուսաստան և այնտեղից արդյունաբերական ապրանքների ներմուծմամբ: Պատերազմի հետևանքով Խորասանի հայ բնակչությունը տնտեսական ծանր կացության մեջ ընկավ: Այսպես՝ 19-րդ դարի 70-80-ական թվականներին հայ վաճառականները մուտք գործեցին Իրանի պատմական հին քաղաքներից Նիշաբուր ու զարկ տվեցին վաճառականության առաջադիմությանը: 1890-ական թվականներին հայ վաճառականներն այնտեղ մեծ դեր ունեին, սակայն 1930-ական թվականների սկզբին առևտուրը գրեթե կենտրոնացած էր պարսիկների ձեռքում: 1932 թ. Նիշաբուրի հայերի թիվը 50-ից չէր անցնում: Նրանք բոլորն էլ զբաղվում էին վաճառականությամբ²²⁸:

20-րդ դարի սկզբին Մեշհեդն իրանա-ռուսական առևտրային հարաբերություններում ուներ խոշոր առևտրական կենտրոնի դեր:

Ռուսաստանից եկած հայերը Սաբզևար քաղաքում հիմնել էին բամբակազտիչ գործարաններ, որտեղ աշխատում էին շատ հայեր: Սաբզևարը դարձել էր երկրում բամբակի մշակման գլխավոր կենտրոնը: Սակայն 1933 թ., երբ բամբակի առևտուրը դարձավ պետական մենաշնորհ, Սաբզևարի գործարանները փակվեցին՝ սնանկացնելով հայ առևտրական տներից շատերին²²⁹:

Ռաշտի հայերից շուրջ 40 ընտանիք զբաղվում էր օղեվաճառությամբ: Մյուս մասն արհեստավորներ էին, վաճառականներ, պետական պաշտոնյաներ, խանութպաններ: Վաճառականները կազմում էին հինգ ընտանիք, խանութպանները՝ դրա կրկնապատիկը: Արհեստավորները մեծ թիվ էին կազմում՝ կոշկակարներ, ատաղձագործներ, դերձակներ և այլն:

²²⁷ Տե՛ս Մարտիրոսյան Հ., Իրանահայ գաղութի պատմությունից (նորագույն շրջան), էջ 216:

²²⁸ Տե՛ս «Ալիք», 13 մարտի 1932, թիվ 48:

²²⁹ Տե՛ս Գեորգեան Կ., նշվ. աշխ., էջ 387:

1927 թ. «Պարսկահայ տարեցույցի» տվյալներով՝ քաղաքում կային չորս հայ բժիշկ, մեկ մանկաբարձ, մեկ դայակ, չորս ատամնաբույժ, որոնք բոլորն էլ տեղական բժիշկների համեմատությամբ՝ բավական հաջող փորձ ունեին: 1920-ական թվականներին Ռաշտի լավագույն դեղատները պատկանում էին հայերին: Մեծ թիվ էին կազմում նաև վարորդները և դեղատներում աշխատողները: Ռաշտի հայ երիտասարդները ձգտում էին վարորդ, ատամնաբույժ կամ դեղատան աշակերտ դառնալ, քանի որ մյուս բնագավառներում հնարավորությունները սահմանափակ էին²³⁰:

Ռաշտի հայերի շրջանում կային նաև պետական պաշտոնյաներ: 1927 թ. դրությամբ հայերը պետական պաշտոններ էին զբաղեցնում բանակում (4 հոգի), հեռագրատանը (2 հոգի), կայսերական բանկում (3 հոգի) և այլուր: Իսկ ռուսական պետական-առևտրական հաստատություններում աշխատող հայերի թիվը հասնում էր տասի²³¹:

Ռաշտի կանայք գլխարկներ էին կարում կանանց համար: Նրանց շրջանում կային նաև պարսկական և խորհրդային հիվանդանոցներում ծառայողներ²³²:

Ընդհանուր առմամբ՝ 1920-ական թվականներին տեղի հայերի տնտեսական դրությունն աննախանձելի էր: Ռաշտում, բացի երկու կալվածատերերից, հարուստներ չկային: Հայ բնակչության կեսից ավելին սոցիալական կացության միջին սանդղակն էր ձևավորում: Մնացյալ մասն էլ մեծ դժվարությամբ էր կարողանում գոյատևել: Գործազուրկների թիվն ամբողջ ազգաբնակչության 10 տոկոսն էր կազմում (նրանք մեծ մասամբ նախկին ծառայողներն էին)²³³:

Ռաշտում ամուսնություններ առհասարակ քիչ էին տեղի ունենում՝ կազմելով ազգաբնակչության ընդհանուր թվի մոտ 5 տոկոսը: Եղած բազմաթիվ պատճառների մեջ կարևորը մի կողմից երիտասարդների տնտեսական անկայուն վիճակն էր, մյուս կողմից՝ ամուսնանալ ցանկացող աղջիկների՝ տնտեսական տեսակետից խստապահանջ լինելը: Մեծ մասամբ ամուսնանում էին վարորդները. մյուս

²³⁰ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցույց», 1927, էջ 66-67:

²³¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 67:

²³² Տե՛ս նույն տեղում:

²³³ Տե՛ս նույն տեղում:

արհեստավորների համեմատ՝ ավելի լավ էին վարձատրվում և ավելի պահպանողական էին²³⁴:

1930-ական թվականների վերջին Ռաշտում հայերն արդեն ունեին ալրադաց և մանվածքեղենի գործարան, իսկ քաղաքի 17 դեղատներից 8-ը նրանց էր պատկանում:

Ռաշտի շրջակայքում հայկական գյուղեր չկային: Ռաշտի շրջակա Լահիջան, Լանգերուդ, Ֆումեն, Ռուդսեր, Շահսևար ավաններում և քաղաքներում 1920-ական թվականների երկրորդ կեսին ապրում էին փոքրաթիվ հայեր. 3-4 ընտանիք, իսկ որոշ տեղերում՝ 2-3 հոգի: Նրանց շրջանում կային գործակատարներ, բժիշկներ, օղեվաճառներ²³⁵:

1920-ական թվականների վերջերին Նոր Զուղայի հայ բնակչությունն ուներ սոցիալական հետևյալ բաժանումը. քահանաներ, կալվածատերեր, վաճառականներ, ռեսուրսիաներ, արհեստավորներ, գրագիրներ և գործազուրկներ²³⁶:

Քահանաները ձեռնադրվում էին որպես տեղի ութ թաղերի ծխատերեր, ինչպես նաև Իրանահնդկական թեմի կազմում ընդգրկված քաղաքների վիճակավորներ: Կալվածատերերն իրենց սեփական կամ վարձակալած այգիներում զբաղվում էին այգեգործությամբ: Վաճառականներն առևտրական կապեր ունեին Անգլիայի, Գերմանիայի, Հնդկաստանի և Իրանի քաղաքների հետ: Նրանք ներմուծում էին զանազան ապրանքներ: Ոմանք նաև արտահանում էին տեղական հում նյութեր: Ռեսուրսիաները պաշտոնավարում էին հայոց, կաթոլիկ և բողոքական երկսեռ դպրոցներում: Արհեստավորները զբաղվում էին ոսկերչությամբ, հյուսնությամբ, դերձակությամբ, կոշկակարությամբ, ժամագործությամբ, ջուլհակությամբ և այլ արհեստներով: Կային նաև մեծ թվով օղեվաճառներ (շիրաչիներ): Գրագիրները ծառայում էին եվրոպական բանկային, հեռագրային և առևտրական հաստատություններում:

Նոր Զուղայի ազգաբնակչության մոտ 50 տոկոսն էին կազմում գործազուրկները, որոնց մի մասն ապրում էր Հնդկաստանում և Ճավայում գտնվող ազգականների

²³⁴ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», 1927, էջ 67-68:

²³⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 78:

²³⁶ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», 1929, էջ 13:

տարեկան նպաստներով, իսկ չքավորները՝ զանազան ավանդների ամսական և պատահական տուրքերով:

Քննության ենթարկելով Նոր Զուղայի տնտեսական դրությունը՝ կարող ենք ասել, որ ապրելու համար ստեղծված էին բավարար պայմաններ. Հնդկաստանից մեծ քանակությամբ գումար էր ստացվում, իսկ չքավորներն էլ բացարձակապես ապահովված էին «Աղքատախնամ արկղի» ամսական և «Պողոսխանյան» ու «Աբգարյան» ավանդների տարեկան նպաստներով²³⁷: Իրանի ոչ մի ուրիշ հայաբնակ վայրում չքավորներն այդպես ապահովված չէին: Նոր Զուղայում ծնվում, սնվում, կրթվում, բժշկվում էին անվճար հիմունքներով: Նույնիսկ թաղման արարողություններն էին անվճար կատարվում:

Համադանի հայերն իրենց ընդունակությունների և ձեռներեցության շնորհիվ կարողացել են կարևոր պաշտոններ զբաղեցնել պետական և օտար բանկերում, ինչպես նաև առևտրական տներում: Հայ արհեստավորներն ու վաճառականներն իրենց գործունեությունն էին ծավալում տեղական շուկայում: Հայ բնակչության մի մասն էլ զբաղվում էր գինեգործությամբ: Ինչպես ակներև է, այստեղ գործազուրկներ գրեթե չկային: Տնտեսական դրությունն էլ մոտ էր բավարարի մակարդակին:

Փեհլևի հայերի մեծ մասը 1920-ական թվականների երկրորդ կեսին զբաղվում էր օղեվաճառությամբ, մոտ 5 տոկոսը՝ մանր առևտրով, իսկ մոտ 20 տոկոսը ծառայում էր խորհրդային և իրանական պետական հաստատություններում: Անգործներն այստեղ ազգաբնակչության 5 տոկոսն էին կազմում: Փեհլևի կանայք իրենց ամուսինների նյութական հոգսը մասամբ թեթևացնելու նպատակով կարում էին հագուստներ ոչ միայն իրենց, այլև օտարների համար²³⁸:

1920-ական թվականների վերջին և 1930-ական թվականների սկզբին Փեհլևիում կար կերոսին թորելու գործարան: Այն պատկանում էր Ծատուրյաններին և Գրիգորյաններին²³⁹:

²³⁷ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», 1929, էջ 13-14:

²³⁸ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», 1927, էջ 83, 85:

²³⁹ Տե՛ս Մարտիրոսյան Հ., Իրանահայ գաղութի պատմություն, էջ 160:

Շիրազի հայ բնակչության տնտեսական դրությունը 1920-ական թվականների երկրորդ կեսին միջին մակարդակի էր: Բացի ամսական 40-120 թուման վարձատրվող ծառայողներից՝ կային նաև լիովին ապահովվածներ: Ապրուստն այստեղ թանկ չէր²⁴⁰:

1920-ական թվականների երկրորդ կեսին Ահվազի բնակչության մեծամասնությունն աշխատում էր տեղի նավթային ընկերությունում՝ որպես գրագիր, հարդարիչ և այլն: Հայերի շրջանում կային մի քանի վաճառականներ, մանր առևտրականներ և կառավարության ծառայողներ²⁴¹:

Նշված ժամանակաշրջանում տնտեսական դրությունն այստեղ միջին մակարդակի էր. չկային աչքի ընկնող հարուստներ, ինչպես նաև՝ մուրացկաններ: Գործազուրկներ գրեթե չկային: Իսկ ովքեր չունեին աշխատանք, գերադասում էին իրենց ժամանակն անցկացնել Նոր Զուլայում²⁴² կամ այլ վայրում²⁴³:

Ամուսնություններ քիչ էին տեղի ունենում. ցածր աշխատավարձով նոր աշխատանք ձեռք բերած երիտասարդները հազիվ կարողանում էին ապահովել իրենց կենսամիջոցները: Գլխավոր պատճառներից էր նաև հարսնացուների սակավ լինելը²⁴⁴:

1927 թ. Աբադանում ապրող 490 հայերից երեքը կոշկակար էր, չորսը՝ խանութպան, յոթը՝ հյուրանոցատեր: Մնացյալը պաշտոնավարում էր անգլո-իրանական նավթային ընկերությունում. 20-25-ը՝ որպես գրասենյակային աշխատողներ, իսկ մյուսներն արհեստավորներ էին՝ մեքենագործ, երկաթագործ, որմնադիր, հյուսն և այլն²⁴⁵: 1931 թ. վերոհիշյալ նավթային ընկերությունում աշխատում էր Աբադանի հայերի 80-85 տոկոսը²⁴⁶:

Ամուսնություններ այստեղ հաճախ էին տեղի ունենում: Ամուրիները քիչ էին:

Այդ նույն ժամանակաշրջանում Մասջեդ-Սոլեյմանում ապրող հայերի որոշ մասը նույնպես պաշտոնավարում կամ ծառայում էր անգլո-իրանական նավթային ընկերությունում: Տեղի հայերից շուրջ 50 հոգին զբաղվում էր վաճառականությամբ²⁴⁷:

²⁴⁰ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», 1927, էջ 89:

²⁴¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 90-91:

²⁴² Տեղի հայերը մեծ մասամբ ջուլայեցիներ էին:

²⁴³ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», 1927, էջ 91:

²⁴⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁴⁵ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», 1927, էջ 94:

²⁴⁶ Տե՛ս «Ալիք», 5 սեպտեմբերի 1931, թիվ 24:

²⁴⁷ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», 1927, էջ 95:

1920-ական թվականների երկրորդ կեսին Թեհրանում ապրող հայությունն իր սոցիալական կազմով ներկայացնում էր հետևյալ պատկերը.

Նախկինում Թեհրանի շուկային տիրած հայ վաճառականները սնանկացել ու անհետացել էին ասպարեզից, իսկ նրանց տեղը գրավել էին ոչ այնքան պարսիկ վաճառականները, որքան հրեաներն ու կրակապաշտները: Իրանահայերի երբեմնի պարծանք «Թումանյան» առևտրական տունն անցյալի ճիշտ հակառակ պատկերն էր ներկայացնում՝ գտնվում էր սնանկացման եզրին²⁴⁸:

Տեղի հայերի մի ստվար մասը զբաղվում էր գինեգործությամբ: Մեծ թվով հայեր պաշտոնավարում էին պետական և օտար հիմնարկություններում: Թեհրանահայերի շրջանում կային զանազան առևտրական ընկերությունների ներկայացուցիչներ, արհեստավորներ (դերձակ, ժամագործ, կոշկակար, հյուան և այլն), վարորդներ, ծառաներ և բանվորներ: Վերջիններիս մեծ մասը շրջակա գյուղերից եկածներն էին: Բավականին մեծ թիվ կազմող ուսուցիչներն ու ուսուցչուհիները պաշտոնավարում էին տարբեր դպրոցներում²⁴⁹:

Նշված ժամանակաշրջանում թեհրանահայերից 14-ը բժիշկ էր, 10-ը՝ դեղագործ: Ատամնաբույժները մի քանիսն էին: Կային փաստաբաններ, ինժեներներ և այլ մասնագետներ ²⁵⁰ : Թեհրանահայերն ունեին նաև ավտովերանորոգման արհեստանոցներ²⁵¹:

Հայ կանանցից շատերն ունեին կարի և գլխարկի արհեստանոցներ, որտեղ աշխատում էին մեծ թվով հայ աղջիկներ: Թեհրանահայ օրիորդներից մի քանիսը պաշտոնավարում էր: Կային նաև հիվանդապահուհիներ և այլ ոլորտում ծառայողներ²⁵²:

Տեղի հայերի տնտեսական դրությունը, բացառությամբ քիչ թվով հարուստների, միջին մակարդակի էր²⁵³:

Ամուսնությունները Թեհրանում և շրջակայքում շատ քիչ էին տեղի ունենում: Պատճառը, մասանավորապես, տնտեսական դրությունն էր²⁵⁴:

²⁴⁸ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», 1927, էջ 110:

²⁴⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁵⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁵¹ Տե՛ս Մարտիրոսյան Հ., Իրանահայ գաղութի պատմություն, էջ 160:

²⁵² Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», 1927, էջ 110:

²⁵³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 111:

Հակառակ մայրաքաղաքի մեծությանը՝ գործազուրկների թիվն աչքի էր զարնում: Պատճառը, սակայն, ոչ միշտ էր աշխատանքի բացակայությունը. անհամապատասխան կրթությունը, մեծամտությունը և այլ գործոններ ևս խթան էին հանդիսանում²⁵⁵:

Անտարակույս, նշել է պետք այն փաստը, որ բնակչության նվազագույն մասն էին կազմում իսկական թեհրանահայերը: Մյուսները եկել էին Իրանի զանազան քաղաքներից և մեծ մասամբ՝ արտասահմանից (ռուսահայեր, արևմտահայեր և այլն)²⁵⁶:

Թեհրանի՝ երկրի տնտեսական կենտրոն դառնալուց հետո Թավրիզի և մյուս քաղաքների դերը նշանակալից չափով նվազեց: Դեռևս 1920-ական թվականների վերջին և 1930-ական թվականներին հայ ձեռնարկատերերից շատերն սկսեցին տեղափոխվել Թեհրան: Տեղի հայ ձեռնարկատերերից տեղական չափանիշով առավել հզոր էր Ռոման Իսաևը (Իսայան), որը 1930-ական թվականներին հիմնեց առևտրական-շինարարական ընկերություններ:

Իսաևը 1933 թ. Թեհրանում ստեղծված իրանական առաջին գարեջրագործարանի հիմնադիրներից էր: Միաժամանակ նա չորս հիմնարկների և իրանական 22 ընկերությունների բաժնետեր էր, դրանց մեծ մասի դիրեկտոր-կարգադրիչը: Նա ծագումով Ռուսաստանից էր՝ Հյուսիսային Կովկասի Դերբենդ քաղաքից: Իրան գալով՝ նա կարողացավ Ռուսաստանում կուտակած իր փորձն օգտագործել նոր պայմաններում:

Իրանի քաղաքակրթական և տնտեսական վերածնության գործում նշանակալից էին Թավրիզում հայերի իրականացրած արդյունաբերական ձեռնարկները:

Երկրի հայ ձեռնարկատերերից շատերն օգտագործում էին ռուսական շուկայի հետ ունեցած վաղեմի կապերի միջոցով կուտակած իրենց փորձն ու գիտելիքները: Ծագումով ռուսաստանցի կամ ժամանակին այնտեղ աշխատած անձինք սկզբում կազմեցին ձեռնարկատերերի այդ խմբի կորիզը: Պատահական չէ, որ հայերին պատկանող գործարանների և ֆաբրիկաների մեծ մասը կառուցվեց Թավրիզում և Իրանի հյուսիսային այլ քաղաքներում:

²⁵⁴ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», 1927, էջ 111:

²⁵⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁵⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

1921 թ. Փանոս Ժամհարյանը և Կարապետ Բեգլարյանը Թավրիզում հիմնեցին «Վան» ոսկերչական արհեստանոցը: 1924 թ. Գալուստ Դերձակյանի, Հմայակ ու Միհրան Այվազյանների և Մինաս Ամիրյանի ջանքերով Թավրիզում բացվեց մեկ այլ ոսկերչական արհեստանոց՝ «Իրան» անվամբ²⁵⁷:

1920-ական թվականներին չորս բաժնետերեր՝ հայեր և ռուսներ, Թավրիզում հիմնադրեցին «Պչեկա» բաժնետիրական ընկերությունը: Այն զբաղվում էր մետաղյա մահճակալների և ամանեղենի արտադրությամբ: Հետագայում արդյունաբերության այդպիսի ճյուղ ստեղծվեց նաև Թեհրանում: Ընկերության անդամները միաժամանակ ծրարանյութի արտադրության արհեստանոց բացեցին: Արտադրության մեջ աշխատում էր 18 բանվոր²⁵⁸: «Պչեկան» երկու մեծ խանութ ուներ՝ մեկը՝ Թեհրանում, մյուսը՝ Թավրիզում:

1925 թ. սալմաստցի Շահգեղյան եղբայրները Թավրիզում հիմնեցին «Միր» ընկերությունը: Առաջին տարում այն ձեռնամուխ եղավ միայն ծխախոտի և գլանակի պատրաստման աշխատանքներին:

Թուրքիայի Սամսուն քաղաքից բերվեց լավագույն տեսակի ծխախոտի սերմ: Այն աճեցվում էր Ուրմիայի Սիաթլու գյուղում Շահգեղյան եղբայրների ունեցած հողատարածքներում: Ծխախոտի մշակումը իրականացվում էր Սամսունում գործադրված եղանակով: Ծխախոտի և գլանակի սպառումը հաջողությամբ իրականացվում էր Թավրիզում, Թեհրանում և այլ քաղաքներում:

Ընկերությունն արտադրում էր նաև օճառ: Ձեռքի և լվացքի օճառներն առաջնակարգ տեսակի էին: Ձեռքի օճառի պատրաստման համար անհրաժեշտ անուշահոտ յուղերը բերում էին Գերմանիայից: «Միր» ընկերության օճառները հաջողությամբ սպառվում էին Թեհրանում, Թավրիզում, Սպահանում, Ահվազում և այլ քաղաքներում: Հատկանշական է, որ իրանական պետությունը պատրաստակամ էր օժանդակել, դրամական վարկ տրամադրել, որպեսզի գործն ավելի ընդարձակվեր:

²⁵⁷ Տե՛ս Բաղդասարյան Էդ., Իրանահայ համայնքի ամբողջական պատմություն 10 հատորով, հ. 2. Իրանահայ համայնքների հասարակական-տնտեսական պատմություն, էջ 441-442:

²⁵⁸ Տե՛ս Մարտիրոսյան Հ., Իրանահայ գաղութի պատմությունից (նորագույն շրջան), էջ 214:

«Միր» ընկերությանը պատկանող ծխախոտի և օճառի գործարանում աշխատում էր մոտ 20 բանվոր²⁵⁹:

Ընկերությունն օճառ էր մատակարարում Ատրպատականում տեղակայված զորքերին, պետական, ինչպես նաև ամերիկյան հիվանդանոցներին: Իրանի շահ Ռեզա Փեհլևին, հավանելով օճառի տեսականին, ընկերությանը շնորհել էր արքայական հրովարտակ և շքանշան՝ իբրև բարոյական քաջալերանք²⁶⁰:

1928 թ. Թավրիզում հիմք դրվեց «Հիլալ» ընկերությանը: Հիմնադիրներն էին տրապիզոնցի ու պոլսեցի 2 հայ և մեկ թուրքեստանցի: Ընկերությունը զբաղվում էր աղիքի արտահանությամբ՝ առաջին հերթին կապ հաստատելով Ամերիկայի հետ: Փոքր դրամագլխով սկսած գործը, շնորհիվ հիմնադիրների առևտրական փորձառության և հմտության, կարճ ժամանակում լայն ծավալ ստացավ և մտավ կանոնավոր հունի մեջ:

1932 թ. ընկերությունն արդեն ուներ աղիքների մշակման իր սեփական գործարանը, որտեղ աշխատում էր 15-20 բանվոր: Ամեն տարի միայն Ամերիկա էր արտահանվում 100-150 հազար աղիք²⁶¹: Այն Իրանի արտահանության ավանդական ապրանքներից էր:

Թավրիզում իրենց գործունեությունը ծավալեցին նաև սալմաստցի Սահակյան եղբայրները: 1929 թ. նրանք հիմնադրեցին մի գործարան, որը 1930 թ. վերջերին բաժանվեց տարբեր արտադրամասերի՝ ալրաղաց, սղոցարան, ձիթհանք, օճառի արտադրություն և չոր մրգերի պատրասման բաժանմունք:

Ալրաղաց բաժանմունքում ստանում էին ութ տեսակի ալյուր, որի օրական սպառումը կազմում էր 300-350 փութ²⁶²: Այստեղ աշխատելու համար վարձված էր գերմանացի մասնագետ: Սղոցարանում դրված հատուկ մեքենաների միջոցով տաշվում էին գործարանի պետքերի և վաճառքի համար տախտակներ: Ձիթահանքում մշակման տարբեր փուլեր անցնելուց հետո սպառման պատրաստի ապրանք էին դառնում կտավատի, արևածաղկի ձեթերը, բամբակի և գերչակի յուղերը: Կտավատի ձեթի սպառումը քիչ էր: Գերչակի յուղը վաճառվում էր դեղատներում, օգտագործվում

²⁵⁹ Տե՛ս «Ալիք», 20 հոկտեմբերի 1932, թիվ 31 (79):

²⁶⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁶¹ Տե՛ս «Ալիք», 8 սեպտեմբերի 1932, թիվ 25 (73):

²⁶² Տե՛ս նույն տեղում, 1 դեկտեմբերի 1932, թիվ 37 (85):

էր լուծողական պատրաստելու համար: 1931 թ. խորհրդային պաշտոնյաները 2000 փութ գերչակի յուղ գնեցին և ուղարկեցին ԽՍՀՄ²⁶³:

Սահակյանների գործարանում արտադրվող օճառը Շահգեղյան եղբայրների արտադրած հայտնի օճառից հետո լավագույնն էր Իրանում: Ամսական սպառվում էր 2000 փութ օճառ²⁶⁴: 1935 թ. Սահակյան եղբայրները բացեցին նաև գարեջրի գործարան: Օրական արտադրվում էր 3000 շիշ գարեջուր:

1931 թ. հունիսի 2-ին Թավրիզում հին նախիջևանցի, մշեցի և երևանցի 3 հայեր հիմք դրեցին «Ումիդ» կաշեգործարանին, որտեղ ընդգրկված էր 35 բանվոր: Գործարանի տարածքը և շենքը ընկերության սեփականությունն էին: Գործարանն ամսական մշակում էր 1200 կովի և գոմեշի, ինչպես նաև 6000 ոչխարի կաշի (օրական միջին հաշվով՝ 200 ոչխարի և 40 կովի կաշի)²⁶⁵: 1936 թ. այնտեղ արդեն աշխատում էր 70 բանվոր, իսկ նրա արտադրողական կարողությունը կազմում էր 40-50 հազար այծի և ոչխարի, ինչպես նաև 40 հազար կովի և եզան կաշի²⁶⁶:

1936 թ. տեղի հայ վաճառականներն ու մասնագետները կազմակերպեցին «Րաֆֆի» ընկերությունը, որը 1936 թ. հունվարին բացեց ալրաղաց²⁶⁷:

Երկար տարիներ Իրանի հյուսիսում մի քանի հայ ընտանիքներ զբաղված էին չոր մրգերի պատրաստությամբ: Չոր մրգեր պատրաստելու համար նրանք օգտագործում էին Մարաղայի շրջանում աճեցվող պտուղների ու խաղողի լավագույն տեսակները: Մարաղան նշանավոր էր նաև չոր մրգերի արտահանումով²⁶⁸:

Բնիկ թավրիզեցի Թադևոս Աֆթանդիլյանի հինգ որդիներից երեքը տարիներ շարունակ Թավրիզում զբաղվում էին չոր մրգերի պատրաստման և վաճառքի գործերով: Պարսկական չոր մրգերը՝ չամիչ, տանձ, դեղձ, ծիրան, սալոր և այլն, մեծ սպառում ունեին Ռուսաստանում և Եվրոպայում²⁶⁹:

²⁶³ Տեղեկությունը քաղված է «Ալիք» թերթից (տե՛ս նույն տեղում, 1 դեկտեմբերի 1932, թիվ 37 (85)), որտեղ խորհրդային պաշտոնյաների փոխարեն նշված է ռուսներ, իսկ ԽՍՀՄ-ի փոխարեն՝ Ռուսաստան:

²⁶⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁶⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁶⁶ Տե՛ս Մարտիրոսյան Հ., Իրանահայ գաղութի պատմությունից (նորագույն շրջան), էջ 215:

²⁶⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁶⁸ Տե՛ս «Ալիք», 11 սեպտեմբերի 1956, թիվ 199 (5549):

²⁶⁹ Տե՛ս նույն տեղում, 30 ապրիլի 1933, թիվ 6 (105):

Չոր մրգերի պատրաստումով ու արտահանումով զբաղված էին նաև Բուդաղյանների, Հարությունյանների, Բաղդասարյանների, Պատմագրյանների ու Արզումանյանների առևտրական տները:

1931 թ. արական սեռին պատկանող թավրիզաբնակ 3276 ներկայացուցիչները, ըստ իրենց մասնագիտական զբաղվածության, հետևյալ պատկերն էին ներկայացնում. 33-ն առևտրականներ ու արդյունաբերողներ էին (1,01 տոկոս), մանր առևտրականները, խանութպանները, հանձնակատարները և այլք կազմում էին 210 անձ (6,41 տոկոս), արհեստավորները՝ 485 (14,80 տոկոս), վարորդները՝ 170 (5,19 տոկոս), գրասենյակային ծառայողներն ու պաշտոնյաները՝ 196 (5,98 տոկոս), ուսուցիչները՝ 45 (1,37 տոկոս), բժիշկները՝ 28 (0,85 տոկոս), երաժիշտները, իրավաբանները և այլք՝ 48 (1,47 տոկոս), իսկ բանվոր-մշակները՝ 98 (3,00 տոկոս): Մնացյալ 59,92 տոկոս կազմող 1963 հոգուց 844-ը (25,76 տոկոս) դպրոցական տարիքի էին, որոնցից 1931 թ. դրությամբ դպրոց էր հաճախում 694-ը (21,18 տոկոս): Ոչ դպրոցական տարիքի երեխաների թիվը 603 էր (18,41 տոկոս): Զինվորական ծառայության մեջ էր գտնվում 48 անձ (1,47 տոկոս)²⁷⁰:

Հարկ է նշել, որ վարորդները «Ալիք» թերթում ներբերված աղյուսակում ներկայացված էին առանձին՝ ցույց տալու համար, որ ավտոմոբիլային հաղորդակցության կիրառման շնորհիվ շուրջ վեց տարիների ընթացքում հանդես եկած այդ դասը 1930-ական թվականների սկզբին արդեն մեծ թիվ էր կազմում:

Թավրիզում գործազուրկների թիվը 468 էր ²⁷¹ : Եթե այդ թվից հանենք աշխատանքի անընդունակ ծեր և անկար մարդկանց թիվը՝ 69, ապա աշխատանքի ընդունակ գործազուրկների թիվը կկազմի 399-ը: Այդ գործազուրկների մեծ մասն արհեստավորներ էին, մասամբ՝ նախկին պաշտոնյաներ և ծառայողներ, քիչ թվով ազատ մասնագիտությամբ անձինք: Գործազուրկների շարքին էին դասվում նաև անորոշ զբաղմունք ունեցողները:

Թավրիզահայ արական սեռի մասնագիտական զբաղվածության այս պատկերը ստորև ներկայացնենք փոքր-ինչ փոփոխված. ընդունելով, որ 399 գործազուրկներից մոտ 260-ը արհեստավորներ էին, իսկ 170 անձ կազմող վարորդներն էլ մտնում են

²⁷⁰ Տե՛ս «Ալիք», 12 դեկտեմբերի 1931, թիվ 37:

²⁷¹ Տե՛ս նույն տեղում:

հենց այդ դասի մեջ, ավելացնելով 485 աշխատող արհեստավորներին, ապա պարզ կդառնա այդ դասի մեծ թիվ (915 հոգի) կազմելու իրողությունը: Նույն այդ սկզբունքով՝ պաշտոնյաների և ծառայողների թիվը կդառնա 311 (գործազուրկներից 115 հոգին նախկին պաշտոնյաներ և ծառայողներ էին), իսկ եթե այդ թվին էլ գումարենք ուսուցիչների թիվը, այն կկազմի 356 անձ: Ազատ մասնագիտությամբ անձանց (երաժիշտները, իրավաբանները և այլք) թվին ավելացնելով գործազուրկներից նույն մասնագիտությունն ունեցող անձանց (24 հոգի), ինչպես նաև բժիշկների թվական տվյալները՝ կստանանք ազատ մասնագիտությամբ զբաղվող անձանց համապարփակ թիվը՝ 100:

Հիմք ընդունելով «Ալիք» թերթում զետեղված աղյուսակի տվյալները²⁷² կարող ենք վստահաբար նշել, որ Թավրիզի հայ ազգաբնակչությունը մեծ մասամբ կազմված էր տնտեսական միջին կարողության տեր անձանցից: Նման դասային շերտավորում ունեցող բնակավայրում, անտարակույս, իրանահայերը կկարողանային տնտեսապես բավարար վիճակում գտնվել: Սակայն մյուս կողմից էլ նույն աղյուսակից ակներև է դառնում հետևյալ իրողությունը. աշխատանքի ընդունակ 21-70 տարեկան տղամարդկանց թիվը 1712 էր՝ չհաշված զինվորական ծառայության մեջ գտնվող անձինք: Սակայն նրանցից միայն 1313-ը (76,69 տոկոս) ունեին որևէ աշխատանք կամ զբաղմունք:

1930-ական թվականների սկզբին Թավրիզի 1412 հայ ընտանիքից 99-ում (7,01 տոկոս) արական աշխատող չկար: Մինչդեռ աշխատանքից զուրկ էին աշխատանքի ընդունակ արական սեռի ներկայացուցիչներից 399-ը (23,31 տոկոս)²⁷³ : Այդ հանգամանքը ստիպեց թավրիզահայ կնոջը դուրս գալ տնային տնտեսության սահմաններից և ընտանիքի պետքերն հոգալու համար աշխատանք որոնել:

Վիճակագրական տվյալների համաձայն՝ 1931 թ. աշխատող կանանց թիվը 220 էր. 162-ը (73,64 տոկոս) բանվորուհիներ էին (լվացքարար, հացթուփ, աղախին, կարուհի և այլն), բժշկուհիներն ու մանկաբարձուհիները ինն էին (4,09 տոկոս), կին պաշտոնյաներն ու ծառայողները՝ 24-ը (10,91 տոկոս), իսկ ուսուցչուհիները՝ 25-ը (11,36

²⁷² Տե՛ս «Ալիք», 12 դեկտեմբերի 1931, թիվ 37:

²⁷³ Տե՛ս նույն տեղում:

տոկոս)²⁷⁴: Սակայն մեր կողմից այս տվյալների համար հիմք ընդունած «Ալիք» թերթում կարծիք են հայտնում աշխատող կանանց թվի ամբողջական չլինելու, վիճակագրական տվյալների համեմատ՝ ավելի մեծ թիվ կազմելու մասին:

Տնային տնտեսությամբ զբաղվող կանանց թիվը 1631 էր: Դպրոցական տարիքի էր 902 աղջիկ, իսկ 505-ը մեկից վեց տարեկան էր: Այսպիսով, իգական սեռի ներկայացուցիչների թիվը 1931 թ. 3258 էր²⁷⁵:

Իրանահայ համայնքի չափանիշով՝ խոշոր ձեռնարկատերեր էին Սարգսյանների, Թովմասյանների, Դավիթսանյանների, Աբրահամյանների և արդեն հիշատակված Սահակյանների ընտանիքները: Միջին կարողության ձեռնարկատերեր էին Ֆրանգյանների, Միքայելյանների և Արզումանյանների (Արզուման) ընտանիքները:

Սարգսյանների, Թովմասյանների, Դավիթսանյանների, Աբրահամյանների և Սահակյանների ընտանիքներն իրենց դրամագլուխները ներդրել էին մի քանի արտադրաճյուղերում, որոնցից առավել խոշորները գինի-օղի արդյունաբերող հիմնարկներն էին, գարեջրի, լիմոնադի գործարանները և այլն:

Ֆրանգյանների ընտանիքին էր պատկանում Թեհրանի կաշեգործարաններից մեկը, իսկ Միքայելյաններին ու Արզումանյաններին՝ մսամթերքի ֆաբրիկաները:

Հայ սեփականատերերին էին պատկանում նաև «Մարմար», «Նադերի», հյուրանոցները, «Էյֆել» կինոթատրոնը, «Շեմրան» և «Նադերի» սրճարանները: Մի քանի հայեր տարբեր բնույթի մանր ու միջին խանութների տերեր էին, իսկ ոմանք՝ ավելի մեծ խանութների, ռեստորանների և սրճարանների բաժնետերեր:

Բուդաղյան եղբայրները, Ռոման Իսաևը, Գուրգեն Յանիկյանը, Մելիք-Օսիպովը, Քյորօղլյան եղբայրները, Արսեն Նուրջանյանը, Նշան Պետրոսյանը, Սիմոն Մանուչարյանը, Աշոտ Խանջյանը և այլք գործարանների և ֆաբրիկանների տերեր էին: Նրանց ձեռքում էին գտնվում լուցկու, ապակու, գարեջրագործական, անտառանյութի, սպիրտ-կոնյակի արդյունաբերությունները: Նրանցից մի քանիսը (օրինակ՝

²⁷⁴ Տե՛ս «Ալիք», 12 դեկտեմբերի 1931, թիվ 37 (տոկոսային հաշվարկը կատարելիս մենք հիմք ենք ընդունել միայն աշխատող կանանց թիվը, իսկ սույն թերթում այն ներկայացված է իգական սեռի ներկայացուցիչների ընդհանուր թվի համեմատ):

²⁷⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

վաճառական Իսաևը) ճանապարհային և երկաթգծի շինարարական բաժնետիրական ընկերության անդամներ էին: Բուդաղյանները եղբայրներն ունեին սեփական բանկ²⁷⁶:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին Թեհրանի և հյուսիսային շրջանների մանր առևտուրը, տնայնագործական արդյունաբերությունը, հացագործությունը, հրուշակեղենի խանութները, սրճարան-ռեստորանները, վարսավիրանոցները, կոշիկի, կարի արհեստանոցները, դեղատները և այլն հիմնականում կենտրոնացված էին հայերի ձեռքում:

Իրանահայությունը երկարատև ու դժվարին գործընթացի արդյունքում աստիճանաբար բարձրացրեց իր ներգրավվածության մակարդակն այդ երկրի ներքին կյանքում՝ միաժամանակ ջանալով պահպանել ազգային դիմագիծը:

Իրանահայերը գյուղական որոշ բնակավայրերում ենթարկվում էին տեղի կալվածատերերի ու խաների կամայականություններին, նույնիսկ որոշ շրջաններում գյուղացիությունը հողազուրկ էր և սակավահող: Արձանագրելով գյուղացիների ընդհանուր հարաբերակցության փոփոխման իրողությունը՝ նշեցինք, որ հողազուրկ և սակավահող գյուղացիների առաջադեմ մասը համալրեց երկրի կենտրոնական ու արդյունաբերական քաղաքների բնակչության թիվը և ձեռներեցություն հանդես բերելով՝ հմտացավ առևտրի ասպարեզում, արհեստի տարբեր ճյուղերի մեջ՝ ապահովելով թե՛ դրանց հետագա զարգացումը և թե՛ առհասարակ գոյությունն իրանցիների կյանքում:

Անժխտելի է հայ ժողովրդի մեծ ներդրումն Իրանի արդյունաբերության ու գյուղատնտեսության զարգացման, առևտրի ծավալման, ինչպես նաև գիտության, արվեստի, մշակութային կյանքի բարգավաճման գործում:

²⁷⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 118, թ. 4:

**ԻՐԱՆԱՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ԹԵՄԵՐԸ, ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԸ ԵՎ
ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ 1921-1945 ԹԹ.**

2.1. Իրանահայ համայնքի թեմերը և իրավական կարգավիճակը

Հանձինս գոյություն ունեցող թեմերի՝ իրանահայ համայնքի իրավական կարգավիճակի հիմքը կրոնակեղեցական ինքնավարությունն էր: Սկսած տակավին 11-րդ դարից, երբ Իրանում հիմնադրվեցին հայկական նոր բնակավայրեր, ինքնավարության այդ ձևը դարձավ համայնքին հատուկ²⁷⁷: Այդ պահից համայնքում ստեղծվեցին ինքնավարության սեփական մարմիններ՝ թեմական առաջնորդարաններ, որոնք 20-րդ դարից սկսեցին գործել թեմական կամ համայնական խորհուրդների ձևով:

Իրանահայ համայնքի, ինչպես հայկական մյուս համայնքների թեմերը, ըստ դարավոր սովորության իրավունքի և հնագույն եկեղեցական կանոնների, ենթարկվել են Ամենայն հայոց կաթողիկոսությանը²⁷⁸:

Հռոմկլան, իսկ այնուհետև Էջմիածինը, թեմերի և նվիրակությունների շրջաններ էին ուղարկում իրենց ներկայացուցիչներին՝ թեմական առաջնորդներին: Համայնքի իրավական կարգավիճակն ամրապնդված էր շահական մի շարք ֆարմաններով (հրովարտակներով) և այլ փաստաթղթերով: Ելնելով երկրի ներքին և արտաքին դրությունից՝ իրանական իշխանությունները պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում հաշվի էին նստում համայնքի ինքնավարության մարմինների

²⁷⁷ Տե՛ս Մարտիրոսյան Հ., Ժամանակակից իրանահայ գաղութի ինքնավարության մարմինները և իրավական դրությունը, էջ 171: Նույն հեղինակն իրանահայ համայնքի պատմությանը նվիրված իր աշխատությունում ինքնավարության այդ ձևի՝ գաղութում երևան գալու սկիզբը համարում է V դարը, երբ Զարեհավանում (այժմյան Սալմաստ) ստեղծվեց հայկական առաջին բնակավայրը (տե՛ս Մարտիրոսյան Հ., Իրանահայ գաղութի պատմություն, էջ 147):

²⁷⁸ 12-րդ դարի սկզբից մինչև 15-րդ դարի 40-ական թթ.՝ Կիլիկիայի հայկական պետության անկումը, թեմերը ենթարկվում էին Հռոմկլային, որտեղ այն ժամանակ գտնվում էր կաթողիկոսությունը: 1441 թ., երբ կաթողիկոսական աթոռը կրկին հաստատվեց Էջմիածնում, Իրանի տարածքում գտնվող թեմերը ենթարկվեցին նրան:

հետ, արձագանքում նրանց խնդիրներին ու միջնորդություններին: Դրանով իսկ ճանաչվել է համայնքի փաստական գոյությունը:

Իրանի շահերի քաղաքականությունը համայնքի նկատմամբ միշտ եղել է երկրի կառավարող շրջանների շահերին համապատասխան և փոխվել ներքին ու արտաքին իրադրության համեմատ: Այդ պատճառով էլ միշտ չէ, որ կայուն է եղել իրանահայ համայնքի իրավական կարգավիճակը: Մինչև 1940-ական թվականները համայնքը բաժանված էր երկու թեմի՝ Թավրիզի (Ատրպատականի) և Իրանահնդկաստանի, որոնց կենտրոնները համապատասխանաբար Թավրիզն ու Նոր Ջուղան էին: 1944 թ. Իրանահնդկաստանի թեմի մեջ մտնող բնակավայրերի մի մասից կազմվեց Թեհրանի թեմը, որի կենտրոնը Թեհրանն էր:

20-րդ դարի սկզբին մշակվեցին թեմական կանոնադրություններ, հիմնվեցին ընտրովի թեմական խորհուրդներ²⁷⁹, որի հետևանքով թեմական առաջնորդների իշխանությունը մասամբ սահմանափակվեց²⁸⁰: Ըստ կանոնադրությունների՝ ստեղծվեցին թեմական պատգամավորական ժողովներ: Ընտրովի այդ մարմինները որոշակի հաջորդականությամբ նորացվում էին: Դրանք դարձան թեմերի յուրահատուկ գերագույն օրենսդիր մարմիններ և իրավունք ունեին ընտրել թեմական խորհուրդներ, որոնք հանդես էին գալիս իբրև թեմերի գերագույն գործադիր մարմիններ:

Թեմական խորհուրդները բաղկացած էին աշխարհիկ անձանցից: Խորհրդի նախագահը թեմական առաջնորդն էր: Նա ուներ կրոնական հարցերի գծով իր տեղակալը, որն ուներ լիազորություն՝ խորհրդի նիստերին մասնակցելու, իսկ թեմական առաջնորդի բացակայության դեպքում՝ փոխարինելու վերջինիս:

Ի դեմս գործակալությունների՝ թեմական իշխանություններն ունեին իրենց ներկայացուցչությունը նահանգներում: Գործակալության նախագահն էր տեղի քահանան, որը տվյալ դեպքում կոչվում էր գործակալ: Թեմական առաջնորդներն ընտրվում էին թեմական խորհուրդների կողմից, ինչը հաստատում էր կաթողիկոսը: Իրանական պետությունը ճանաչում էր թեմական կանոնադրությունները, իսկ թեմական առաջնորդների ընտրությանն ու հաստատմանը չէր միջամտում²⁸¹:

²⁷⁹ Տե՛ս Փահլավյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 88:

²⁸⁰ 11-րդ դարից սկսած՝ թեմական առաջնորդներն իրենց ձեռքն էին վերցրել համայնքի տնօրինությունը:

²⁸¹ Տե՛ս Մարտիրոսյան Հ., Իրանահայ գաղութի պատմություն, էջ 148:

Թեմերի կառուցվածքներում առկա էին կանոնադրական և կազմակերպական բնույթի տարբերություններ: Թավրիզի թեմը, որն իրանահայ ամենահին թեմն էր, միավորում էր հյուսիսային նահանգներում բնակվող հայ ազգաբնակչությանը: Մինչև 1833 թ. այն կոչվում էր Ատրպատականի թեմ, որի կենտրոնը Մակուի Ս. Թադեոսի վանքն էր ²⁸²: 1828 թ. Թուրքմենչայի պայմանագրով Արևելյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանին միանալուց հետո Ատրպատականի թեմի կենտրոնը տեղափոխվեց Թավրիզ, քանզի Ս. Թադեոսի վանքը գտնվում էր ռուս-պարսկական սահմանի մոտ: 1833 թ. այն վերանվանվեց Թավրիզի թեմ, որն ավանդաբար անվանում են նաև Ատրպատականի թեմ: Ազգային առաջնորդարանը Թավրիզ փոխադրվելուց հետո մինչև 1936 թ. գտնվում էր Ղալա (Բերդաթաղ) թաղամասի Ս. Մարիամ Աստվածածին եկեղեցում: Հետագայում այն տեղափոխվեց նախկին թեմական կենտրոնական դպրոցի շենքը, որը գտնվում է Թավրիզի հարավային Շարիաթի փողոցում ²⁸³:

Թավրիզի թեմի ներկայացուցչական բարձրագույն մարմինը՝ պատգամավորական ժողովը, ընտրվում էր չորս տարին մեկ անգամ և բաղկացած էր 17 անդամից, որը նախագահում էր թեմական առաջնորդը կամ կրոնական հարցերի գծով նրա տեղակալը, ով օժտված էր խորհրդակցական ձայնի իրավունքով: Պատգամավորական ժողովի ընտրած թեմական խորհուրդը բաղկացած էր յոթ անդամից: Խորհրդի յոթերորդ անդամը նախագահին էր, որը թեմակալ առաջնորդն էր (կամ կրոնական հարցերի գծով նրա տեղակալը) և ուներ վճռական ձայնի իրավունք:

1912-1948 թթ. Թավրիզի թեմակալ առաջնորդն էր Ներսես արքեպիսկոպոս Մելիք-Թանգյանը, ով զգալի դեր է խաղացել իրանահայ համայնքի կյանքում: Նշենք, որ նա ոչ միայն հոգևոր, այլև հասարակական-քաղաքական գործչին բնորոշ գործունեություն իրականացրեց և իր հնարավորությունների սահմաններում արեց առավելագույնը՝ ի նպաստ հայ ժողովրդի ու իր հայրենիքի: Նա փորձում էր կանոնավոր հարաբերություններ պահպանել նաև Խորհրդային Հայաստանի կառավարության հետ, սակայն վերջինս՝ հանձին Իրանում Հայաստանի հյուպատոսի, միշտ խույս է տվել նրա առաջարկած օգնությունից և անգամ Իրանի

²⁸² Ս. Թադեոս առաքյալի վանքը, որը հայտնի է նաև Ս. Թադեի վանք անվամբ, գտնվում է Արտազ գավառի Մակու քաղաքից 20 կմ հարավ-արևելք:

²⁸³ Տե՛ս Բայբուրդյան Վ., Իրանի հայ համայնքը. արդի հիմնախնդիրներ, էջ 46:

կառավարությունից պաշտոնապես պահանջել, որ հայոց առաջնորդը «չխառնվի հայոց գործերին»²⁸⁴:

Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունը Մելիք-Թանգյանին համարում էր թշնամի (այն է՝ դաշնակցական), ով զենք ու սննդամթերք էր մատակարարել Սյունիքում մարտնչող Նժդեհին և ստանձնել փետրվարյան ապստամբության պարտությունից հետո Իրան անցած հայ տարագիրների խնամքի գործը: Ամեն ինչ արվում էր, որպեսզի Ատրպատականի հայոց թեմական առաջնորդին վերադարձնեն Ս. Էջմիածին, ուր հեշտությամբ հաշվեհարդար կտեսնեին նրա հետ: Այդ նպատակով 1921 թ. ամռանն Իրան են գործուղվում Խորհրդային Հայաստանի Արտակարգ հանձնաժողովի անդամ Հայկ Ղազարյանը և Ժողկոմխորհի կողմից նշանակված կոմիսար Գր. Վարդանյանը²⁸⁵: Նրանք այցելում են թեմի առաջնորդարան, անգամ ճաշում առաջնորդի հետ, սակայն վերջինս, չենթարկվելով նրանց ահաբեկումներին ու հորդորներին, հրաժարվում է վերադառնալ Էջմիածին²⁸⁶:

Կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանցը պարբերաբար բանավոր ու գրավոր նախազգուշացումներ էր ստանում Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունից՝ Ներսես Մելիք-Թանգյանին ուղղված, և, ի վերջո, տեղի տալով իշխանությունների պահանջին, իր կամքին հակառակ՝ 1923 թ. նոյեմբերի 1-ի թիվ 336 հայրապետական կոնդակով Ներսես արքեպիսկոպոսին ազատում է Ատրպատականի թեմական առաջնորդի պաշտոնից և հրավիրում Ս. Էջմիածին²⁸⁷:

Ներսես Մելիք-Թանգյանը, 1923 թ. դեկտեմբերի 30-ին Ատրպատականի հայոց թեմական պատգամավորական ժողովի 11-րդ նիստում հոտնկայս ընթերցելով հայրապետական սրբատառ կոնդակը, հայտնում է ժողովին, որ ենթարկվելով Վեհափառի հրահանգին՝ ներկայացնում է իր հրաժարականը և հեռանում ժողովից²⁸⁸:

Թեմական ժողովը քննության է ենթարկում հրաժարականի հարցը՝ կետ առ կետ նշելով այն բոլոր ծառայությունները, որ թեմակալը մատուցել էր Ատրպատականի հայությանն ու եկեղեցուն: Մասնավորապես նշվում էր, որ նա անբասիր ծառայել էր

²⁸⁴ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 89, թ. 21:

²⁸⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁸⁶ Տե՛ս Սալբիյան Տ. Բաբկեն աբեղա, Ներսես արքեպիսկոպոս Մելիք-Թանգյան (Կյանքն ու գործունեությունը), էջ 98:

²⁸⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 31, թ. 18 և շրջ.:

²⁸⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 517, թ. 13:

համայն ժողովրդին, ազգային մարմիններին և մանավանդ Ատրպատականի պատգամավորական ժողովին՝ մի քանի անգամ ստանալով վերջինիս վստահության քվեն, որ Իրանի քաղաքական պայմաններում տեղական իշխանությունների հետ նրա սերտ ու բարեկամական հարաբերությունները բխում են հայ ժողովրդի շահերից, և վերջապես կարևորվում էր երկարամյա պաշտոնավարության շնորհիվ տեղական կարիքներին ու պայմաններին նրա քաջատեղյակ լինելը: Ելնելով վերոհիշյալից՝ պատգամավորական ժողովը, օգտվելով Ատրպատականի թեմական սահմանադրության ընձեռած իրավունքից²⁸⁹, որոշել է միաձայն մերժել թեմակալ առաջնորդի հրաժարականը և վերահաստատել նրան նույն պաշտոնում²⁹⁰:

Հարկ է նշել, որ իրանական իշխանություններն իրենց հերթին ճնշում էին գործադրում թեմական առաջնորդի վրա՝ պահանջելով իրանական հպատակություն ընդունել, «դադարեցնել հարաբերություններն Էջմիածնի հետ, օտար երկրի հետ և թույլ չտալ օտարներին միջամտել իրանահայերի եկեղեցական գործերին»²⁹¹: Կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանցը Ներսես արքեպիսկոպոս Մելիք-Թանգյանին հեռագրեց պաշտոնից 1929 թ. օգոստոսի 15-ի՝ իրանական կառավարությանն ուղղված ուղերձով: Սակայն իրանական իշխանությունները շարունակում էին նրան թեմակալ ճանաչել²⁹²:

1930-ական թվականների վերջերին և 1940-ական թվականներին Ներսես Մելիք-Թանգյանի անձի շուրջ գոյացած մթնոլորտը մի քիչ խաղաղվեց: Հաշվի առնելով թեմական առաջնորդի մեծ հեղինակությունը՝ Խորհրդային Հայաստանի իշխանություններն սկսեցին առավել զգուշավոր մոտեցում ցուցաբերել նրա նկատմամբ, ով էլ իր հերթին սատար կանգնեց մայր հայրենիքին²⁹³:

Ընդհուպ մինչև 1930-ական թվականները Թավրիզի թեմը կարևոր դեր է ունեցել իրանահայության կյանքում: Սակայն աստիճանաբար այն կորցրել է իր գլխավոր դերակատարությունը, որը Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո անցել է նոր թեմի կենտրոն Թեհրանին:

²⁸⁹ Ըստ 1903 թ. հաստատված Ատրպատականի թեմական սահմանադրության թիվ 30 և 35 հոդվածների՝ թեմական առաջնորդի ընտրությունը, հրաժարականի պահանջումը կամ մերժումը վերապահված էր թեմական պատգամավորական ժողովին:

²⁹⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 517, թ. 13 և շրջ.:

²⁹¹ ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 4120, թ. 1 շրջ.:

²⁹² Տե՛ս նույն տեղում:

²⁹³ Տե՛ս Մելիք-Թանգյան Ս., Առաքելյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 30:

Թավրիզի թեմի իրավասության ներքո գտնվող 180 եկեղեցիներից այժմ կանգուն են 40-ը: Նշանավոր են Մակուի Ս. Թադեոս Առաքյալի և Ս. Ստեփանոս Նախավկայի (VII-IX դդ.) վանքերը, Թավրիզի Ս. Աստվածածին (1782 թ.), Ս. Սարգիս (1845 թ.), Սալմաստ գավառի Ղալասար գյուղի Ս. Սարգիս (1806 թ.), Խոյի Ս. Սարգիս (1120 թ.) և այլ եկեղեցիներ²⁹⁴:

17-րդ դարի սկզբին՝ Սպահանի շրջակայքում հայերի բնակություն հաստատելու առաջին տարիներին, ստեղծվեց Նոր Զուղայի թեմը: 18-19-րդ դարերում իրանահայ բնակչության մի մասի՝ Հնդկաստան, ինչպես նաև Հարավարևելյան Ասիայի և Հեռավոր Արևելքի երկրներ տեղափոխվելու պատճառով թեմն անվանափոխվեց Իրանահնդկաստանի, որի կենտրոնը Նոր Զուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքն էր, որը և թեմակալ առաջնորդի աթոռանիստն էր ²⁹⁵ : 1909 թ. թեմը մշակեց իր կանոնադրությունը:

1920-ական թվականների սկզբին աշխարհիկ և հոգևոր իշխանությունների կողմնակիցների միջև բախումները հանգեցրին դրանց սահմանազատմանը: Դրանց հետևանքով իր գոյությունը դադարեցրած առաջնորդական խորհրդի²⁹⁶ փոխարեն 1922 թ. Նոր Զուղայում ընտրվեց կրոնական խորհուրդ, որի անդամները կրկին ընտրվում էին տեղական քահանաներից²⁹⁷: 1923 թ. ստեղծվեց Նոր Զուղայի համայնական խորհուրդը: Դրանով ավարտվեց հոգևոր իշխանության և համայնքային կազմակերպությունների լիակատար տարանջատումը: Հարկ է նշել, որ իշխանությունը շարունակում էր մնալ թեմակալ առաջնորդի ձեռքում: Վերջինիս նախագահությամբ համայնական և կրոնական խորհուրդները վարում էին Նոր Զուղայի և նրա ենթակայության ներքո գտնվող գավառների գործերը²⁹⁸:

²⁹⁴ Տե՛ս Մինասեան Լ., Իրանի հայկական եկեղեցիները (ընդհանուր ակնարկ), էջ 13-29, Բաղդասարյան Էդ., Իրանահայ համայնքի ամբողջական պատմություն 10 հատորով, հ. 3. Իրանահայ համայնքի հասարակական-քաղաքական պատմություն, գիրք Ա, էջ 184:

²⁹⁵ Տե՛ս Բայբուրդյան Վ., Իրանի հայ համայնքը. արդի հիմնախնդիրներ, էջ 49:

²⁹⁶ Առաջնորդական խորհուրդը հիմնվել էր 19-րդ դարի 90-ական թվականներին: Այդ մարմինը որոշ չափով փոխարինում էր թեմական խորհրդին, քանզի իրավասու էր կրոնաեկեղեցական հարցերի քննությունից զատ կարգավորել Նոր Զուղայի և մերձակա գավառների հայ բնակչության միջև ծագած վեճերը և դատական որոշումներ կայացնել: Խորհրդի անդամներին նշանակում էր թեմակալ առաջնորդը:

²⁹⁷ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», 1929, էջ 17:

²⁹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 37:

1920-1922 թթ. թեմի առաջնորդն էր Սահակ արքեպիսկոպոս Այվատյանը (նա այդ թեմը գլխավորել էր նաև նախկինում՝ 1902-1912 թթ.)²⁹⁹: Նրանից հետո թեմը գլխավորեց եպիսկոպոս Մեսրոպ (Մագիստրոս) Տեր-Մովսիսյանը (1926-1930 թթ.)³⁰⁰: 1930-1945 թթ. թեմակալի պաշտոնը Նոր Զուղայում թափուր էր: Իսկ 1945 թ. Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինն այստեղ ուղարկեց եպիսկոպոս Վահան Կոստանյանին, ով, որպես թեմական նոր առաջնորդ, պաշտոնավարեց մինչև 1949 թ.:

Թեմական առաջնորդի բացակայության ժամանակ թեմական խորհրդի գործառույթները ձևականորեն կատարում էր Նոր Զուղայի համայնական խորհուրդը, սակայն վերջինիս չէին ենթարկվում շրջանի բնակավայրերից և ոչ մեկը, նույնիսկ՝ Փերիան և Չհարմհալը³⁰¹: Նոր Զուղայի հետ նրանց կապն ուներ միայն կրոնաեկեղեցական բնույթ՝ ի դեմս կրոնական խորհրդի: Նոր Զուղայում կար նաև դպրոցական հոգաբարձություն, որն ընտրվում էր համայնական խորհրդի կողմից: Համայնական և կրոնական խորհուրդները ևս ընտրովի մարմիններ էին: Առաջինն ընտրվում էր համայնական, իսկ երկրորդը՝ կրոնական ժողովի կողմից:

Կազմակերպական միասնական կառուցվածքի բացակայության պատճառով Իրանահնդկաստանի թեմի յուրաքանչյուր բնակավայր ինքնավարության իր մարմիններն ուներ: Եթե Նոր Զուղայում դրանք էին համայնական ժողովը և համայնական խորհուրդը, ապա Ահվազում համայնքի գործերը վարում էր համայնական վարչությունը³⁰²: Աբադանում եկեղեցական ու դպրոցական հարցերով զբաղվող հոգաբարձությունն էր հանդես գալիս իբրև հասարակական մարմին³⁰³: Ռաշտում համայնական խորհրդի գործառույթները կատարում էր Մ. Ա. Հորդանանյան ազգային երկսեռ դպրոցի հոգաբարձությունը³⁰⁴: Նույնպիսի իրավունքներով էին օժտված նաև Համադանի, Փեիլևի³⁰⁵ և այլ քաղաքների դպրոցական հոգաբարձությունները:

²⁹⁹ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», 1929, էջ 20:

³⁰⁰ Այլ տվյալով՝ Մեսրոպ (Մագիստրոս) Տեր-Մովսիսյանը պաշտոնավարել է 1922-1931 թթ. (տե՛ս «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, էջ 1012):

³⁰¹ Տե՛ս Մարտիրոսյան Հ., Իրանահայ գաղութի պատմություն, էջ 151:

³⁰² Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», 1927, էջ 92:

³⁰³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 94:

³⁰⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 69:

³⁰⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 81 և 84:

Թեմին ենթակա 107 եկեղեցիներից ներկայումս կանգուն են 25-ը: Նշանավոր են Նոր Զուրդայում գտնվող Ս. Ամենափրկիչ վանքը (1655 թ.), Ս. Գևորգ (1611 թ.), Ս. Աստվածածին (1613 թ.), Ս. Ստեփանոս (1614 թ.), Ս. Բեթղեհեմ (1628 թ.), Ս. Նիկողայոս (1630 թ.), Ս. Սարգիս (1659 թ.), Ս. Մինաս (1659 թ.) և Ս. Ներսես (Ավետյաց, 1666 թ.) եկեղեցիները³⁰⁶:

Իրադարձությունների զարգացման ընթացքը հանգեցրեց տրամաբանորեն անխուսափելի իրողության. 1944 թ. սեպտեմբերին ստեղծվեց Թեհրանի թեմը, որն իրանահայ համայնքի ամենաերիտասարդն ու ամենամեծն է: Ստորև փորձենք հանգամանորեն ներկայացնել բոլոր այն նախադրյալները, որոնք խթան հանդիսացան նոր թեմի կազմավորման համար:

Թեհրանի հայ ազգաբնակչության թվական աճը (համաձայն պետական վիճակագրության՝ մինչև նոր թեմի ստեղծումը Թեհրանում ապրում էր մոտավորապես 25 հազար հայ), ըստ կանոնադրության, իրավունք էր տալիս Թեհրանի հայ հասարակությանը ստեղծել իր առանձին թեմը: Այնտեղ էին գտնվում մեջլիսը (պառլամենտը) և երկրի մյուս հաստատությունները: Թեհրանում էր որոշվում Իրանի՝ փոքրամասնություն կազմող ազգերին վերաբերող բոլոր իրավական հարցերն ու խնդիրները³⁰⁷:

Իրանահայերի հասարակական ու մշակութային հիմնական ներուժի Թեհրանում կենտրոնանալը ևս կարևոր նախադրյալ էր Թեհրանի թեմի ստեղծման համար: Ճիշտ է, թեմի ստեղծումը պաշտոնապես հապաղեց, բայց հարկ է նշել, որ Թեհրանն արդեն իսկ խիստ կարևոր դեր էր խաղում համայնքի կյանքում: Այն ուներ իր մարմինները՝ ընդհանուր ժողով, համայնական վարչություն³⁰⁸ (ազգային խորհուրդ) և վերստուգիչ հանձնաժողով, որոնք կատարում էին թեմական մարմիններին բնորոշ գործառույթներ³⁰⁹:

1926 թ. տեղի ունեցավ Թեհրանի ինքնավարության մարմինների ընտրությունը: Երկու տարով ընտրվեցին հետևյալ երեք մարմինները. ներկայացուցչական մարմինը՝

³⁰⁶ Տե՛ս Մինասեան Լ., Իրանի հայկական եկեղեցիները (ընդհանուր ակնարկ), էջ 51-63:

³⁰⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 4197, թ. 2 շրջ.-3:

³⁰⁸ Գործադիր մարմին հանդիսացող համայնական վարչությունն ուներ դեռևս 1912 թ. ընդունված իր կանոնադրությունը:

³⁰⁹ Տե՛ս Մարտիրոսյան Հ., Ժամանակակից իրանահայ գաղութի ինքնավարության մարմինները և իրավական դրությունը, էջ 173:

բաղկացած 12 անդամից, համայնական վարչությունը՝ 7 անդամից, և հոգաբարձությունը՝ կազմված 5 հիմնական և 2 փոխարինող անդամներից³¹⁰:

1940-ական թվականների սկզբներին Հայ հեղափոխական դաշնակցության ղեկավար գործիչները փորձեցին Թեհրանում ստեղծել թեմական խորհուրդ, բայց էջմիածինը չճանաչեց այդ ապօրինի խորհուրդը³¹¹: Սակայն այդ փաստն ինքնին վկայում էր նոր թեմի ստեղծման անհրաժեշտության մասին, ուստի Թեհրանի թեմի ստեղծման նախաձեռնությունն այս անգամ իր վրա վերցրեց Ս. Էջմիածինը: Այդ նպատակով Ամենայն հայոց հայրապետության ազգընտիր տեղակալի պատվիրակ Աշոտ Աբրահամյանն ուղարկվեց Իրան: Ջբաղվելով հարցի ուսումնասիրությամբ՝ պատվիրակն իր հերթին դրական գնահատեց Թեհրանն ու շրջակայքն Իրանահնդկաստանի թեմից զատելու և ինքնուրույն թեմ ստեղծելու իրողությունը³¹²:

Էջմիածինն, ընդառաջելով Թեհրանի հայության բուռն ցանկությանը, պատվիրակի միջոցով նոր թեմի ստեղծմանը տվեց իր հավանությունը: Այդ նպատակով կազմվեց Թեհրանի թեմի կազմակերպման նախապատրաստական աշխատանքներն իրականացնող հանձնաժողով, որի կազմի ու գործունեության մասին պարբերաբար տեղեկություններ էր հաղորդում հայ մամուլը³¹³: Հանձնաժողովի առաջնային աշխատանքն առաջնորդարանի կառուցումն էր: Այդ գործի իրականացման համար անհրաժեշտ նյութական միջոցներ հայթայթելու նպատակով հանձնաժողովը 1944 թ. հունիսի 5-ի իր նիստում որոշեց ձեռնարկել ընդհանուր հանգանակություն³¹⁴:

Հանձնաժողովը, հավատարիմ մնալով հայ եկեղեցու կանոնական հիմունքներին, մշակեց Թեհրանի նորաստեղծ թեմի կանոնադրության նախագիծը³¹⁵: Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինն այն հաստատեց 1945 թ. սկզբին: Սակայն թեմական կանոնադրությունն

³¹⁰ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», 1927, էջ 112-113:

³¹¹ Տե՛ս Մարտիրոսյան Հ., Ժամանակակից իրանահայ գաղութի ինքնավարության մարմինները և իրավական դրությունը, էջ 173:

³¹² Տե՛ս «Վերածնունդ», 12 նոյեմբերի 1944, թիվ 251 (1093):

³¹³ Տե՛ս նույն տեղում:

³¹⁴ Թեհրանի թեմի կազմավորումից երեք տարի հետո միայն կյանքի կոչվեց թեմական խորհուրդը: Վերջինիս և Հայ կանանց եկեղեցասեր միության միջոցներով Ս. Աստվածածին եկեղեցու բակում կառուցվեց փոքրիկ շենք, որը ծառայելու էր որպես առաջնորդարան:

³¹⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 4200, թ. 1:

ուժի մեջ մտավ որպես ժամանակավոր կանոնադրություն, քանզի Էջմիածնում այդ ժամանակ նախապատրաստվում էր հայ եկեղեցու նոր կանոնադրության նախագիծ³¹⁶:

Թեհրանի թեմի պաշտոնական հոչակումից հետո 1945 թ. հունվարին Ս. Էջմիածինը որպես թեմական առաջնորդ Թեհրան ուղարկեց Վահան ծայրագույն վարդապետ Կոստանյանին, ով, սակայն, պաշտոնավարեց մինչև հունիս և փոխադրվեց Նոր Զուղա՝ որպես Իրանահնդկաստանի թեմի առաջնորդ: Հատկանշական է, որ 1945 թ. հուլիսի 1-ին Վահան ծայրագույն վարդապետ Կոստանյանը ձեռնադրվեց եպիսկոպոս³¹⁷: Թեհրանի թեմի առաջնորդի պաշտոնում նրան փոխարինեց Ռուբեն եպիսկոպոս Դրամբյանը (1945 թ. հունիսից մինչև 1948 թ. դեկտեմբեր):

Թեհրանի թեմին պատկանում են 101 եկեղեցի, որոնցից կանգուն են 18-ը: Թեհրանում են գտնվում Ս. Թադեոս-Բարդուղիմեոս, Ս. Գևորգ, Ս. Մինաս, Ս. Աստվածածին և այլ եկեղեցիներ³¹⁸:

Նկատի ունենալով այն փաստը, որ Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո Իրանի իշխանությունները չէին հաստատում թեմականների պաշտոնում Էջմիածնի առաջադրած թեկնածությունները³¹⁹, Մեսրոպ եպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանին, ինչպես նաև Վ. Կոստանյանին ու Ռ. Դրամբյանին թեմական առաջնորդի պաշտոնում հաստատելը պետք է դիտել բացառություն:

Մեսրոպ Մագիստրոսն Իրանահնդկաստանի թեմի առաջնորդ դարձավ Ամենայն հայոց կաթողիկոսի և Ռեզա շահ Փեհլևի միջև կայացած համաձայնության արդյունքում: Ռեզա շահի կառավարման առաջին տարիներին նման միջոցառումը միանգամայն թույլատրելի էր: Սակայն 1930 թ. հոկտեմբերին եպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանն իր կամքին հակառակ Սպահանից ուղարկվեց Փեհլևի³²⁰: Այդ քայլը հետապնդում էր Իրանի սահմաններից նրան վտարելու նպատակ:

³¹⁶ Տե՛ս Մարտիրոսյան Հ., Ժամանակակից իրանահայ գաղութի ինքնավարության մարմինները և իրավական դրությունը, էջ 174:

³¹⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 465, ց. 4, գ. 1, թ. 30:

³¹⁸ Տե՛ս Մինասեան Լ., Իրանի հայկական եկեղեցիները (ընդհանուր ակնարկ), էջ 34-47:

³¹⁹ Տե՛ս Մարտիրոսյան Հ., Ժամանակակից իրանահայ գաղութի ինքնավարության մարմինները և իրավական դրությունը, էջ 175:

³²⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 4120, թ. 1 շրջ.:

Իրանական կառավարության համար արդարացված քայլ էր նաև Էջմիածնի կողմից Իրան ուղարկված Վ. Կոստանյանի և Ռ. Դրամբյանի թեկնածությունների հաստատումը պատմական համապատասխան ժամանակահատվածներում:

Ստորև փորձենք քննության ենթարկել իրանահայերի ընտանեկան և ժառանգական իրավունքների հիմնախնդիրները:

Քանի դեռ հայերի իրավունքներն օրենսդրական կարգով սահմանված չէին, իրանական դատավորները հաճախ հրաժարվում էին քննել նրանց գործերը: Դրանք քննելու դեպքում անգամ Իրանի կրոնական ունեցվածքային իրավունքը հավասար մոտեցում չէր ցուցաբերում մահմեդականների և քրիստոնյաների նկատմամբ: Օրինակ՝ քրիստոնյայի վկայությունը մահմեդականի դեմ անվավեր էր, տուրքերը գանձվում էին ոչ թե մահմեդականից, այլ քրիստոնյայից և այլն: Այդ իսկ պատճառով քրիստոնյաներն իրանական դատարաններում դատավիճելու հնարավորություն չունեին³²¹:

Դատարանակազմության օրենքի բարեփոխումից հետո³²² հայերի, ինչպես նաև ազգային մյուս փոքրամասնությունների իրավունքներն իրենց արտահայտությունը գտան երկրում գործող օրենսդրության մեջ: 1933 թ. հուլիսի 22-ին մեջլիսը հաստատեց ոչ շիաների (սունիներ, քրիստոնյաներ, զրադաշտականներ, հրեաներ և այլն) ընտանեկան հարցերի վերաբերյալ օրենսդրական նախագիծը, համաձայն որի՝ ամուսնության կամ ապահարզանի դեպքում երկրի դատական մարմինները գործը պետք է քննեն ըստ ամուսնու կրոնական պատկանելության, իսկ կտակի կամ ժառանգության դեպքում՝ ըստ հանգուցյալի կրոնական դավանանքի: Որդեգրման հարցը պետք է քննարկվեր՝ որդեգրող հոր կամ մոր կրոնական պատկանելությունից ելնելով³²³:

1935 թ. Իրանի արդարադատության նախարարության առաջարկությամբ հայկական համայնքի թեմական և ազգային մարմինները կազմեցին 74 հոդվածից բաղկացած «Իրանահայության ընտանեկան և ժառանգական օրենքների ժողովածու»:

³²¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 88, թ. 44:

³²² Դատարանակազմության օրենքը հրատարակվել է 1928 թ., իսկ լրացումներն ու փոփոխություններն արվել են 1936 թ.:

³²³ Տե՛ս Մարտիրոսյան Հ., Ժամանակակից իրանահայ գաղութի ինքնավարության մարմինները և իրավական դրությունը, էջ 177, ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 4153, թ. 2 շրջ.:

1937 թ. մայիսի 20-ին այն հաստատվեց Ամենայն հայոց կաթողիկոսի կողմից³²⁴, այնուհետև թարգմանվեց պարսկերեն ու հանձնվեց Իրանի արդարադատության նախարարությանը:

Համայնքի օրենքների ժողովածուն ուղեցույց փաստաթուղթ դարձավ իրանահայերի դատական գործերի քննության համար: Սակայն ժողովածուի երևան գալուց որոշ ժամանակ անց դատական պրակտիկայում մի շարք հակասություններ ի հայտ եկան սույն ժողովածուի և 1933 թ. հուլիսի 22-ին ընդունված օրենքի միջև: Երկրի դատարանները հայերի գործերը քննում էին այդ օրենքով սահմանված միայն հինգ դեպքերում՝ ամուսնության, ապահարզանի, կտակի, ժառանգության և որդեգրման: Որոշակի դժվարություններ էին ծագում ընտանեկան-ժառանգական բնույթի այնպիսի հարցերի քննության ժամանակ, որոնք չկային այդ օրենքում, բայց նախատեսված էին համայնքի օրենքների ժողովածուով:

Հարկ է նշել, որ մինչև 1950-ական թվականները, ի տարբերություն արտասահմանի հայկական շատ համայնքների, Իրանի հայկական համայնքի թեմերն ընտանեկան-ժառանգական (հատկապես՝ ամուսնության և ապահարզանի) հարցերի վերաբերյալ տեղական եկեղեցական և ազգային խորհուրդների որոշումները ներկայացնում էին Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին՝ Վեհափառի հաստատմանը: Դա իրանահայերի՝ իրենց մայր հայրենիքի հետ ունեցած դարավոր կապի վկայությունն էր:

«Իրանահայության ընտանեկան և ժառանգական օրենքների ժողովածուին» բոլորովին հակոտնյա էր Իրանում հնագույն ժամանակներից գործող «Իմամ Զաֆարի» օրենքը: Ըստ այդ օրենքի՝ յուրաքանչյուր ոչ մահմեդական (զիմմի), որ մահմեդականություն էր ընդունում, առաջնային իրավունք էր ստանում ժառանգելու իր մեռած այլադավան ազգականների ունեցվածքը: Այս օրենքի կիրառությունը բացահայտ կերպով խրախուսում էր այլադավանների մահմեդականացումը³²⁵:

Իրանում հայկական ազգային դպրոցների գոյության իրավական երաշխիքը հաստատված էր շահական մի շարք ֆարմաններով և փաստաթղթերով: 19-րդ դարի

³²⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 4152, թ. 9 շրջ.:

³²⁵ Տե՛ս Փափազյան Հ., Սեֆյան Իրանի ասիմիլյատորական քաղաքականության հարցի շուրջը, էջ 87-88, Կարապետյան Մ., «Իմամ Զաֆարի» օրենքը և արևելահայերը (XVII-XVIII դարեր), էջ 219, Կոստիկյան Ք., Մկրտումյան Գ., Մուհամմադ մարգարեի ու Ալի իբն Աբու Թալիբ խալիֆայի անունից հայերի հետ կնքված դաշնագրերը որպես պատմական փաստաթղթեր, էջ 134-137:

30-ական թվականներից մինչև 1936 թ. հայկական աշխարհիկ հանրակրթական դպրոցներն օգտվում էին ներքին ինքնավարության իրավունքից, որն արտահայտվում էր հետևյալում. հայկական դպրոցներն առաջնորդվում էին սեփական ուսումնական ծրագրերով, իսկ ուսուցման հիմնական լեզուն հայերենն էր: Դպրոցները կառուցվում ու պահպանվում էին ծխականների միջոցներով և համայնքի սեփականությունն էին՝ ի դեմս տեղական թեմական մարմինների: Դպրոցները ղեկավարվում էին թեմական կամ համայնական խորհուրդների ընտրած հոգաբարձությունների կողմից:

Իրանի սահմանադրությամբ երաշխավորվում էր ազգային դպրոցների գոյությունը, թեև սահմանափակ ձևով: Այսպես՝ «Իրանի Հիմնական օրենքի լրացումների» 19-րդ հոդվածում նշվում էր ժողովրդական միջոցներով դպրոցներ հիմնադրելու մասին³²⁶: Սակայն 1936 թ. Ռեզա շահի իրագործած պետության «իրանացման» քաղաքականության հետևանքով ինչպես հայկական, այնպես էլ ազգային այլ փոքրամասնությունների դպրոցները կառավարության կարգադրությամբ փակվեցին: Հայերին ըստ կրոնական մերձավորության հատկանիշի «իրանացնելու» համար հիմքեր չունենալով (դա կիրառվեց ադրբեջանցիների, քրդերի, արաբների և մահմեդական այլ ազգերի նկատմամբ)՝ երկրի իշխանություններն ընտրեցին համայնքն ազգային դպրոցներ ունենալու իրավունքից զրկելու ուղին:

1941 թ. օգոստոսի 25-ին ԽՍՀՄ-ն իր զորքերը ժամանակավորապես մտցրեց Իրանի հյուսիսային տարածք: Միաժամանակ երկրի հարավից ու հարավ-արևմուտքից Իրան մտան անգլիական զորքերը³²⁷: Երկրում ստեղծված ծանր պայմաններում 1941 թ. սեպտեմբերի 16-ին Ռեզա շահն ստիպված հրաժարվեց գահից՝ հօգուտ որդու՝ Մոհամեդ Ռեզա Փեհլևի:

Նոր իրավիճակում կառավարությունը հարկադրված էր վերացնել ազգային դպրոցների արգելքը: Սակայն հայկական դպրոցների վերականգնումը ձևականորեն իրականացվեց Թավրիզի թեմակալ Ներսես արքեպիսկոպոս Մելիք-Թանգյանի՝ Իրանի նոր շահին հղած միջնորդության շնորհիվ:

1941 թ. նոյեմբերի 7-ին կաթողիկոսական տեղապահ Գևորգ արքեպիսկոպոս Չորեքչյանին հղած նամակում Ներսես արքեպիսկոպոս Մելիք-Թանգյանն այդ առիթով

³²⁶ Տե՛ս Конституции государств Ближнего и Среднего Востока, с. 189.

³²⁷ Տե՛ս Բայբուրդյան Վ., Իրանի պատմություն (հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը), էջ 632-633:

գրում է. «Ազգի ներկայացուցիչների հետ միասին այցելեցինք վարչապետին, ներքին գործոց նախարարին, կրթական նախարարին և ապա ներկայացանք թագավորին...: Հրամայեցին դպրոցները յետ տալ և նախկին ձևով հայերէն, կրօն և [այլ] առարկաներ դասավանդել պարսկերէնի հետ զուգընթաց»³²⁸:

Պատմական գրականության մեջ Իրանում հայկական դպրոցների վերաբացման սկիզբը տրված է տարբեր թվականներով³²⁹: Ըստ երևույթին, պատճառն այն էր, որ ազգային դպրոցների վրա դրված արգելքը հանելուց հետո ոչ բոլոր հայկական դպրոցները կարողացան անմիջապես մտնել բնականոն հունի մեջ: Թեհրանի դպրոցներին դա հաջողվեց 1941-1944 թթ., Աբադանի Ադաբ դպրոցն իր գործունեությունը վերսկսեց 1943 թ., Թավրիզի Արամյան դպրոցը՝ 1944 թ. և այլն³³⁰:

Վերականգնելով իրանահայ համայնքի իրավունքներն ազգային դպրոցների նկատմամբ՝ Իրանի կառավարությունը միաժամանակ դպրոցներում պարտադիր կարգով մտցրեց Իրանի լուսավորության նախարարության տարրական դպրոցների ծրագիրը, ըստ որի՝ հայկական դպրոցներում ուսուցման հիմնական լեզուն դարձավ պարսկերենը: Այլ կերպ ասած՝ հայկական դպրոցները «հայկական» էին միայն աշակերտների կազմով, իսկ տնօրենները և ուսուցիչների մեծ մասը պարսիկներ էին³³¹: Հայկական դպրոցներում ծրագրից դուրս թույլատրված էր միայն հայոց լեզվի և կրոնի ուսուցումը: Այդ երկու առարկաները դասվեցին ոչ պարտադիր առարկաների շարքը:

Փաստորեն, Ներսես Մելիք-Թանգյանին տված հավաստիացումներն ու խոստումները՝ պարսկերենի հետ զուգահեռ հայոց լեզու, կրոն և այլ առարկաներ դասավանդելու թույլտվության վերաբերյալ, կյանքի չկոչվեցին. թույլատրվում էր դասավանդել միմիայն հայոց լեզու ու կրոն, այն էլ՝ ուսումնական ծրագրից դուրս:

Իրանի հայ ազգաբնակչությունն իրանական մեջլիսում երկու պատգամավոր ունենալու իրավունք էր ստացել ³³² : Հայերի, ինչպես նաև ազգային մյուս

³²⁸ ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 4183, թ. 5 շրջ.:

³²⁹ Դրանք վերաբացվել են միայն 1942-1943 թթ. (տե՛ս «Հայ սփյուռք» հանրագիտարան, էջ 252, Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 4, էջ 451, Բայբուրդյան Վ., Իրանի հայ համայնքը. արդի հիմնախնդիրներ, էջ 89): Միայն 1943 թ. թույլատրվեց վերաբացել հայկական դպրոցները (տե՛ս Փահլավանյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 110):

³³⁰ Տե՛ս Մարտիրոսյան Հ., Իրանի հայկական դպրոցները, էջ 72:

³³¹ Տե՛ս Բայբուրդյան Վ., Իրանի հայ համայնքը. արդի հիմնախնդիրներ, էջ 89-90:

³³² Մեջլիսում հայերի երկու պատգամավոր ունենալու հարցը քննարկվել էր դեռևս առաջին գումարման մեջլիսում (1906 թ. հոկտեմբերի 7-ից մինչև 1908 թ.), նորից արծարծվել ընտրական օրենքի մշակման

փոքրամասնությունների պատգամավորների գործունեությունն, ի տարբերություն մեջլիսի մյուս պատգամավորների, սահմանափակված էր համայնքին վերաբերող հարցերի շրջանակով: Մյուս հարցերում հայ պատգամավորների դերն իրանական մեջլիսում ձևական բնույթ էր կրում: 1922 թ. չորրորդ գումարման մեջլիսում իրանահայերը հյուսիսային և հարավային շրջաններից ընտրեցին մեկական պատգամավոր³³³:

Հատկանշական է, որ 1927 թ. հարավային շրջանի իրանահայերի կողմից մեջլիսի պատգամավոր ընտրվեց Հովհաննես խան Մասեհյանը³³⁴: Սակայն նրա պաշտոնավարության ժամկետը կարճ տևեց. նույն թվականին Ռեզա շահ Փեհլևի կողմից Հովհաննես խան Մասեհյանը նշանակվեց Անգլիայում Իրանի դեսպան:

Մասեհյանի առաջարկով մեջլիսն ընդունեց պետական արժույթի վերաբերյալ օրինագիծ³³⁵:

Չնայած մեջլիսում հայերի ներկայացուցչության ձևական բնույթին՝ այդ իրավունքը նրանց որոշ հնարավորություն էր ընձեռում անհրաժեշտության դեպքում իրենց շահերը այնտեղ պաշտպանելու: Օրինակ՝ հայերի պատգամավորներն օգտվում էին հայ բնակչության դիմումներն ու բողոքները քննարկելու, պետական ու վարչական մարմինների առաջ միջնորդելու, համայնքի օրենքները երկրի օրենքների հետ համապատասխանեցնելու նախաձեռնության և այլ իրավունքներից: Համայնքի թեմական մարմինները երկրի նախարարությունների, գերատեսչությունների և շահական պալատի հետ հաղորդակցվում էին այդ պատգամավորների միջոցով:

Իրանահայ աշխատավորների մեծ մասը զրկված էր մեջլիսի պատգամավորների ընտրություններին մասնակցելու իրավունքից՝ երկրում գոյություն ունեցող տարբեր

ընթացքում, ապա՝ երկրորդ գումարման մեջլիսում: 1909 թ. երկրորդ գումարման մեջլիսի ընդունած ընտրական իրավունքի համապատասխան հոդվածի համաձայն՝ յուրաքանչյուր 50 հազար հոգուց ընտրվում էր մեկ պատգամավոր: Տվյալ դեպքում ազգային փոքրամասնությունները դասվում էին հատուկ ընտրախավերի շարքը և, նկատի ունենալով ազգային ու կրոնական պատկանելությունը, կազմում առանձնացված ընտրաշրջաններ: Չնայած ընտրական իրավունքն ընդունելու տարում Իրանի հայ ազգաբնակչության թվական տվյալն իրավունք էր տալիս մեջլիսում երկու պատգամավոր ունենալ, այդ օրինական իրավունքն անտեսվեց: Միայն 1915 թ. այն վերանայվեց, և իրանահայերը մեջլիսում երկրորդ պատգամավորն ունենալու իրավունք ստացան (տե՛ս Մարտիրոսյան Հ., Ժամանակակից իրանահայ գաղութի ինքնավարության մարմինները և իրավական դրությունը, էջ 179):

³³³ Տե՛ս նույն տեղում:

³³⁴ Տե՛ս «Ալիք», 3 դեկտեմբերի 1931, թիվ 31:

³³⁵ Տե՛ս «Վերածնունդ», 28 մարտի 1932, թիվ 7 (96):

ցենզերի (գրագիտություն, նստակեցություն, ունեցվածք և այլն) պատճառով: Ընտրություններին մասնակցելու իրավունք ունեին միայն 20 տարին լրացած, տվյալ ընտրատարածքում վեց ամսից ոչ պակաս բնակվող և հարկերը վճարած քաղաքացիները: Միևնույն ժամանակ կարևոր է նշել, որ, ի տարբերություն երկրի հիմնական մահմեդական բնակչության, հայ կանայք միշտ օգտվել են ընտրական իրավունքից³³⁶:

Անդրադառնալով իրանահայ համայնքի իրավական կարգավիճակին՝ հարկ է անպայման նկատի ունենալ իրանական օրենսդրության առանձնահատկությունը, որն իրավական երաշխիքների հետ մեկտեղ իրանահայերի իրավունքների որոշակի սահմանափակումներ էր հարուցում: Եթե «Իրանի Հիմնական օրենքի լրացումների» 8-րդ հոդվածը բոլոր իրանցիներին, առանց սեռի ու դավանանքի խտրականության, օրենքի առաջ հավասար էր համարում, ապա 58-րդ հոդվածում նշվում էր. «Ոչ ոք չի կարող նշանակվել նախարար, եթե չի հանդիսանում մահմեդական, ծագումով իրանցի կամ իրանահպատակ»³³⁷:

Իսկ «Իրանի Հիմնական օրենքի լրացումների» 20-րդ և 21-րդ հոդվածներն իրանահայերին զգալի չափով զրկում էին միությունների, ժողովների և մամուլի ազատությունը երաշխավորող իրավունքներից³³⁸: 1920-1930-ական թվականներին հայկական գրեթե բոլոր կուսակցություններն ու կազմակերպությունները զրկվեցին ազատ գործելու հնարավորությունից:

Նշելով բոլոր այս սահմանափակումները՝ չենք կարող դրանցում ազգային բնույթից զատ չնկատել քաղաքական տարրեր: Անշուշտ, Իրանի օրենսդրությունը հետապնդում էր ազգային փոքրամասնությունների, այդ թվում՝ իրանահայերի քաղաքական զարգացումը խաթարող նպատակ:

³³⁶ Տե՛ս Մարտիրոսյան Հ., Ժամանակակից իրանահայ գաղութի ինքնավարության մարմինները և իրավական դրությունը, էջ 180:

³³⁷ Տե՛ս Конституции государств Ближнего и Среднего Востока, с. 188, 194.

³³⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 189-190:

2.2. Հայ հասարակական կազմակերպությունների գործունեությունն Իրանում և իրանահայ համայնքի կապերը Խորհրդային Հայաստանի հետ

Իրանում առաջին հայ հասարակական կազմակերպությունները ձևավորվել են դեռևս 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին:

Ատրպատականի տարածաշրջանի՝ մասնավորապես Թավրիզի հայության ամենահին կազմակերպություններից էր Հայ օգնության միության (այսուհետև՝ ՀՕՄ)³³⁹ Ատրպատականի մասնաճյուղը:

19-րդ դարի վերջին Իրանի հայ համայնքի հյուսիսային տարածաշրջանում ստեղծված կանանց բարեգործական կազմակերպությունների, Կարմիր խաչի համաշխարհային սկզբունքների վրա հիմնված և Կարմիր խաչի տարբեր անուններով կազմված կանանց փոքրիկ խմբակների ու միությունների շառավիղն է հանդիսանում ՀՕՄ-ի Ատրպատականի մասնաճյուղը:

Ատրպատականի «Հայ կարմիր խաչը», որ հետագայում կոչվեց ՀՕՄ-ի Ատրպատականի մասնաճյուղ, հիմնադրվել է Թավրիզում 1915-1916 թթ.³⁴⁰:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, երբ Արևմտյան Հայաստանի տարբեր վայրերից հայ գաղթականները տեղափոխվեցին Թավրիզ, Ատրպատականի «Հայ կարմիր խաչը» լծվեց նրանց օժանդակություն ցուցաբերելու գործին: Պատերազմի ավարտին, երբ արևմտահայ գաղթականներն արդեն հաստատվել էին իրենց հայրենիքում, կազմակերպությունը նվիրվեց Ատրպատականի հայ գաղթական գյուղացիներին իրենց բնակավայրերում տեղավորելու աշխատանքին:

Հայաստանի առաջին հանրապետության անկումից հետո 1921 թ. ապրիլից Լեռնահայաստանի վրայով հոգնած, վիրավոր և օգնության կարոտ հայ զանգվածները եկան Թավրիզ: Ատրպատականի «Հայ կարմիր խաչը» դարձյալ շտապեց օգնության: Ստեղծված դժվարին իրավիճակը գումարվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմի

³³⁹ 1910 թ. Նյու Յորքում Հայ հեղափոխական դաշնակցության ականավոր գործիչներից մեկի՝ Խաչատուր Մալումյանի (Էդգար Ակնունի) նախաձեռնությամբ և գործուն անակցությամբ ԱՄՆ-ի հայտիներին նույնատիպ խմբակների միավորմամբ հիմնադրվեց ողջ հայությանը ծառայող նպաստամատույց մի կառույց՝ «Հայ կարմիր խաչ» անվամբ, որը 1945 թ., իր հետապնդած նպատակներին համապատասխան, անվանափոխվեց՝ կոչվելով «Հայ օգնության միություն» (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 465, ց. 7, գ. 74, թ. 6 շրջ.):

³⁴⁰ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 8:

հետևանքով վնասներ կրած Ատրպատականի տեղացի հայության հոգսին: Կազմակերպությունը գերլարեց իր ջանքերը՝ օժանդակելու բազմահազար կարիքավորներին: Աստիճանաբար տեղի ունեցավ գաղթական հայության վերադարձը Հայաստան, որի ժամանակ Ատրպատականի «Հայ կարմիր խաչը» կրկին մեծ մասնակցություն ունեցավ՝ հոգալով վերադարձողների ճանապարհածախսը:

1922 թ. սեպտեմբերից ներգաղթի աշխատանքները դադարելու պատճառով Թավրիզում մնացած շուրջ 1200 տարագիրների գոյության հարցը ծանրացած էր Ատրպատականի «Հայ կարմիր խաչի» վրա, որն, իր ամենավերջին լույսն ծախսելով, նպաստավորեց նրանց՝ յուրաքանչյուրին ամսական վճարելով 60 դիալ, իսկ հետագայում տրամադրեց նաև ձրի ճաշ³⁴¹:

Ատրպատականի «Հայ կարմիր խաչն» այնուհետև իր ուշադրությունը սևեռեց նահանգի գյուղական շրջանների կրթական և գաղթական գյուղացիների՝ իրենց բնակատեղիներում վերահաստատվելու խնդիրների վրա: Միությունն իր համեստ միջոցներից հատկացումներ կատարեց Ուրմիայի, Սալմաստի, Մարաղայի, Միանդաբի, Մուժամբարի, Դարաշամբի և Ղարադաղի գյուղերի դպրոցներին՝ իր վրա վերցնելով դպրոցական բոլոր ծախսերը:

Ամերիկայի «Հայ կարմիր խաչն», իրազեկ լինելով այդ կազմակերպության գործունեությանը, աշխատել է համեստ գումարներով ամեն տարի իր օժանդակությունը հասցնել նրան: 1926 թ. Ատրպատականի «Հայ կարմիր խաչը» կապ հաստատեց Ամերիկայի «Հայ կարմիր խաչի» կենտրոնի հետ՝ դառնալով նրա մասնաճյուղերից մեկը:

1930 թ. տեղի ունեցած Սալմաստի երկրաշարժից տուժեց նաև գավառի հայությունը: Ատրպատականի մարդասիրական այդ կազմակերպությունը չուշացրեց իր օժանդակությունը երկրաշարժից կորուստներ կրած հայ բնակիչներին՝ տրամադրելով նրանց դեղորայք, հագուստ, կոշիկ և դրամական նպաստ:

Երբ Ատրպատականի տարածաշրջանում կյանքը մտավ իր բնականոն ընթացքի մեջ, Ատրպատականի «Հայ կարմիր խաչը» ընդարձակեց գործունեության շրջանակը՝ մասնաճյուղեր հիմնելով Իրանի զանազան քաղաքներում՝ Ղազվինում,

³⁴¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 465, ց. 7, գ. 74, թ. 8 շրջ.:

Սուլթանաբադում, Աբադանում, Համադանում, Ուրմիայում, Մարադայում և Մուժամբարում:

1936 թ. Իրանի շահ Ռեզա Փեհլևի իրականացրած քաղաքականության արդյունքում ազգային փոքրամասնություններին³⁴², այդ թվում հայերին պատկանող դպրոցները դադարեցրին իրենց գործունեությունը: Ատրպատականի «Հայ կարմիր խաչը» կազմակերպեց հայերենի մասնավոր դասընթացներ, որտեղ իրենց մայրենի լեզուն էին բարելավում բազմահարյուր հայ մանուկներ: Միաժամանակ կազմակերպությունը զբաղվեց տարածաշրջանի բարեգործական-խնամատարական աշխատանքներով՝ օգնության հասնելով հայ որբերին, անկարներին, ծերերին, հիվանդներին և չքավոր ուսանողներին:

Երկրորդ աշխարհամարտի ժամանակ Ատրպատականը զերծ չմնաց պատերազմող բանակների գրավումներից: Ստեղծված աննպաստ պայմաններում Ատրպատականի «Հայ կարմիր խաչի» մասնաճյուղերը ցրվեցին, մնաց միայն Թավրիզի կազմակերպությունը: Այդ տարիներին Ատրպատականի «Հայ կարմիր խաչի» աշխատանքները որոշ չափով սահմանափակվեցին՝ նրա անդամների մի մասի Թեհրան տեղափոխվելու պատճառով³⁴³:

1941-1946 թթ. միությունը Հայաստան ուղարկեց տաք հագուստ, կոշիկ և դրամ՝ հայ որբերին և պատերազմից տուժած ընտանիքների մայրերին հատկացնելու նպատակով³⁴⁴:

1945 թ., երբ Ամերիկայի «Հայ կարմիր խաչը» վերանվանվեց «Հայ օգնության միություն», Ատրպատականի մասնաճյուղը ևս վերցրեց այդ անվանումը:

ՀՕՄ-ի Ատրպատականի մասնաճյուղը՝ հանձին հայ կնոջ, տարիներ շարունակ ամենայն նվիրվածությամբ աշխատել է մշակութային, կրթական, բարեսիրական և այլ ոլորտներում՝ նպատակ և հիմք ունենալով հայապահպանությունը: Ազգային հպարտության զգացումն իր համար ուղենիշ դարձրած կազմակերպությունը, կանգնած լինելով հայ մատաղ սերնդի ուժացման վտանգի դեմ պայքարողների առաջին

³⁴² Իրանում «ազգային փոքրամասնություն» եզրույթը կիրառություն չունի: 1979 թ. ընդունված իսլամական սահմանադրությունը, հետևելով իր նախորդի՝ 1906 թ. ընդունված սահմանադրության օրինակին, երկրի ոչ մահմեդական ազգային փոքրամասնություններին ճանաչեց որպես կրոնական փոքրամասնություններ:

³⁴³ Տե՛ս Փահլևայան Հ., նշվ. աշխ., էջ 143:

³⁴⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 465, ց. 7, գ. 74, թ. 9 շրջ.:

շարքերում, միշտ օժանդակել է հայոց ազգային գոյությունը սատարող բոլոր հաստատություններին:

ՀՕՄ-ի Ատրպատականի մասնաճյուղը կանանց այդ մեծ կազմակերպության միակ մասնաճյուղն էր բովանդակ իրանում³⁴⁵: Այդ միության ժրաջան և շինարար աշխատանքը միշտ էլ արժանացել է իրանահայ հասարակության գնահատանքին: Այն, որպես Ատրպատականի հայ կանանց կազմակերպություն, ամեն տարի հեռագրով շնորհավորել է երկրի ղեկավարության զանազան կարևոր տոները³⁴⁶:

Իրանում Խորհրդային Հայաստանի լիազոր ներկայացուցչության ու Թավրիզի հյուպատոսության և նրանց շուրջը խմբված, այսպես կոչված, «առաջադիմական» ուժերի ջանքերի շնորհիվ Հայաստանի օգնության կոմիտեի (հետայսու՝ ՀՕԿ) մասնաճյուղեր էին ստեղծվել դեռևս 1922 թվականին³⁴⁷:

ՀՕԿ-ի իրանյան մասնաճյուղերի առաջնեկը Թեհրանի ՀՕԿ-ն էր: 1922 թ. փետրվարի 5-ին Թեհրանի Հայ ակումբի դահլիճում կայացավ մոտ 70 հոգուց բաղկացած ժողով՝ ՀՕԿ ստեղծելու նպատակով, որին մասնակցեցին տեղական հասարակության մեջ իրենց հասարակական դիրքով փոքրիշատե հայտնի ներկայացուցիչներ՝ առանց կուսակցական խտրականության³⁴⁸:

1923 թ. հուլիսի 30-ին Հայաստանի օգնության կենտրոնական կոմիտեի դիվանին (Երևան) հղած Թեհրանի ՀՕԿ-ի գրության մեջ նշվում էր, որ Հայաստանի օգնության Թեհրանի կոմիտեն (ՀՕԹԿ) հիմնվեց իրանում Խորհրդային Հայաստանի ներկայացուցիչ Լևոն Սարգսյանի ջանքերով՝ Խորհրդային Հայաստանից հասնող ծանր լուրերին ժամանակին արձագանքելու, նրա ազգաբնակչության ֆիզիկական պահպանման և տնտեսական կյանքի վերաշինության գործին օժանդակելու նպատակով³⁴⁹:

Սկսելով իր գործունեությունը մայրաքաղաքում՝ կոմիտեն մի շարք նույնանման մարմինների ստեղծման նախաձեռնող դարձավ իրանահայ համանքի այլ բնակավայրերում: Այդ կառույցների մի մասն անկախ, մյուս մասն էլ Հայաստանի

³⁴⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 465, ց. 7, գ. 80, թ. 6:

³⁴⁶ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 1, թ. 1:

³⁴⁷ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VII, էջ 569:

³⁴⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 44, թ. 1:

³⁴⁹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 47, թ. 38:

օգնության Թեհրանի կոմիտեի միջոցով ժամանակին չխնայեցին իրենց ջանքերը՝ օգնելու Հայաստանի սովյալներին և նրա սերմագուրկ գյուղացիությանը:

Մի շարք պատճառներից ելնելով՝ ՀՕԹԿ-ը ստիպված էր գործել խիստ զգույշ և փոխզիջումներով: Այդ պատճառով էլ ուղարկվող դրամները ստիպված էին Հայաստան հասցնել ոչ թե ՀՕԿ-ի, այլ Մերձավոր Արևելքում ամերիկյան նպաստամատույց կոմիտեի (Ռելիեֆի) օգնությամբ:

1922 թ. մարտի վերջին ՀՕԹԿ-ը ամերիկյան Ռելիեֆի միջոցով Հայաստան է ուղարկել 10 000 դրան, իսկ նույն թվականի մայիսին՝ 31 000 դրան³⁵⁰:

Սակայն Իրանի տնտեսական տագնապի, իրանահայ հասարակական-մշակութային հաստատությունների նյութական և բարոյական ծանր վիճակի և մի շարք այլ պատճառներով իրանահայությունը՝ ընդհանրապես, և Թեհրանի հայությունը՝ մասնավորապես, չկարողացան ավելի լայն չափերի հասցնել այդ օգնությունը:

Խորհրդային Հայաստանի հետ մշտական կապ պահպանելու, իրանահայության հետաքրքրությունը հայրենիքի նկատմամբ վառ պահելու համար Թեհրանի ՀՕԿ-ը խնդրել էր Իրան ուղարկել տեղեկագրեր և հրատարակություններ ՀՕԿ-ի գործունեության, օգնության գործընթացի, Խորհրդային Հայաստանի տնտեսական կարիքների և կացության վերաբերյալ:

1923 թ. հուլիսի 30-ի գրության մեջ փաստվում էր նաև ՀՕԹԿ-ի հնարավոր լուծարման մասին և նշվում էր, որ անհրաժեշտության դեպքում ՀՕԿ-ի պահանջով և տեղական պայմանների թույլտվությամբ ՀՕԹԿ-ը պատրաստ է հետագայում շարունակել իր գոյությունը և համեստ գործունեությունը³⁵¹: Այդպես էլ եղավ:

1924 թ. նոյեմբերի 2-ին՝ երեկոյան ժամը 6-ին, Հայկական ակումբում տեղի ունեցավ ՀՕԿ-ի Թեհրանի ճյուղի ընդհանուր ժողով:

1925 թ. հունվարի 29-ին Հայաստանի օգնության Թեհրանի կոմիտեի՝ Հայաստանի օգնության կենտրոնական կոմիտեին ուղարկած գրությունը վկայում է, որ Հայաստանի օգնության Թեհրանի նոր կոմիտեն կազմվեց 1924 թ. նոյեմբերի 2-ին՝ Ս. Առաքելյանի նախաձեռնությամբ: Գրության մեջ նաև նշվում էր կոմիտեի 96 անդամներ ունենալու իրողության, ինչպես նաև այդ թվականից նոր անդամներ ավելացնելու

³⁵⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 47, թ. 39 շրջ.:

³⁵¹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 41 շրջ.-42:

ցանկության մասին³⁵²: Կոմիտեն ուներ կնիք՝ «Հայաստանի Օգնութեան Թէիրանի Կոմիտէ» անվամբ³⁵³:

Իրանի մեկ այլ հայաշատ քաղաքում՝ Թավրիզում, համաձայն Հայաստանի օգնության կոմիտեի առաջարկության, ՀՄԽ Ատրպատականի ընդհանուր հյուպատոս Եզեկ Երզնկյանը Արամյան թատրոնի սրահում 1922 թ. ապրիլի 21-ին՝ երեկոյան ժամը 5-ին, հրավիրեց հայ համայնքի բազմամարդ ժողով՝ քննարկելու Հայաստանի սովյալների կացությունը և Թավրիզում նրանց օգնություն կազմակերպելու հարցը: Հատուկ ցուցակով հրավիրված էին Թավրիզի հայության բոլոր հոսանքներին ու խավերին պատկանող անհատներ. ժողովին ներկա էր մոտ 80 հոգի: Ե. Երզնկյանը խոսեց մտահոգող խնդիրների մասին, ապա կարդաց Հայաստանի օգնության կենտրոնական կոմիտեի դիմումը, որտեղ կոչ էր արվում Թավրիզում օգնության կոմիտե կազմակերպել³⁵⁴:

Այսպիսով՝ կազմակերպվում է Հայաստանի օգնության Թավրիզի կոմիտեն՝ բաղկացած 11 հոգուց³⁵⁵: Այս կոմիտեն գործի անցավ՝ վստահ լինելով Ատրպատականի հայության լայն խավերի ջերմ հայրենասիրությանը:

1922 թ. ապրիլի 30-ին Թավրիզի ՀՕԿ-ը հատուկ կոչով դիմեց Ատրպատականի հայությանը: Կոչում մասնավորապես ասվում էր. «.... մենք լիայոյս ենք, որ նա (Ատրպատականի հայությունը - Ա. Հ.) ինչպէս միշտ, այնպէս էլ այժմ ոչ մի միջոց ու ջանք չի խնայի ջերմ արձագանք տալու սոված ու քայաքայած Հայաստանի օգնութեան կոչին»³⁵⁶:

Հայաստանի օգնության կոմիտեի ընդհանուր համագումարին ներկայացրած Հայաստանի օգնության Թավրիզի կոմիտեի զեկուցումից պարզ է դառնում, որ իր գործունեության առանցքը համարելով նյութական օգնությունը Հայաստանին՝ դրամով, մթերքով և ապրանքով, կոմիտեն կազմակերպվելուց անմիջապես հետո ձեռնամուխ է լինում դրամական հասույթներ ստեղծելու գործին: Այդ նպատակով կազմակերպում է

³⁵² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 109, թ. 25:

³⁵³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 26:

³⁵⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 1, թ. 41:

³⁵⁵ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 41 շրջ.- 42:

³⁵⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 1, թ. 40:

դրամի հանգանակություն Թավրիզի հայ և օտարազգի գաղութներում, ինչպես նաև մի շարք պարսիկ պաշտոնյաների շրջանում, որը կազմում է 8321,50 դրան:

Հասարակության լայն խավերին իր գոյության մասին իրազեկելու համար կոմիտեն Թավրիզի կենտրոնական պարտեզում կազմակերպում է զբոսանք, հավաքվում է 562 դրան զուտ եկամուտ: 1922 թ. դեկտեմբերի 7-ին կազմակերպվում է շքեղ երեկույթ, որի ընթացքում ստացվում է 3356 դրան շահույթ³⁵⁷:

Թավրիզի ՀՕԿ-ը, անսալով իրանահայ գյուղացիության ձգտմանը՝ վերադառնալ Հայաստան, գումար է տրամադրում նրանց: Կոմիտեն բազմիցս միջնորդել է Հայաստանի հյուպատոսարանին՝ թույլատրել Հայաստան վերադառնալ այն տարագիրներին, ովքեր այնտեղ կարող են շինարարական գործ կատարել:

Իր գործունեությունն ավելի արգասաբեր դարձնելու համար կոմիտեն աշխատել է մշտական կապ պահպանել Օգնության երևանյան կոմիտեի հետ, բայց, դժբախտաբար, դա նրան չի հաջողվել. նրա բազմաթիվ դիմումները, ուղղված Երևանի կոմիտեին, անպատասխան են մնացել:

Որպես հասարակական մարմին՝ Թավրիզի կոմիտեն, արտահայտելով տեղի հայության ընդհանուր տրամադրությունները, 1922 թ. հուլիսին դիմում է Խորհրդային Հայաստանի կառավարությանը՝ խնդրելով պահպանել Թավրիզում Հայաստանի հյուպատոսարանը, որը թանկ է հայության համար՝ որպես ազատ և անկախ հայրենիքի ներկայացուցչություն: Դիմումին ի պատասխան ստացվում է Հայաստանի կառավարության պատասխան հեռագիրը, որով տեղեկացվում էր հյուպատոսարանի պահպանվելու մասին: Դրանից հետո Խորհրդային Հայաստանի հյուպատոսարանը Թավրիզում գործում է ևս ութ ամիս³⁵⁸:

ՀՕԿ-ի Թավրիզի մասնաճյուղը մեծ ուշադրություն է հատկացրել գաղթականության խնդրին. իր գործունեության ընթացքում եռանդուն զբաղվել է Ուրմիայի, Ղարադաղի և Միջագետքի հայ փախստականներին Հայաստան ուղարկելու գործով՝ վճարելով նրանց անձնագրերի, երկաթուղային, բնակարանային և այլ ծախսերը³⁵⁹:

³⁵⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 306, թ. 11:

³⁵⁸ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 12 և շրջ.:

³⁵⁹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 426, թ. 5, 7-8:

Թավրիզի կոմիտեի հիմնական նպատակը մայր հայրենիքի վերաշինության գործին օգտակար լինելն էր: Եթե այդ ուղղությամբ նա շատ բան չի կարողացել անել, պատճառը մի կողմից Թավրիզի հայ համայնքի քայքայված դրությունն էր, մյուս կողմից՝ Երևանի և Թավրիզի միջև մշտական կապի բացակայությունը:

ՀՕԿ-ի մասնաճյուղ հիմնադրվեց նաև Էնզելիում, որը կազմվեց 1924 թ. հունիսի 25-ի և 26-ի ընդհանուր հասարակական ժողովներում՝ Էնզելիի հայ համայնական խորհրդի նախաձեռնությամբ: Այն սկսել է իր գործունեությունը հունիսի 30-ից³⁶⁰: Էնզելիի ճյուղի բոլոր անդամները՝ 84 հոգի, վճարում էին անդամավճար: Կիրառվում էր կամավոր անդամավճարի համակարգը: Ամսավճարների քանակը ևս կամավոր էր:

Բացի անդամավճարներից ճյուղի եկամտի աղբյուրներն էին երեկույթները, ներկայացումները, կինոյի ցուցադրությունները և նման այլ ձեռնարկներն ու պատահական եկամուտները:

Հայաստանի օգնության կոմիտեի Էնզելիի ճյուղի 1925 թ. փետրվարի 20-ի թիվ 34 գրության մեջ՝ ուղղված Խորհրդային լիազոր ներկայացուցչությանը կից հայկական գործերի քարտուղար Սուրեն Առաքելյանին, նշվում էր, որ վարչությունը սեփական շենք չունի. աշխատանքները կատարվում են վարչության անդամների բնակարաններում և Համայնական խորհրդի գրասենյակում³⁶¹:

ՀՕԿ-ի Էնզելիի ճյուղն ուներ կնիք: Էնզելիում չկային լուրջ պատրաստություն ունեցող հայկական ուժեր, որ կարողանային զարկ տալ մասնաճյուղի աշխատանքներին, իսկ նրանց տրամադրության տակ գտնվող սակավաթիվ ուժերը չափազանց ծանրաբեռնված էին հասարակական բազմաթիվ ու բազմազան աշխատանքներով: Մասնաճյուղը շարունակ զբաղվել է նոր անդամներ ներգրավելու քարոզչությամբ, կազմակերպել է երեկույթ և այլն:

Ռաշտ քաղաքն էլ անմասն չմնաց ՀՕԿ ստեղծելու և հայրենիքին աջակցություն ցույց տալու գործում: ՀՕԿ-ի Ռաշտի ճյուղը կազմվել է 1924 թ. հունիսի 29-ին Հայաստանի բարեկամների միության նախաձեռնությամբ³⁶²:

³⁶⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 109, թ. 37:

³⁶¹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 37-38:

³⁶² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 39:

Մասնաճյուղի բոլոր անդամներն անդամավճար էին մուծում: Նրանց թիվն սկզբում հասնում էր 80-ի: Բացի անդամավճարներից ճյուղի եկամտի աղբյուրները գոյանում էին նվեր ստանալուց, երեկույթ, ներկայացում, «մի բաժակ թեյ» և այլ ձեռնարկներ իրականացնելուց:

ՀՕԿ-ի Ռաշտի ճյուղի 1925 թ. հունվարի 21-ի թիվ 21 գրությունը, որն ուղղված էր Հայաստանի օգնության կենտրոնական կոմիտեին, պարզ է դարձնում, որ վարչությունը չունեի ո՛չ սեփական, ո՛չ էլ վարձու շենք. ժողովները տեղի էին ունենում մասնավոր բնակարաններում: Ճյուղն ուներ իր կնիքը³⁶³:

Ռաշտի մասնաճյուղի ցանկությունը՝ անմիջական կապ հաստատել ՀՕԿ-ի կենտրոնի հետ, խարսխված էր այն անկեղծ ցանկության վրա, որ կենտրոնից ուղարկվող շրջաբերականները շուտ հասնեին Ռաշտ: Դա հնարավորություն կտար արագ տեղեկություն ստանալ կենտրոնում կատարվող աշխատանքների մասին, ինչն էլ ոգևորող ազդակ կհանդիսանար Ռաշտում կատարվող աշխատանքների համար:

ՀՕԿ-ի ճյուղեր են ստեղծվել նաև Քերմանշահում, Ահվազում, Նոր Զուղայում, Ղազվինում, Նիշաբուրում, Մեշհեդում, Սաբզևարում և այլուր: Այդ բոլոր ճյուղերն էլ որոշակի նպաստ են բերել Խորհրդային Հայաստանի վերաշինման գործին:

Արխիվային նյութերի հետևողական ուսումնասիրությունների արդյունքում ի հայտ է գալիս այն ճշմարտությունը, որ ՀՕԿ-ի իրանյան ճյուղերը իրենց նյութական և բարոյական օժանդակությունից երբեք չեն զրկել մայր հայրենիքը:

ՀՕԿ-ի իրանյան մասնաճյուղերի ստեղծումը և նրանց անաչառ օժանդակությունը մայր հայրենիքին նաև խորացնում և հզորացնում էր հայ ժողովրդի երկու հատվածների միջև կապը, կատարում տեղեկատվական գործառույթներ՝ իրանահայերին իրազեկելով Հայաստանի կացության մասին, Սփյուռքը կապում հայրենիքի հետ: Այդ առիթով Ա. Վ. Վարդապետյանը «Հայաստանի օգնության կոմիտե (1921-1937)» գրքույկում գրում է. «ՀՕԿ-երը, որպես աշխատավորական կազմակերպություններ, մեծ դեր խաղացին գաղութահայությանը Սովետական Հայաստանում ծավալվող սոցիալիստական շինարարության հետ կապելու գործում:

³⁶³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 109, թ. 39 և շրջ.:

ՀՕԿ-երի միջոցով սփյուռքի հայ աշխատավորները լայն ինֆորմացիաներ էին ստանում ամբողջ Սովետական Միությունում տեղի ունեցող իրադարձությունների մասին»³⁶⁴:

Իրանում ՀՕԿ-ը ծավալում էր որոշակի քաղաքական գործունեություն, որը համահունչ էր խորհրդային իշխանության շահերին: Սակայն ՀՕԿ-ի՝ այդ ուղղությամբ կատարած քայլերը շատ դեպքերում չէին բավարարում Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարությանը: Այդ առումով ՀԿԿ կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Ա. Հովհաննիսյանը 1925 թ. մարտի 24-ին ՌԿԿ Անդրերկրկոմի մամուլի ենթաբաժնի վարիչին ուղղած գրությունում անհրաժեշտ է համարում Թավրիզում խորհրդային կողմնորոշման անկուսակցական թերթի հրատարակումը: Այն պետք է ծառայեր խորհրդային քարոզչությանն՝ ընդդեմ դաշնակցականների³⁶⁵:

1920-ական թվականների վերջերից Խորհրդային Հայաստանի կապերը սփյուռքահայության հետ սկսեցին խզվել:

Մինչև 1930-ական թվականների սկիզբը ՀՕԿ-երից գրեթե ամբողջովին հեռացել էին (կամ հեռացվել էին) ոչ կոմունիստ ու նրանց համախոհ տարրերը: ՀՕԿ-ը, աստիճանաբար սահմանափակելով իր շփումն սփյուռքահայության հետ, փաստորեն, ինքնամեկուսացել էր: Արդեն 1930-ական թվականների կեսերին հստակ դարձավ, որ ՀՕԿ-ն այլևս անելիք չունի, ուստի, համաձայն ՀԽՍՀ Ժողկոմխորհի 1937 թ. դեկտեմբերի 3-ի որոշման, այն լուծարվեց³⁶⁶: Հետևաբար՝ ՀՕԿ-ի արտասահմանյան, այդ թվում՝ իրանյան, մասնաճյուղերը ևս դադարեցրին իրենց գործունեությունը:

Հայ Ժողովրդի կյանքում մեծ դեր խաղացած այս հասարակական կազմակերպությունների (ՀՕՄ-ի Ատրպատականի մասնաճյուղ և ՀՕԿ-ի իրանյան մասնաճյուղեր) գործունեության վերլուծությունից հետո ստորև փորձենք ներկայացնել իրանահայ համայնքում ստեղծված հասարակական մյուս միությունները:

«Թեհրանի հայ կանանց բարեգործական ընկերությունը» կազմվել է 1905 թ. հոկտեմբերի 13-ին: Սկզբնական շրջանում «Կարմիր խաչ» անունը կրող այս կազմակերպությունն իր գործունեությունը շարունակեց մինչև 1921 թ.: Կազմալուծումից

³⁶⁴ Վարդապետյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 106:

³⁶⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 5, գ. 22, թ. 25:

³⁶⁶ Տե՛ս Հայոց պատմություն, հատոր հ. IV, գիրք առաջին, էջ 633-634, ՀԱԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 274, թ. 2:

9 տարի անց՝ 1930 թ. նոյեմբերի 13-ին, ընկերությունը վերստեղծվեց «Թեհրանի հայ կանանց բարեգործական ընկերություն» անվամբ³⁶⁷:

Վերակազմությունից հետո այն թևակոխեց գործունեության առավել հաստատուն փուլ՝ դառնալով տեղի մեծագույն կազմակերպություններից մեկը: Հայկական դպրոցների փակ եղած ժամանակ ընկերությունը Թեհրանում և Իրանի հայաբնակ այլ քաղաքներում կազմակերպեց հայերենի մասնավոր դասընթացներ³⁶⁸:

«Թեհրանի հայ կանանց բարեգործական ընկերությունը» ծավալեց նաև որբախնամ և բարեսիրական այլ գործունեություն:

Երիտասարդական «Կապույտ» միությունը ստեղծվել է 1920-ական թվականներին Թեհրանում իրանահայ անվանի մտավորականներ Մարգար Ղարաբեկյանի և Հայկ Գարագաշի ջանքերով:

Թեհրանի «Հայ եկեղեցասեր կանանց միությունը» հիմնադրվել է 1932 թ.: Երեքամյա գործունեությունից հետո միությունը կազմալուծվեց, սակայն անդամուհիների ջանքերով 1937 թ. վերակազմվեց: Այն Թեհրանի հայ բարեգործական կարևոր կազմակերպություններից էր:

Միությունը կատարում էր եկեղեցու բարեկարգմանն ուղղված աշխատանքներ, աջակցում էր չքավորներին և իր գործուն մասնակցությունը բերում հանրային ու կրթական բոլոր ձեռնարկումներին³⁶⁹:

«Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության»³⁷⁰ Թեհրանի մասնաճյուղը հիմնվել է 1936 թ. ապրիլին: Միության նպատակն էր նյութական օգնություն ցուցաբերել չքավոր իրանահայերին, աջակցել երիտասարդ սերնդի հայեցի կրթության ու դաստիարակության գործին և խրախուսել այդ նպատակներն իրականացնելու ուղղությամբ կատարվող բոլոր միջոցառումները:

«Հայ կին» միությունը հիմնվել է 1939 թ. հունիսի 5-ին Թեհրանում: Ստեղծման հիմնական առիթը հայկական դպրոցների փակվելն էր: Միության ծրագիրը

³⁶⁷ Տե՛ս «Ալիք», 17 հունիսի 1949, թիվ 132 (3444), 20 հունիսի 1949, թիվ 134 (3446):

³⁶⁸ Տե՛ս Գեորգեան Կ., նշվ. աշխ., էջ 396-397:

³⁶⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 401-402:

³⁷⁰ «Հայկական բարեգործական ընդհանուր միությունը» հիմնադրվել է 1906 թվականի ապրիլի 15-ին Կահիրեում հայտնի ազգային գործիչ Պողոս Նուբարի և եգիպտահայ համայնքի ականավոր ներկայացուցիչների նախաձեռնությամբ՝ հայ ժողովրդի հոգևոր և մշակութային զարգացմանը նպաստելու նպատակով:

սահմանում էր հայապահպանման գաղափարների տարածմանն ի նպաստ նպատակներ:

Միությունը մեծ աշխատանք է կատարել հայ կնոջ դաստիարակության, նրա ազգային նկարագրի բարձրացման գործում, պայքարել է ուժացման դեմ, զբաղվել իր անդամուհիների ինքնազարգացման խնդրով, մեծ ծառայություն մատուցել հայ դպրությանն ու մշակույթին³⁷¹:

Միությունն ուներ ձեռագիր պարբերաթերթ, որին աշխատակցել են միայն անդամուհիները: Դպրոցներում հայոց լեզվի դասավանդման արգելքի պայմաններում միության անդամուհիները մանուկ սերնդին գաղտնի ուսուցանում էին մայրենի լեզու³⁷²:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին Խորհրդային կառավարությունը, նկատի ունենալով Իրանում բուժսպասարկման ցածր մակարդակը և, միաժամանակ, ընդառաջելով երկրի առողջապահական հաստատությունների խնդրանքին, որոշեց Թեհրանում բացել Կարմիր խաչի հիվանդանոց, որը 1943 թ. մայիսին սկսեց իր աշխատանքները: Հիվանդանոցի տնօրենն էր հայազգի դոցենտ (հետագայում_ակադեմիկոս) Հովհաննես Բարոյանը: Շատ չանցած՝ հիվանդանոցի մասնաճյուղեր բացվեցին երկրի մի քանի խոշոր քաղաքներում՝ Թավրիզում, Մեշհեդում, Ռաշտում և Ուրմիայում: Հիվանդանոցի բժշկական անձնակազմի մեջ ներգրավված էին նաև թեհրանահայ լավագույն բժիշկներ ու բուժքույրեր: Հիվանդանոցին կից գործում էր հմուտ և հայրենասեր դեղագործ Ս. Միքայելյանի դեղատունը³⁷³:

1944 թ. հունվարի 14-ին Թեհրանում կազմվեց «Հայ համալսարանականների ընդհանուր միությունը», որի անդամների ճնշող մեծամասնությունն ուսանողներ էին³⁷⁴:

Միության աշխատանքները կազմակերպվում էին մասնագիտական բաժանմունքների (մարզական, գրական, ճարտարապետական, արվեստի, հայոց

³⁷¹ Տե՛ս «Ալիք», 1 փետրվարի 1955, թիվ 25 (5087), Դալլաքյան Կ., Հայ Սփյուռքի պատմություն (համառոտ ակնարկ), էջ 198:

³⁷² Թեհրանի «Հայ կին» միության ծավալած կրթադաստիարակչական գործունեությանն առավել մանրամասն անդրադարձել ենք ատենախոսության «Հայկական դպրոցներն Իրանում» ենթագլխում:

³⁷³ Տե՛ս Փահլևանյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 118:

³⁷⁴ Տե՛ս Գեորգեան Կ., նշվ. աշխ., էջ 400:

պատմության, բժշկական) միջոցով: Ուներ կենտրոնական հանձնաժողով, հրատարակչական բաժին և գրադարան³⁷⁵:

Թեհրանի «Հայ համալսարանականների ընդհանուր միությունը» չէր հետապնդում քաղաքական որևէ նպատակ: Այն չքավոր հիվանդների համար հիմնել էր բուժկետ, որն ուներ նաև ատամնաբուժարան³⁷⁶:

«Մշակույթ» միությունը (պաշտոնական անվանումը՝ Թեհրանի համահայկական երիտասարդական «Մշակույթ» միություն) ստեղծվել է 1944 թ. ապրիլին Թեհրանում³⁷⁷: Միության կանոնադրությունը հաստատված էր Իրանի կառավարության կողմից և արձանագրված պետական նոտարական տոմարում: Միությունը պետության կողմից արտոնված հաստատություն էր և, համաձայն Իրանի օրենքների, հանդիսանում էր իրավական մարմին³⁷⁸:

Միության հիմնական կանոնադրությունը պետության կողմից հաստատման գործընթացում որոշակի փոփոխություններ էր կրել: Չնայած կանոնադրության որոշ ձևական սահմանափակումներին՝ գործնականում այն կատարյալ հնարավորություն ուներ նպաստել հայ մշակույթի տարածմանը՝ որպես համամարդկային մշակույթի անբաժան մաս:

Միությունը զրկված էր պետական կամ ազգային որևէ օժանդակությունից, նյութապես հիմնված էր անդամների և համակիրների կամավոր նվիրատվությունների ու իր ձեռնարկումներից ստացված եկամուտների վրա:

Միությունն ուներ երեք բաժանմունք՝ կրթական, գրադարան-ընթերցասրահի և մարմնակրթական: Թեհրանի «Մշակույթ» միությունը մեծ աշխատանք կատարեց տեղի հայ երիտասարդությանը խորհրդահայ մշակույթի նվաճումներին ծանոթացնելու գործում:

Միության շուրջ համախմբված էին իրանահայ մտավորականներ և աշխատավորներ, ովքեր բարձր էին գնահատում խորհրդային Միության և մասնավորապես խորհրդային Հայաստանի մշակութային ժառանգությունը³⁷⁹:

³⁷⁵ Տե՛ս Փահլևանյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 134:

³⁷⁶ Տե՛ս Գեորգեան Կ., նշվ. աշխ., էջ 401:

³⁷⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 138, թ. 18:

³⁷⁸ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 709, ց. 3, գ. 175, թ. 2:

³⁷⁹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 2 և շրջ., ֆ. 326, ց. 1, գ. 138, թ. 18:

Թեհրանում ուշադրության արժանի կազմակերպություններից էին նաև «Լույս և միտք», «Արշալույս», «Րաֆֆի», «Շանթ» և պատանեկան «Կայծ» մշակութային միությունները: 1944 թ. հուլիսի 4-ին փոխադարձ համաձայնությամբ դրանք միավորվեցին «Հայ պատանեկան մշակութային միություն» անունը կրող ընդհանուր կազմակերպության մեջ:

1940-ական թվականների առաջին կեսին իր առաջադրած խնդիրներով ուշադրություն էր գրավում Ռաշտի «Հայկական մշակութային ընկերությունը» («Մշակույթ միություն»):

Միության նպատակն էր զարկ տալ գիտական ստեղծագործությունների տարածմանը, հայերեն, պարսկերեն և այլ լեզուների ուսուցմանը, Իրանի գրականության և պատմության ուսումնասիրությանը: Ծրագրում նշվում էր, որ միությունը հետապնդում է բացառապես գիտական խնդիրներ ու նպատակներ և չի առնչվում քաղաքականության հետ:

Միությունը գտնում էր, որ այդ առաջադրանքների իրագործման համար անհրաժեշտ է հիմնել կրթական կազմակերպություններ, գրադարաններ, ընթերցասրահներ, լեզվի ուսումնասիրման դասարաններ և աջակցություն ցուցաբերել նրանց, կազմակերպել դասախոսություններ, համերգներ, թատերական ներկայացումներ և այլն³⁸⁰:

Ռաշտում գործում էր նաև «Կանանց բարեգործական ընկերությունը»: Նպատակը հանգանակությունների միջոցով կարիքավոր հայերին օգնություն ցուցաբերելն էր³⁸¹:

«Թավրիզի հայ մշակութային միությունը» հիմնվել է Թավրիզում 1916 թ.³⁸²: Ռեզա շահի իրականացրած պետության «իրանացման» քաղաքականության հետևանքով ստիպված դադարեցրել է իր աշխատանքները՝ վերականգնելով գործունեությունը 1943 թ. հունիսին ³⁸³ : Միության կազմում ընդգրկված էին արհեստավորներ, առևտրականներ, ուսուցիչներ, բժիշկներ և տեղի մտավորականության այլ ներկայացուցիչներ:

³⁸⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 25, թ. 7, գ. 68, թ. 2:

³⁸¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 25, թ. 9, գ. 68, թ. 2:

³⁸² Տե՛ս Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 4, էջ 143:

³⁸³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 138, թ. 17-18:

«Թավրիզի հայ մշակութային միության» հիմնական խնդիրներն էին՝ դասախոսությունների, զեկույցների, թատերական ներկայացումների, գրական-գեղարվեստական երեկոնների կազմակերպման միջոցով իրանահայ լայն խավերին ծանոթացնել խորհրդային իրականությանը, համախմբել խորհրդային ոգով տոգորված անձանց և նպաստել խորհրդահայ մշակույթի ժողովրդականացմանը, կապ հաստատել խորհրդային Հայաստանի մշակութային կազմակերպությունների հետ, երիտասարդության մեջ սեր արթնացնել սպորտի նկատմամբ, օգնություն ցուցաբերել դպրոցին, հրատարակել տեղի երիտասարդ բանաստեղծների և գրողների աշխատանքները³⁸⁴:

«Թավրիզի մշակութային միությունն» ուներ թատերական, երաժշտական, երգի, պարի և սպորտի բաժանմունքներ ³⁸⁵ : Այն կազմակերպել է բազմաթիվ դասախոսություններ և զեկույցներ՝ Խորհրդային Միության կյանքի և մշակույթի, բանակի հաղթանակների և այլ թեմաներով, ակտիվ մասնակցություն է ցուցաբերել Իրանի մեջլիսի 14-րդ գումարման ընտրություններին, նշել բոլոր տոնական օրերը, հիմնել ընթերցասրահ-գրադարան՝ բավականին քանակությամբ խորհրդային գրականությամբ³⁸⁶:

Միությունը կապ էր պահպանում «Մշակութային կապի հայկական ընկերության»³⁸⁷ հետ, որի ուղարկած նյութերը տպագրվում էին Ատրպատականի դեմոկրատական կուսակցության հայկական բաժանմունքի մարմին «Արևելք» թերթում³⁸⁸:

Սուլդուզ գավառի հայ երիտասարդները, գիտակցելով կրթական ոլորտում տեղի հայության առաջադիմության անհրաժեշտությունը, 1931 թ. հիմք են դնում «Սուլդուզի հայրենակցական միությանը»: Միության հիմնադիր անդամների գլխավոր նպատակը գավառում նյութական և մշակութային առաջընթաց ապահովելն էր³⁸⁹:

³⁸⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 31, թ. 11, գ. 138, թ. 18:

³⁸⁵ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 465, ց. 7, գ. 91, թ. 2:

³⁸⁶ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 326, ց. 1, գ. 31, թ. 11:

³⁸⁷ Հիմնադրվել է 1944 թվականի նոյեմբերի 20-ին Երևանում հասարակական կազմակերպության կարգավիճակով: 1958 թ. վերանվանվել է «Արտասահմանյան երկրների հետ բարեկամության և մշակութային կապի հայկական ընկերություն» (ԱՕԿՍ):

³⁸⁸ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 138, թ. 18:

³⁸⁹ Տե՛ս «Ալիք», 27 սեպտեմբերի 1936, թիվ 238 (413):

Նոր Զուլայում 1915 թ. հիմնադրվել է «Կարմիր խաչ» միությունը, որը 1932 թ. կոչվել է «Հայ կանանց գթության միություն»³⁹⁰: Միության նպատակն էր օգնել չքավոր և անօգնական ընտանիքներին, հիվանդներին, որբերին, այրիներին, աղքատ աշակերտներին, աղետյալներին, պատերազմից տուժած զինվորներին ու նրանց ընտանիքներին՝ առանց ազգային խտրականության, ինքնազարգացման միջոցով բարձր պահել միության անդամների բարոյական, մտավոր և ֆիզիկական մակարդակը, համագործակցել նման նպատակներ հետապնդող հայկական կամ տեղական մյուս բոլոր կազմակերպությունների հետ, նպաստել նոր սերնդի դաստիարակությանը, ունենալ սեփական գրադարան:

1945 թ. մայիսին Նոր Զուլայում ստեղծվեց «Խորհրդային Հայաստանի հետ մշակութային կապերի Նոր Զուլայի հայկական ընկերությունը»: Ընկերությանը կից գործում էին դրամատիկական, ստորտի, երաժշտական, գրականության և կինոարվեստի բաժանմունքներ: Ընկերությունը կապեր էր հաստատել «Մշակութային կապի հայկական ընկերության» հետ³⁹¹:

«Փերիայի կրթասիրաց միությունը» հիմնադրվել է 1928 թ. Նոր Զուլայում փերիացի ջուլայաբնակ երիտասարդների նախաձեռնությամբ: Նպատակն էր օժանդակել Փերիա գավառի գյուղական հայ բնակչության կրթական, մտավոր և բարոյական զարգացմանը, նյութապես ու բարոյապես աջակցել տեղի հայ դպրոցներին: Կանոնադրության մեջ նշվում էր, որ միությունը զուտ կրթասիրական է ու հեռու է կուսակցական և շահադիտական նկատառումներից:

Միության բեղմնավոր և ակտիվ գործունեության շնորհիվ մասնաճյուղեր հիմնադրվեցին Փերիա գավառի Նամակերտ, Ղարղուն, Խոյզան, Բոլորան, Բժկերտ, Հադան և Հազարջրիբ գյուղերում³⁹²:

«Փերիայի հայոց հիվանդանոցի միությունը» ստեղծվել է 1941 թ. դարձյալ Նոր Զուլայում՝ այնտեղ բնակվող մի խումբ փերիացի հայ երիտասարդների կողմից: Միության նպատակն էր Փերիա գավառի կենտրոնական գյուղերից մեկում հիմնել հիվանդանոց, այդտեղ աշխատող բժիշկների միջոցով պարբերաբար կազմակերպել

³⁹⁰ Տե՛ս Գեորգեան Կ., նշվ. աշխ., էջ 485:

³⁹¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 138, թ. 18:

³⁹² Տե՛ս Մինասեան Լ., Պատմութիւն Փերիայի հայերի (1606-1956), էջ 356-357:

դասախոսություններ և բժշկական խորհուրդներով օգնել գավառի բնակչությանը, հնարավոր բոլոր վայրերում հիմնել միության մասնաճյուղեր: Այդ նպատակներն իրականացնելու համար հայաբնակ քաղաքներում կատարված հանգանակությունների շնորհիվ 1942 թ. Նամակերտ գյուղում կառուցվեց 12 մահճակալ ունեցող հիվանդանոց և փոքրիկ դեղատուն՝ անհրաժեշտ դեղատեսակներով: Հիվանդանոցը սպասարկել է նաև պարսիկների և այլ ազգերի ներկայացուցիչների:

Նոր Զուղայում հիմնված այս երկու գավառական միությունների կենտրոնը միշտ գտնվել է այնտեղ³⁹³:

«Չհարմհալ գավառի հայ ուսումնասիրաց միությունը» հիմնադրվել է 1930 թ. հոկտեմբերի 12-ին Աբադանում՝ չհարմհալցիներ Մարտիրոս Մկրտումյանի, Սիմոն Իսրայելյանի, Մնացական Մադաթյանի, Մելքոն Իսրայելյանի, Սիմոն Ավետիսյանի և Սարգիս Մադաթյանի նախաձեռնությամբ: Նորակազմ միությունն «Արոր» անունն էր կրում: Հետագա ամիսներին, երբ պարզ դարձավ Ատրպատականի տարածաշրջանում համանուն միության գոյության իրողությունը, միությունը վերանվանվեց «Չհարմհալ գավառի հայ ուսումնասիրաց միություն»³⁹⁴:

Ըստ ծրագիր-կանոնադրության՝ միության նպատակն էր աջակցել հայ մատաղ սերնդի կրթադաստիարակչական գործին՝ նյութապես ու բարոյապես օժանդակելով հայ ազգային դպրոցներին, հնարավորության սահմաններում նյութական աջակցություն ցուցաբերել առաջադեմ հայ ուսանողներին՝ նրանց հնարավորություն տալով զբաղվելու հայերենագիտությամբ և ծառայելու հայ մշակույթին³⁹⁵:

Միության մասնաճյուղեր հիմնվեցին Ահվազում (1931 թ. հոկտեմբերի 8), Հաֆթբելում (1940 թ. հունվար), Գյաչ-Սարանում (1941 թ. ապրիլ), Աղաջարիում (1941 թ. նոյեմբերի 9), Մասջեդ-Սոլեյմանում (1942 թ.)³⁹⁶, Նոր Զուղայում (1942 թ.)³⁹⁷,

³⁹³ Տե՛ս Մինասեան Լ., Պատմութիւն Փերիայի հայերի (1606-1956), էջ 358-360, Փահլևանյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 136, Բաղդասարյան Էդ., Իրանահայ համայնքի ամբողջական պատմություն 10 հատորով, հ. 5. Իրանահայ գավառները, գիրք Ա, էջ 421:

³⁹⁴ Տե՛ս Սարեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 574-576:

³⁹⁵ Տե՛ս Փահլևանյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 138:

³⁹⁶ Մինչ այդ տեղի չհարմհալցիներն աշխատում էին «Չհարմհալ գավառի նպաստամատույց միություն» անվան ներքո:

³⁹⁷ Մինչև միության Նոր Զուղայի մասնաճյուղի հիմնադրվելը 1932 թ. ստեղծվել և դպրոցանպաստ աշխատանք էր իրականացնում տեղի «Չհարմհալցի պատանիների միությունը»:

Անդիմեշքում (1943 թ. փետրվար), Համադանում (1944 թ. փետրվարի 8), Բանդար Շահիուրում (1944 թ.) և Թեհրանում (1944 թ. ապրիլի 21)³⁹⁸:

«Ուսումնասիրաց միության» Նոր Զուլայի մասնաճյուղը, գավառին մոտ լինելով, 1944 թ. կենտրոնական վարչության կողմից լիազորություն է ստացել վարելու տեղի դպրոցական բոլոր գործերը³⁹⁹:

«Չհարմհալ գավառի հայ ուսումնասիրաց միությունն» ուսուցիչներ է ուղարկել գավառ, դասագրքեր ու գրենական պիտույքներ մատակարարել աշակերտությանը, գրադարաններ հիմնել, դպրոցներ նորոգել, քննիչ հանձնաժողով ուղարկել գավառ, բժշկական օգնություն հասցրել աշակերտներին, Նոր Զուլայի, Աբադանի, Մասջեդ-Սոլեյմանի, Ահվազի և Թեհրանի բազմաթիվ դպրոցական երեխաների խնամատարը դարձել:

«Չհարմհալի հայ բժշկական միությունն» ստեղծվել է 1940 թ. ջուլայաբնակ չհարմհալցիների կողմից: Նպատակը գավառի հայության բժշկական սպասարկումը կազմակերպելն էր: Միության՝ 1941 թ. Մամուռան գյուղում հիմնված հիվանդանոց-բուժարանը միակն էր ողջ գավառում⁴⁰⁰: Հեռավոր գյուղերից այնտեղ բուժվելու են գնացել նաև պարսիկներ: Հիվանդանոցի բժիշկները պարբերաբար այցելել են գավառի գյուղերն ու տեղում բուժօգնություն ցուցաբերել Մամուռան հասնել չկարողացող հիվանդներին:

Միությունը հիմնադրման օրից ստացել է «Չհարմհալ գավառի հայ ուսումնասիրաց միության» օժանդակությունը: 1945 թ. «Չհարմհալի հայ բժշկական միությունը» ֆինանսական ծանր կացության մեջ ընկավ: Հիվանդանոցի ամբողջ հոգսը ծանրացավ «Ուսումնասիրաց միության» վրա:

Իրանահայ համայնքում հիմնված հասարակական այս կազմակերպություններն իրենց գործունեության շնորհիվ մեծապես նպաստեցին տեղի հայության մտավոր, ֆիզիկական, նյութական և բարոյահոգեբանական առաջընթացին, նրանց ազգային ինքնագիտակցության բարձրացմանն ու հայապահպանության գաղափարի վերիտյացմանը:

³⁹⁸ Տե՛ս Սարեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 576-577:

³⁹⁹ Տե՛ս Եղգարեան Ավ., նշվ. աշխ., էջ 79:

⁴⁰⁰ Տե՛ս Սարեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 605-607:

1936 թ., երբ Ռեզա շահի վարչակարգի գործի դրած ազգայնամոլ քաղաքականության արդյունքում փակվեցին հայկական դպրոցները, հասարակական կազմակերպությունները, խոչընդոտներ ստեղծվեցին մշակութային ձեռնարկների համար, այս կազմակերպություններից շատերն սկսեցին ընդհատակյա կազմակերպել իրենց գործունեությունը՝ մայրենին ուսուցանելու առաքելությունը միշտ առաջադաս պահելով:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին Խորհրդային Միության և դաշնակից մյուս երկրների բոլոր ժողովուրդների հետ ֆաշիստական զավթիչների դեմ մղված պայքարում իր մասնակցությունն ունեցավ նաև սփյուռքահայությունը:

Պատերազմի տարիներին, երբ Կարմիր բանակում հերոսաբար մարտնչում էին հազարավոր հայ զինվորներ, իրանահայությունը տարբեր առիթներով նյութական ու բարոյական սրտաբուխ և առատաձեռն աջակցություն ցույց տվեց նրան:

Սպահանում ԽՍՀՄ հյուպատոսի հաղորդագրության համաձայն՝ Իրանահնդկաստանի հայոց թեմը ռազմաճակատում մարտնչող զինվորների օգտին 1943 թ. հյուպատոսարանի գանձարան է փոխանցել 120583 դիալ և 2 ոսկե դրամ⁴⁰¹:

Ահվազում ԽՍՀՄ հյուպատոսարանի 1944 թ. փետրվարի 28-ի գրությունից տեղեկանում ենք, որ Կարմիր բանակի և ԽՍՀՄ ռազմաժողովային նավատորմի օրվա կապակցությամբ Ահվազի խորհրդային հյուպատոսարանը փոխանցել է 338 իրանական դինար՝ հայտնելով իր խորին շնորհակալությունը⁴⁰²:

Իրանահայ երիտասարդները, ոգևորված 1944 թ. Կարմիր բանակի հաջողություններով ու հայ զորավարների, սպաների և մարտիկների սխրագործություններով, դիմեցին ԽՍՀՄ-ի դեսպանատուն՝ խնդրելով թույլատրել կամավոր մեկնել ռազմաճակատ և կռվել թշնամու դեմ:

Չնայած իրանահայության առաջադեմ ուժերն անձնական մասնակցություն չունեցան պատերազմին, այդուամենայնիվ, նրանց կատարած նվիրատվությունները համեստ նպաստ ունեցան հաղթանակի կերտման գործում: Նրանց հայրենասիրության լավագույն դրսևորումներից էր «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյան կառուցման

⁴⁰¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 721, թ. 5:

⁴⁰² Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 688, ց. 5, գ. 2, թ. 3 և 2րջ.:

նպատակով կազմակերպված հանգանակությանն ունեցած մասնակցությունը և «Գեներալ Բադրամյան» տանկային շարասյուն ստեղծելու նախաձեռնությունը:

Իրանահայ համայնքը «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյան ֆոնդի համար հանգանակեց 2367450 ռիալ⁴⁰³:

«Գեներալ Բադրամյան» տանկային շարասյան ֆոնդ ստեղծելու շարժումն սկսվեց 1944 թ. օգոստոսի 11-ին: Կազմվեց հանգանակությունը ղեկավարող հանձնաժողով, որի նախագահ ընտրվեց մեծ բարերար Ռոման Բոգդանի Իսակը (Ռոմանոս Եսայան): Կենտրոնական հանձնաժողովը բացի մայրաքաղաքից իր գործունեությունը ծավալեց նաև երկրի մյուս հայաշատ քաղաքներում՝ Նոր Զուղայում, Թավրիզում, Ղազվինում, Էնզելիում, Մեշհեդում, Համադանում, Գորգանում, Ահվազում և այլուր:

Գեներալ Բադրամյանի անվան տանկային շարասյուն ստեղծելու ֆոնդին իրանահայերի հանգանակած գումարը 1944 թ. օգոստոսի 24-ից դեկտեմբերի 12-ն ընկած ժամանակահատվածում, ըստ Խորհրդային Միության հեռագրային գործակալության հաղորդած տվյալների, կազմել է.

Գորգանի հայերը հավաքել և ԽՍՀՄ-ի տեղի հյուպատոսին են փոխանցել հանգանակված առաջին գումարը (51660 ռիալ): Նրանք շարունակել են գումարներ հավաքել տանկային շարասյան ֆոնդի համար: Մինչև 1944 թ. հոկտեմբերի 25-ը նրանք լրացուցիչ փոխանցել են 75 հազար ռիալ:

Ըստ Թեհրանի կենտրոնական հանձնաժողովի նախնական տվյալների՝ մինչև 1944 թ. սեպտեմբերի 15-ը Թեհրանում հավաքվել էր 1235 հազար ռիալ:

Թեհրանի հայկական եկեղեցին ֆոնդին փոխանցել է 100 հազար ռիալ:

Թեհրանի «Իրան» և «Թեհրան» կինոթատրոնների սեփականատերերը 1944 թ. հոկտեմբերի 12-ին հանգանակել են 63260 ռիալ՝ գոյացած «Պեպո» և «Սպասիր ինձ» խորհրդային ֆիլմերի ցուցադրումներից:

Մեշհեդի հայերը ֆոնդին փոխանցել են 55 հազար ռիալ, Բանդար Շահում ապրող հայերը՝ 48785 ռիալ, Ռաշտում ապրող հայերը՝ 87 հազար ռիալ:

Գեներալ Բադրամյանի անվան տանկային շարասյան կառուցման համար Խորասանի հանձնաժողովը փոխանցել է 111800 ռիալ: Սակայն Մեշհեդում ԽՍՀՄ

⁴⁰³ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VIII, էջ 158:

գլխավոր հյուպատոսարանի քարտուղարի՝ Խորասանի վերաբերյալ ներկայացրած տեղեկանքի համաձայն՝ հանգանակված գումարի քանակն ավելի ստույգ է՝ 111872 ռիալ⁴⁰⁴:

Համադանում ապրող հայերը ֆոնդին փոխանցել են 35 հազար ռիալ:

Թավրիզից ֆոնդին փոխանցվել է 125 հազար ռիալ, իսկ Բաբոլ քաղաքի հայերը հավաքել են 18 հազար ռիալ:

Փեհլևի քաղաքի հայ բնակչությունը մինչև դեկտեմբերի 1-ը տանկային շարասյան ֆոնդին հավաքել և փոխանցել է 97 հազար ռիալ:

Սպահանի հայերը փոխանցել են 200 հազար ռիալ, իսկ Քերմանշահ քաղաքի 60 հայ ընտանիք՝ 19 հազար ռիալ:

Հանգանակություն կատարում էին ոչ միայն հայերը, այլ նաև Իրանի մյուս ժողովուրդները: Ղազվինի ասորիները տանկային շարասյան ֆոնդի համար հանգանակել են 21300 ռիալ⁴⁰⁵: Գումար հանգանակեցին նաև քաղաքի հայերը: Ղազվինահայության՝ 1944 թ. նոյեմբերի 12-ին Ստալինին հղած հեռագրի տվյալով՝ Գեներալ Բաղդամյանի անվան տանկային շարասյան ֆոնդին նրանց փոխանցած գումարը կազմում էր 75 հազար ռիալ⁴⁰⁶:

Ըստ Թավրիզում ԽՍՀՄ գլխավոր հյուպատոսարանի 1945 թ. ապրիլի 9-ի տեղեկանքի՝ հյուպատոսական տարածաշրջանի հայ բնակչությունը տանկային շարասյան կառուցման ֆոնդին փոխանցեց 415876 ռիալ⁴⁰⁷:

Իրանահայ համայնքում Կարմիր բանակին օգնություն ցուցաբերելու նպատակով հանգանակություններ կազմակերպելու գործին մեծապես օժանդակեցին Իրանում ԽՍՀՄ հյուպատոսական կցորդներ ⁴⁰⁸ Մ. Ս. Մելքումյանը (Թեհրան), Ս. Հ. Վարդանյանը (Սպահան), Ս. Նավասարդյանը և Կ. Առուշանյանը (Թավրիզ)⁴⁰⁹:

⁴⁰⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 39, թ. 4:

⁴⁰⁵ Տե՛ս Маршал Баграмян, Сборник документов и материалов, с. 64-66.

⁴⁰⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 8, թ. 3:

⁴⁰⁷ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 31, թ. 11-12:

⁴⁰⁸ 1933 թվականից սկսած, երբ Երևանում դադարեց գործել Իրանի հյուպատոսությունը, Խորհրդային Հայաստանը և Իրանն ուղղակի դիվանագիտական հարաբերություններ չեն ունեցել: Երկու երկրների միջև դիվանագիտական, տնտեսական և մշակութային հարաբերությունները կայանում էին Խորհրդային Միության և Իրանի հարաբերությունների շրջանակում:

⁴⁰⁹ Տե՛ս Բաղդասարյան Էդ., Իրանահայ համայնքի ամբողջական պատմություն 10 հատորով, հ. 1, էջ 483:

1945 թ. հունվարին Թեհրանի կենտրոնական հանձնաժողովը հանգանակեց նաև այլ գումար՝ գեներալ Բադրամյանին սուր նվիրելու նպատակով: Այն պատրաստվեց և ոսկեպատվեց Թեհրանի հայ շնորհալի վարպետների ձեռքով:

Սակայն «Գեներալ Բադրամյան» տանկային շարասյան ստեղծման աշխատանքները կիսատ մնացին, քանզի Գերմանիայի դեմ պատերազմն ավարտվեց դաշնակիցների, մասնավորապես Կարմիր բանակի պատմական հաղթանակով⁴¹⁰:

1945 թ. նոյեմբերի 29-ին Թեհրանի Հայկական ակումբում մեծ շուքով նշվեց Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատման 25-րդ տարեդարձը: Տոնակատարությանը ներկա էր Թեհրանի հայ բնակչության լայն խավը⁴¹¹: Հորեյլանն Իրանի հայաբնակ քաղաքներում և գյուղերում վերածվեց զանգվածային տոնակատարության:

Կարմիր բանակի ելքն Իրանից նման էր տոնախմբության. Ղազվինում, Թավրիզում, Ուրմիայում և Մակուում հայ ժողովուրդը դուրս էր եկել փողոցներ և ցնծությամբ ճանապարհում էր խորհրդային զինվորներին ու սպաներին⁴¹²:

Իրանական ժողովուրդը ևս իր հանգանակություններով մասնակցություն ունեցավ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմում դաշնակիցների հաղթանակին⁴¹³:

⁴¹⁰ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VIII, էջ 159:

⁴¹¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 118, թ. 14:

⁴¹² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 12:

⁴¹³ Տե՛ս Փահլավյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 131:

2.3. Հայկական կուսակցությունների գործունեությունն Իրանում

19-րդ դարի վերջից իրանահայ համայնքում հասարակական-քաղաքական կյանքն սկսեց աշխուժանալ: Հրապարակ եկան քաղաքական կուսակցությունները: 1890-ական թվականներից Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցության տեղական կոմիտեներն սկսեցին գործել նախ Ատրպատականում (Թավրիզ, Մակու, Սալմաստ, Խոյ, Ուրմիա, Ղարադաղ), այնուհետև՝ Գիլանում (Էնզելի, Ռաշտ, Աստարա), Մազանդարանում, իսկ հետո՝ Թեհրանում, Նոր Զուլայում, Մարաղայում, Համադանում, Ղազվինում և այլուր: Թավրիզում, Ռաշտում, Թեհրանում և այլ վայրերում կազմվեցին նաև Սոցիալ-դեմոկրատական հնչակյան կուսակցության կոմիտեներ: Պայքարն այդ երկու կուսակցությունների միջև հատկապես ցայտուն էր Թավրիզում: Քաղաքի Լիլավա թաղամասում գերիշխում էին դաշնակցականները, իսկ Ղալան մեծ մասամբ հնչակյան էր:

Ռամկավար ազատականները, լինելով արևմտահայ ունևոր խավի ներկայացուցիչներ, չկարողացան կայուն դիրքեր գրավել իրանահայերի շրջանում⁴¹⁴:

1921-1945 թթ. Իրանում գործող հայ քաղաքական կուսակցությունների՝ Հայ հեղափոխական դաշնակցության, Սոցիալ-դեմոկրատական հնչակյան կուսակցության, Ռամկավար ազատական կուսակցության պատմությունն անաչառ և համակողմանի ներկայացնելու համար ստորև փորձենք վերլուծել նրանց ծավալած գործունեությունն առանձին-առանձին՝ անդրադառնալով նաև Իրանի ժողովրդական կուսակցությանը («Հեզբե թուդե Իրան»), քանզի վերջինիս անդամակցել են շատ իրանահայեր, իսկ նրանցից ոմանք ակտիվ մասնակցություն են ունեցել հիմնադրման աշխատանքներին:

Իրանում դաշնակցականների կուսակցական աշխատանքն ուժեղացավ հատկապես 1921 թ., երբ փետրվարյան ապստամբության և Զանգեզուրի ինքնապաշտպանության պարտությունից հետո հազարավոր տարագիրների հետ Թավրիզում ապաստան գտան Հայաստանի առաջին հանրապետության բազմաթիվ պետական, կուսակցական, ռազմական, հասարակական գործիչներ՝ ՀՀ Բյուրո կառավարության անդամները, «Հայրենիքի փրկության կոմիտեն»՝ իր ղեկավարներով

⁴¹⁴ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VI, էջ 713, Մարտիրոսյան Հ., Իրանահայ գաղութի պատմություն, էջ 154:

ու բոլոր անդամներով, Լեռնահայաստանի կառավարության և Հայաստանի խորհրդարանի անդամները՝ Հովհաննես Քաջազնունին, Սիմոն Վրացյանը, Համո Օհանջանյանը, Ռուբեն Տեր-Մինասյանը, Կարո Սասունին, Համբարձում Տերտերյանը, Հակոբ Տեր-Հակոբյանը, Ավետիք Սահակյանը (Հայր Աբրահամ), Վահան Մինախորյանը (Էսէռ), Արշամ Խոնդկարյանը (Էսէռ), Արշալույս Աստվածատրյանը և այլք: Մեծ թիվ էին կազմում հայ մտավորականները՝ ուսուցիչները, բժիշկները, խմբագիրները, փաստաբանները և գավառային գործիչները:

1921 թ. կեսերին Թավրիզի դաշնակցական կազմակերպության մեջ տեղի ունեցան գաղափարական լուրջ խմորումներ: Դրանց մեջ ընդգրկվեց նաև «Մինարեթ» թերթի խմբագրությունը: Ի վերջո թերթը հրաժարվեց հակախորհրդային ուղղվածությունից, աստիճանաբար դուրս եկավ դաշնակցության ազդեցությունից՝ դառնալով անկախ:

ՀՀԴ գերագույն մարմինը, որ 1921 թ. փետրվարյան ապստամբությունից հետո փոխարինել էր ՀՀԴ բյուրոյին, իր ժամանակավոր նստավայր Բուխարեստից խորհուրդ տվեց Թավրիզում գտնվող Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանն ինքնալուծարվել: Կառավարությունը շարունակեց իր գոյությունը մինչև 1921 թ. հոկտեմբերի 11-ը: Այդ օրն այն լուծարքի ենթարկվեց՝ վարչապետ Սիմոն Վրացյանին նախապես լիազորելով կազմել 3-5 հոգուց բաղկացած նախարարների խորհուրդ՝ գլխավորապես տարագրության գործերը հսկելու համար: Նույն օրը հիմնված նախարարների խորհուրդը, որի կազմում էին Սիմոն Վրացյանը, Հ. Տեր-Հակոբյանը և Վ. Մինախորյանը, հաջորդ օրը՝ հոկտեմբերի 12-ին, անցավ գործի: Հոկտեմբերի 14-ին Ս. Վրացյանը մեկնեց արտասահման, և նախարարների խորհրդում մնացին երկու հոգի: Նրանք շարունակեցին իրենց գործունեությունը մինչև 1923թ. սեպտեմբերի 24-ը, այսինքն՝ կառավարության վերջնական լուծարումը⁴¹⁵:

Թավրիզում վտարանդի դաշնակցականների կողմից հիմնվեց կուսակցության երկրորդ՝ «Նաիրի» կոչվող կենտրոնական կոմիտեն⁴¹⁶: Նրա գործունեությունը հայտնի

⁴¹⁵ Տե՛ս Բաղդասարյան Էդ., Իրանահայ համայնքի ամբողջական պատմություն 10 հատորով, հ. 1. Հայ-իրանական ռազմաքաղաքական հարաբերությունները և իրանահայ գաղութների առաջացումն ու զարգացումը, էջ 433-434:

⁴¹⁶ Մինչև 1911 թ. ՀՀԴ-ն Իրանում ուներ մեկ կենտրոնական կոմիտե: Դա Թավրիզի «Վրեժ» կենտրոնական կոմիտեն էր, որի պաշտոնաթերթն էր «Այգ» շաբաթաթերթը:

է «նաիրյան շարժում» անունով: Իրանի կուսակցական կազմակերպությունը հանձն առավ կուսակցության կապի միջոց ծառայել Խորհրդային Հայաստանի (Երևանի) դաշնակցական ընդհատակյա կենտրոնական կոմիտեի⁴¹⁷ և Փարիզում գտնվող ՀՀԴ բյուրոյի միջև:

Թավրիզի և Երևանի միջև գոյություն ուներ նաև անմիջական կապ, որն անցնում էր Քարազլուխ-Նախիջևանով: Թավրիզը ձգտում էր նոր ուղիներ բացել՝ խուսափելու համար կապավորների հնարավոր ձախողումից⁴¹⁸:

Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունն ակնդետ հետևում էր Թավրիզի դաշնակցականների գործունեությանը և նպատակ հետապնդում հնարավորինս շուտ նրանց հեռացնել Խորհրդային Հայաստանի սահմանակից երկրից:

Թեև իրանական իշխանություններն ընդհանուր առմամբ հանդուրժողաբար և ըմբռնումով էին վերաբերվում փախստական հայ ղեկավար գործիչներին և մտավորականներին, սակայն Մոսկվայից և Երևանից հղած նոտաների ազդեցության ներքո սկսել էին անհանգստանալ և եկվորներին հասկացնել տալ, որ իրենց երկրում այլևս անցանկալի է նրանց ներկայությունը: Նույնիսկ Ատրպատականի նահանգապետը մի քանի անգամ նախազգուշացում արեց նրանց:

Որպես այդ ամենի հետևանք՝ հայ գործիչների և մտավորականների հոսքն արագացավ Թավրիզից դեպի այլ վայրեր: Մեկնում էին առավել վտանգված քաղաքական գործիչները, այնուհետև՝ մյուս մտավորականները:

Թավրիզում մնացին մտավորականների և գործիչների մի փոքր խումբ և մի քանի հարյուր շարքային տարագիրներ: Տարիների համառ աշխատանքի արդյունքում նրանք հաղթահարեցին տնտեսական և այլ դժվարություններ: Քաղաքում սկսեց գործել հայկական գիմնազիա, հրատարակվեցին թերթեր, կազմակերպվեցին դասընթացներ, հիմնվեցին արհեստանոցներ, բացվեցին խանութներ: Այդ ամենի շնորհիվ կենդանություն ստացավ կյանքը:

⁴¹⁷ Խորհրդային Հայաստանում Դաշնակցությունն իր ընդհատակյա գործունեությունը շարունակեց մինչև 1933 թվականը, երբ ՀՀԴ 12-րդ ընդհանուր պատգամավորական ժողովը պաշտոնապես լուծարեց այն:

⁴¹⁸ Տե՛ս ՀՅ Դաշնակցությունը ԽՍՀՄ Արտակարգ հանձնաժողովի և Պետական քաղաքական վարչության գաղտնիություններում (1920-ական թվականներ) (փաստաթղթերի ժողովածու), պրոֆ. Վ. Ն. Ղազախեցյանի խմբ., էջ 8:

Ադրբեջանում, Հայաստանում և Վրաստանում ՌՍՖՍՀ լիազոր ներկայացուցչությանը կից ինֆորմացիոն բաժնի 1922 թ. բյուլետենից տեղեկանում ենք, որ այդ թվականին Թավրիզում ուժեղ պայքար է մղվել դաշնակցականների՝ բյուրոյականների և աշխատավորականների խմբի միջև ⁴¹⁹ : Վերջիններս Դաշնակցություն կուսակցության մեջ գոյություն ունեցող «ձախ» հոսանքի ներկայացուցիչներն էին: Այդ «ընդդիմությունը» կուսակցության ղեկավարության դեմ հանդես էր գալիս որոշ քննադատությամբ՝ բուն նպատակ ունենալով խորհրդային իշխանության պայմաններում լեգալության հասնել⁴²⁰:

1923 թ. Թավրիզում հիմնվեց Հայ հեղափոխական դաշնակցության քարոզչության դպրոց⁴²¹:

Անդրե Ամուրյանի անտիպ հուշագրությունը երևան է բերում 1920-ական թվականների առաջին կեսին դաշնակցության՝ խորհրդային իշխանությունների նկատմամբ չեզոք ընդդիմադրի կեցվածք որդեգրելու մանրամասները. դա միայն գաղափարական պայքար էր. Կարմիր բանակը որոշ չափով ապահովում էր Հայաստանի հայության ֆիզիկական գոյությունը: Դաշնակցությունը դեմ էր ապստամբությանը⁴²²:

ՀՀԴ Իրանական Ատրպատականի կենտրոնական կոմիտեի անդամ Սամսոն Խան Թադևոսյանի համոզմամբ՝ Իրանի դաշնակցական կազմակերպությունների շարքում Սալմաստը զբաղեցնում էր պատվավոր տեղ: Սալմաստի համեմատ՝ Ուրմիայի դաշնակցականները թույլ և սակավաթիվ էին⁴²³:

Իրանի հարավային և կենտրոնական տարածաշրջանների կուսակցական մարմինները ենթարկվում էին Թեհրանի «Շահաստան» կենտրոնական կոմիտեին⁴²⁴: Նոր Զուլայում Դաշնակցությունն իր կազմակերպության հիմքը դրեց 1898 թ.:

⁴¹⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 162, թ. 97:

⁴²⁰ Տե՛ս ՀՅ Դաշնակցությունը ԽՍՀՄ Արտակարգ հանձնաժողովի և Պետական քաղաքական վարչության գաղտնիքերցումներում (1920-ական թվականներ) (փաստաթղթերի ժողովածու), պրոֆ. Վ. Ն. Ղազախեցյանի խմբ., էջ 31:

⁴²¹ Տե՛ս Գեորգեան Կ., նշվ. աշխ., էջ 524:

⁴²² Տե՛ս Տէր-Օհանեան Ա. (Ա. Ամուրեան), նշվ. աշխ., էջ 152:

⁴²³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 7, գ. 131, թ. 82:

⁴²⁴ Տե՛ս Գեորգեան Կ., նշվ. աշխ., էջ 526:

Ժամանակի ընթացքում Նոր Զուղայի դաշնակցական կազմն ստվարացավ՝ տարածվելով նաև Փերիայի և Չհարմհալի գյուղերում⁴²⁵:

1934 թ. Նոր Զուղայում արդեն հիմնվել էր դաշնակցական կոմիտե, որը կոչվում էր «Կամուրջ»: Այն ուներ սահմանափակ թվով շարքայիններ: Իսկ Չհարմհալի և Փերիայի գյուղական շրջանների հայությունն անկազմակերպ էր: ՀՀԴ բյուրոն, նկատի ունենալով այդ վիճակը, որոշեց Սպահանը դարձնել մեկուսի կոմիտե:

Փերիայում կուսակցական աշխատանքներն ընթանում էին դանդաղ, իսկ Չհարմհալում հաջողվեց ունենալ բավարար թվով անդամներ, 1936 թ. հունիսին հրավիրել ներկայացուցչական ժողով՝ մասնակցությամբ մեկուսի կոմիտեի ներկայացուցիչ Թ. Թադևոսյանի, և ընտրել «Շամբ» անդրանիկ կոմիտեն:

Ներկայացուցչական ժողովը, հաշվի առնելով «Շամբ» կոմիտեի բազմանդամ լինելը և գյուղերի հեռավորության հանգամանքը, այն բաժանեց երկու կոմիտեների՝ «Շամբի» և «Հովիտի»: 1939 թ. գումարվեցին երկու կոմիտեների ներկայացուցչական ժողովներ՝ մասնակցությամբ մեկուսի կոմիտեի ներկայացուցչի:

«Չհարմհալի ուսումնասիրաց միությունը» ՀՀԴ հիմնական օրրաններից էր իրանում: Բացի ՀՀԴ-ից այլ կուսակցությունների չի հաջողվել կազմակերպական աշխատանք կատարել Չհարմհալում, թեև Ռամկավար և Կոմունիստական կուսակցություններին հարող անհատներ եղել են:

Կուսակցությունը գավառահայ կյանքում մեծ դեր խաղաց. տեղ գրավելով գյուղական ազգային և հասարակական գործերի առաջին շարքերում՝ գավառցի կուսակցականը տեղի երիտասարդությանը ձերբազատեց ճորտական հոգեվիճակից և, ավելի քան որևէ գաղափարախոսական ուսուցում, նրա մտածմունքների գլխավոր առանցքը դարձրեց դպրոցի և նոր սերունդի դաստիարակության հիմնախնդիրները: Կուսակցության ներկայությունը գավառում միջոց ու խթան էր հասարակական և մշակութային կյանքի վերելքի⁴²⁶:

⁴²⁵ Տե՛ս Գեորգեան Կ., նշվ. աշխ., էջ 526-527:

⁴²⁶ Տե՛ս Սարեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 620-621:

Փերիայում կուսակցական լուրջ աշխատանք է տարվում 1936 թվականից հետո⁴²⁷: ՀՀԴ կուսակցությունը 1939 թ. ուներ նաև իր առանձին գրադարանը՝ «Րաֆֆի» անունով:

Դաշնակցությունը բեղուն գործունեություն ծավալեց նաև Ռաշտի և Փեհլիկի հայ հասարակական-քաղաքական կյանքում⁴²⁸:

Խորհրդային հատուկ ծառայություններն Իրանում անընդհատ պայքարում էին դաշնակցականների ազդեցության և նրանց քաղաքական գործունեության դեմ: Անդրե Ամուրյանը, վկայակոչելով բոլշևիկների՝ հետախուզական և լրտեսական գործունեություն ծավալելու մասին, ինքնապաշտպանության ու ապահովության տեսանկյունից դաշնակցության համար կարևորում է նման միջոցներ կիրառելու անհրաժեշտությունը⁴²⁹: Հետագայում դաշնակցության իրականացրած հետախուզությունը Թավրիզում հենց Ա. Ամուրյանն էր վարում:

Դաշնակցություն կուսակցության պառակտման ուղղությամբ խորհրդային իշխանության գործադրած ջանքերն արտացոլող արխիվային փաստաթղթերը լայնածավալ տեղեկություն են հաղորդում այդ պայքարում օգտագործած միջոցների վերաբերյալ: 1923 թ. սեպտեմբերի 24-ին Ատրպատականում ՀՍԽՀ նախկին ներկայացուցիչ Գարագաշը նույնաբովանդակ գրություն էր հղել Խորհրդային Հայաստանի Արտակարգ հանձնաժողովին, իսկ պատճենը՝ Անդրկովկասյան Արտակարգ հանձնաժողովին: Փաստաթուղթն ամբողջովին համեմված է զավեշտի հասնող հերյուրանքներով՝ ուղղված Դաշնակցություն կուսակցության հասցեին⁴³⁰:

Թեհրանում Հայկական գործերի գծով քարտուղար Ս. Առաքելյանը 1925 թ. օգոստոսի 18-ին Ս. Կ. Պաստուխովին (Մոսկվա), Ս. Համբարձումյանին (Երևան) և Ա. Հովհաննիսյանին (Երևան) հղած գրությամբ հայտնում է դաշնակցության կազմալուծման ուղղությամբ տարվող աշխատանքների մասին⁴³¹:

«Մենակ» ծածկանվամբ հանդես եկած Ե. Իշխանյանի՝ ՀՀԴ բյուրոյին ուղղված 1927 թ. օգոստոսի 7-ի գրությունը լույս է սփռում Մակուում, Խոյում, Սալմաստում և

⁴²⁷ Տե՛ս Բաղդասարյան Էդ., Իրանահայ համայնքի ամբողջական պատմություն 10 հատորով, հ. 5. Իրանահայ գավառները, գիրք Ա, էջ 422:

⁴²⁸ Տե՛ս Պարսկահայ տարեցոյց, 1927, էջ 75-76, 84-85:

⁴²⁹ Տե՛ս Տէր-Օհանեան Ա. (Ա. Ամուրեան), նշվ. աշխ., էջ 325:

⁴³⁰ Առավել մանրամասն տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 211, թ. 1-3:

⁴³¹ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 113, ց. 3, գ. 362, թ. 48-49:

հատկապես Ուրմիայում բոլշևիկների ծավալած աշխատանքների վրա: Նրանք ունեին իրենց գործակալները, ովքեր առևտրական գործերով լինում էին Իրանական Քրդստանում: Բոլշևիկների նպատակն էր Իրանի տարածքում ստեղծել «Կարմիր Քրդստան»՝ ընդդեմ Անգլիայի, Թուրքիայի և Իրանի⁴³²:

Խորհրդային չեկիստ Գ. Ս. Աղաբեկովի «Չեկիստի գրառումները» վերտառությամբ աշխատությունը՝ հրատարակված 1930 թ. Փարիզում, ասպարեզ է հանում ԽՍՀՄ Պետական քաղաքական վարչության գործողությունների ողջ գունապնակը: Այն առաջադրանք էր ստացել քայքայել Դաշնակցություն կուսակցությունը, շարքայիններին կտրել վերիններից և շրջել խորհրդային իշխանության կողմը:

Թավրիզի դաշնակցականների և ՀՀԴ կենտրոնական կոմիտեի (Երևան) միջև նամակագրությունը կատարվում էր փոստով: Երկու կողմերի նամակներն էլ քիմիական թանաքով գաղտնագրված էին: Աղաբեկովի գրառումներից տեղեկանում ենք, որ դաշնակցականների գաղտնագրերը և քիմիական թանաքի բաղադրությունը հայտնի էին Պետքաղվարչությանը: Ամեն գնով ձեռք գցած նամակներից նրանք իրազեկվում էին՝ Դաշնակցությունն ում և ինչ նպատակով էր գաղտնի գրություն ուղարկում Խորհրդային Հայաստան: Այդ նամակները մանրամասն տեղեկություններ էին հաղորդում Արարատի շրջանում թուրքերի դեմ ծավալված քրդական շարժման մեջ դաշնակցական կուսակցության անդամների դերի և մասնակցության մասին⁴³³:

Քրդական շարժման հետ կապվելն ու տարբեր միջոցներով նրան օգնելը դաշնակցության համար էական նշանակություն ուներ: Կուսակցությունը քրդական ապստամբության հաղթանակի միջոցով Արևմտյան Հայաստանի ազատագրության հույսեր էր տածում:

Խոսելով Արարատի քրդերի ապստամբության մասին՝ Ա. Ամուրյանը փաստում է, որ դաշնակցության կողմից որպես հրահանգիչ այնտեղ էր ուղարկվել Արտաշես

⁴³² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 7, գ. 131, թ. 193:

⁴³³ Տե՛ս Հ.Յ. Դաշնակցությունը և խորհրդային իշխանությունը (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), պատասխանատու խմբագիր և կազմող՝ պրոֆ. Վ. Ն. Ղազախեցյան, էջ 319-321:

Մուրադյանը⁴³⁴, որի հետ կապն իրականացվում էր Սալմաստից՝ Սամվել Մեսրոպյանի միջոցով: Վերջինս, Թավրիզ գալով, Արարատի անցուդարձերի վերաբերյալ նոր ու արժանահավատ տեղեկություններ էր հաղորդում, որոնք հեղինակը ներբերել է իր հուշագրության մեջ: Տեղեկանում ենք, որ Թուրքիան մեծ գումարներ էր ծախսում զորքի համար, սակայն չէր կարողանում պաշարել Արարատը. քրդերը լավ էին կռվում, իսկ Դաշնակցությունն օժանդակում էր նրանց դրամով, գրականությամբ և խորհրդատվությամբ⁴³⁵:

Թուրք և բոլշևիկ իշխանությունները ճնշում էին գործադրում իրանական իշխանությունների վրա՝ մեղադրելով վերջիններին, որ թույլ են տվել ու աջակցել քուրդ և հայ հեղափոխականներին ամրանալ Արարատում և հենարան դառնալ թուրքերի ու բոլշևիկների դեմ գործելու համար: Նրանք պահանջում էին Արարատին սահմանամերձ քրդերի ճնշումն ու ոչնչացումը, դաշնակցական առաջնորդների ձերբակալում և հեռացում, Ուրմիայում, Մակուում ու Սալմաստում հայերի հաստատման արգելում և այլն⁴³⁶:

Իրանական կառավարությունը կարգադրեց Թավրիզի դաշնակցականների միջավայրում խուզարկություններ ու բանտարկություններ կատարել և վերահսկողություն հաստատել նրանց նկատմամբ: Իրանի պալատական նախարար Թեյմուրթաշը Թավրիզի դաշնակցականներից պահանջեց դադարեցնել քրդերի հետ գործակցությունը և հայտարարեց, որ Իրանը պետք է Թուրքիային զիջի Փոքր Մասիսը⁴³⁷:

Ստեղծված իրավիճակը ծանր կացություն էր ստեղծել Ատրպատականի հայության, հատկապես դաշնակցության գոյության համար. Սալմաստի և Ուրմիայի գաղթականների դրությունը բարդացավ: Այդ գավառներից, ինչպես նաև Ղարադաղից աչքի ընկնող դաշնակցականներ աքսորվեցին⁴³⁸: Ռուբեն Տեր-Մինասյանի վկայությամբ՝ Ատրպատականում ծավալված այդ իրողություններն առաջ բերեցին

⁴³⁴ Ա. Տեր-Օհանյանի հուշագրության մեջ Մուրադյան ազգանվան փոխարեն, ամենայն հավանականությամբ վրիպակի արդյունքում, Մելքոնյան է նշվում (տե՛ս Տեր-Օհանեան Ա. (Ա. Ամուրեան), նշվ. աշխ., էջ 326): Սակայն քաջ հայտնի է, որ դաշնակցական Արտաշես Մուրադյանի մասին է խոսքը:

⁴³⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 326-327:

⁴³⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1048, ց. 1, գ. 64, թ. 10:

⁴³⁷ Տե՛ս Տեր-Օհանեան Ա. (Ա. Ամուրեան), նշվ. աշխ., էջ 327:

⁴³⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1048, ց. 1, գ. 64, թ. 11 և շրջ.:

քրդերի հետ դաշնակցականների գործակցության վերաքննության հարցը (գոնե Իրանի տարածքում): ՀՀԴ Բյուրոն, քննելով ստեղծված իրադրությունն ու դիմումները, որոշեց շարունակել Արարատին օգնություն տրամադրել հետևյալ կերպ՝ Իրանի հայությունը, այդ թվում դաշնակցականները, չպետք է աջակցեին քրդական խնդրին, իսկ Բյուրոն պետք է շարունակեր Թուրքիայի սահմաններում օժանդակել քրդերին՝ ողջ պատասխանատվությունը վերցնելով իր վրա⁴³⁹:

Իրանահայության ազգային-քաղաքական կյանքում սկսած 1920-ական թվականներից գրեթե մենաշնորհ իրավիճակ ունեցող Դաշնակցություն կուսակցությունը, երբ Իրան մտան խորհրդային զորքերը, Ատրպատականում և Թեհրանի շրջանում հայտնվեց քաղաքականապես ոչ նպաստավոր պայմաններում: Հետագայում ՀՀԴ-ն որոշ չափով վերականգնեց հավասարակշռությունը⁴⁴⁰:

ՀՀԴ բյուրոյի կողմից նշանակված Իրանի քաղաքական մարմինը Մրգաստանի շրջանը (Իրանի կենտրոնական տարածաշրջան, այդ թվում Թեհրան) ճանաչեց որպես կենտրոնական կոմիտե: Վերջինս իր 1942 թ. օգոստոսի 1-ի շրջաբերականով այդ մասին իրազեկեց շրջանի բոլոր կոմիտեներին, ենթակոմիտեներին և խմբերին⁴⁴¹: 1940-ական թվականների սկզբին Բենյանի (Նոր Ջուղայի գյուղական շրջաններ) և ՀՀԴ Իրանի քաղաքական մարմնի միջև կապը թույլ էր: Քաղմարմնի և մյուս շրջանների միջև հաստատված բնականոն հարաբերություններից պարզ է դառնում, որ բոլորն էլ լծված էին աշխատանքի⁴⁴²:

Իրանի՝ 1943 թ. փետրվար-մարտ ամիսների քաղաքական անցուղարձերը ներկայացնող արխիվային փաստաթղթերը վկայում են, որ բնականոն իրավիճակ էր տիրում ոչ միայն երկրի կենտրոնական և հարավային տարածաշրջաններում, որտեղ առավելապես զգալի էր բրիտանական և ամերիկյան ներկայությունը, այլև հյուսիսային տարածաշրջանում, ուր բացառապես խորհրդային իշխանություն էր հաստատված: Խորհրդային իշխանությունները պաշտոնապես չէին ճանաչում դաշնակցականների գոյությունը, բայց և չէին հալածում: Իսկ Իրանի իշխանությունների և մտավորականության վերաբերմունքը հայության նկատմամբ վատ չէր. նրանք

⁴³⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1048, ց. 1, գ. 64, թ. 11 շրջ.:

⁴⁴⁰ Տե՛ս Դավաթյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 197:

⁴⁴¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1048, ց. 1, գ. 301, թ. 2-3:

⁴⁴² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 146, թ. 12:

շարունակում էին վայելել հյուրընկալ երկրի բարյացակամությունը: Իրանում գործող ոչ մի ուժի կողմից դաշնակցականների դեմ հալածանք չէր գործադրվում ո՛չ իբրև ազգություն, ո՛չ իբրև կուսակցություն⁴⁴³: Սակայն մի քանի ամիս անց՝ 1943 թ. նոյեմբերի 16-ին, Թեհրանում ձերբակալվեց Անդրե Ամուրյանը: Նույն թվականի դեկտեմբերի 16-ին Թավրիզում ձերբակալեցին Խաչատուր Գրիգորյանին և ուղարկեցին Ռաշտ⁴⁴⁴:

1944 թ. խորհրդային իշխանությունների պահանջով Իրանում տեղի ունեցան դաշնակցականների լայնածավալ ձերբակալություններ և առևանգումներ: Կուսակցական գաղափարների համար նրանք ենթարկվում էին հալածանքների⁴⁴⁵:

1944 թ. մարտի 21-ին Մրգաստանի շրջանում կայացավ ՀՀԴ Իրանի Քաղմարմնի ներկայացուցչի, կուսակցության Մրգաստանի կենտրոնական կոմիտեի, Ոսկանապատի (Աբադան) և Կամուրջի (Սպահան) մեկուսի կոմիտեների ներկայացուցիչների առաջին հանդիպումը և խորհրդակցական ժողովը⁴⁴⁶:

1944 թ. մարտի 24-ին ՀՀԴ բյուրոյին հղած կուսակցության Իրանի Քաղմարմնի և Մրգաստանի կենտրոնական կոմիտեի գրությունից տեղեկանում ենք, որ խորհրդակցական ժողովը նպատակահարմար էր գտել պահպանել ՀՀԴ Իրանի Քաղմարմնի և Մրգաստանի կենտրոնական կոմիտեի՝ մեկ մարմին կազմելու գոյավիճակը՝ վարելու համար ներքին և արտաքին աշխատանքները⁴⁴⁷:

Հայ հեղափոխական դաշնակցության Իրանի կենտրոնական կոմիտեները, կոմիտեներն ու ենթակոմիտեները կազմակերպական առումով զորեղանալով՝ կրթական-հասարակական լայն գործունեություն ծավալեցին, հիմնադրեցին մշակութային միություններ, կրթօջախներ, ծավալեցին հրատարակչական գործունեություն⁴⁴⁸:

⁴⁴³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1048, ց. 1, գ. 305, թ. 1-2 և 5:

⁴⁴⁴ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 297, թ. 14-15:

⁴⁴⁵ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 310, թ. 1 և շրջ., 5, գ. 146, թ. 16 և շրջ.:

⁴⁴⁶ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 311, թ. 3:

⁴⁴⁷ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 1:

⁴⁴⁸ Տե՛ս Բաղդասարյան Էդ., Իրանահայ համայնքի ամբողջական պատմություն 10 հատորով, հ. 4. Իրանահայ համայնքի հասարակական-քաղաքական պատմություն, գիրք Բ, էջ 179:

Սոցիալ-դեմոկրատական հնչակյան կուսակցության (ՍԴՀԿ) Իրանի մասնաճյուղերից առաջինը հիմնվեց Թավրիզում 1891 թ. հունվարի 5-ին⁴⁴⁹: 1890-ական թվականներին կուսակցության մասնաճյուղեր ստեղծվեցին Թեհրանում, Ղազվինում, Էնզելիում, Ռաշտում, Արդաբիլում, Մարաղայում, Խոյում և Սալմաստում⁴⁵⁰:

ՍԴՀԿ-ի Թավրիզի մասնաճյուղի պաշտոնաթերթը «Զանգն» էր⁴⁵¹: Թերթի էջերում, սկսած 1921 թվականից, նրանք քարոզում էին բոլշևիկյան գաղափարները՝ իրենց համարելով վերջիններիս համակիրներ:

1922 թ. մարտի 22-ին ՍԴՀԿ-ի Թեհրանի մասնաճյուղը պաշտոնապես հայտարարվեց կազմալուծված: Այն վերընտրվեց 1922 թ. մարտի 30-ին կայացած ընդհանուր ժողովում⁴⁵²:

1923 թ. փետրվարի 5-ի կոմիտեների որոշմամբ Խորհրդային Միության տարածքում գործող հնչակյան կուսակցության մասնաճյուղերը լուծարվեցին: Սակայն սփյուռքում, այդ թվում Իրանում, Սոցիալ-դեմոկրատական հնչակյան կուսակցությունը շարունակեց իր գործունեությունը⁴⁵³:

1924 թ. իրանական իշխանությունները, ուժեղացնելով բռնաճնշումները հնչակյան կուսակցության դեմ, ձերբակալեցին Թավրիզի մասնաճյուղի մոտ 35 ակտիվ հնչակյանների, իսկ մնացյալներից շատերը, վախենալով հալածանքներից, հեռացան այնտեղից, և մասնաճյուղը փաստացի կազմալուծվեց:

Հնչակյան կուսակցության Թավրիզի մասնաճյուղի ղեկավար Վահան Ղուկասյանի՝ 1944 թ. դեկտեմբերին Գլխավոր հյուպատոսարան ուղղած դիմումից պարզ է դառնում, որ անկումից հետո Թավրիզում մնացած հնչակյանները շարունակել են աշխատել ընդհատակյա⁴⁵⁴:

⁴⁴⁹ Մեկ այլ տեղեկության համաձայն՝ ՍԴՀԿ-ի Թավրիզի մասնաճյուղը հիմանդրվել է 1889 թվականին (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 2, գ. 22, թ. 11):

⁴⁵⁰ Տե՛ս Բաղդասարյան Էդ., Իրանահայ համայնքի ամբողջական պատմություն 10 հատորով, հ. 4. Իրանահայ համայնքի հասարակական-քաղաքական պատմություն, գիրք Բ, էջ 88-90:

⁴⁵¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 2, գ. 22, թ. 19:

⁴⁵² Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 114, ց. 2, գ. 154, թ. 11 և 29:

⁴⁵³ Տե՛ս Բաղդասարյան Էդ., Իրանահայ համայնքի ամբողջական պատմություն 10 հատորով, հ. 4. Իրանահայ համայնքի հասարակական-քաղաքական պատմություն, գիրք Բ, էջ 86:

⁴⁵⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 16, թ. 10:

Կուսակցության Թեհրանի մասնաճյուղի ջանքերով 1925 թ. հունվարի 1-ին Թեհրանում պաշտոնապես բացվեց «Արևելք» գրադարան-ընթերցասրահը⁴⁵⁵:

1925 թ. Իրանում կար ՍԴՀԿ-ի մեկ գործադիր կոմիտե⁴⁵⁶: Այն գտնվում էր Թավրիզում՝ միավորելով կուսակցության իրանյան բոլոր մասնաճյուղերը, որոնք այդ թվականին 15-ն էին: Տեղական մասնաճյուղերի մեջ միավորվում էին խմբերը: Յուրաքանչյուր խումբ բաղկացած էր 10-20 կուսակցական անդամից՝ համապատասխան տեղական պահանջներին, տարածքի մեծությանը, հեռավորությանը և այլն: Խմբերը սեփական կնիք ունենալու իրավունք չունեին: Մասնաճյուղը միավորում էր 30-1000 կուսակցական անդամ⁴⁵⁷:

Իրանում հնչակյան կուսակցության ականավոր գործիչներից էր Գրիգոր Եղիկյանը: Նա հնչակյան կուսակցության իրանյան մասնաճյուղերի պատասխանատուն էր: Սակայն 1938 թ. Գ. Եղիկյանը հեռացվեց հնչակյան կուսակցությունից⁴⁵⁸:

1939 թ. պատերազմի պատճառով հնչակյան կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի ղեկավարները Փարիզից տեղափոխվեցին ԱՄՆ և մինչև 1945 թ. այնտեղ էին գտնվում: 1941 թվականից հնչակյան կուսակցության Իրանի կոմիտեն Կենտրոնական կոմիտեի հետ որևէ կապ չունեւ⁴⁵⁹:

Երբ Կարմիր բանակը մուտք գործեց Իրան, հնչակյանները վերսկսեցին իրենց գործունեությունը: Այդ ընթացքում նրանք խորհրդային ազդեցության ամրապնդմանն ուղղված աշխատանքներ էին տանում տեղի հայ հասարակության մեջ, մասնակցում Իրանի Մեջլիսի 14-րդ գումարման ընտրություններին, ԽՍՀՄ պաշտպանության ֆոնդի օգտին գումարների հանգանակմանը և այլն⁴⁶⁰:

⁴⁵⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 5, գ. 49, թ. 9:

⁴⁵⁶ Գործադիր կոմիտեները բաղկացած էին 5-7 անդամից: Ղեկավարում էին շրջանի կուսակցական բոլոր գործերը, պահպանում էին կապը կենտրոնական մարմնի հետ, կազմակերպում քարոզչական աշխատանք, պարբերականների հրատարակում և վարում քաղաքական ու կուսակցական կազմակերպական բոլոր աշխատանքները (տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 1456, ց. 2, գ. 22, թ. 22):

⁴⁵⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴⁵⁸ Տե՛ս Բաղդասարյան Էդ., Իրանահայ համայնքի ամբողջական պատմություն 10 հատորով, հ. 4. Իրանահայ համայնքի հասարակական-քաղաքական պատմություն, գիրք Բ, էջ 104-105, 107:

⁴⁵⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 16, թ. 13:

⁴⁶⁰ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 11:

Կուսակցությունն իր առջև նպատակ էր դրել ամեն կերպ աջակցել Խորհրդային Միության ազդեցության ուժեղացմանն Իրանում, պայքարել հակախորհրդային տարրերի դեմ, ակտիվ մասնակցել երկրի քաղաքական կյանքին, ամեն կերպ օժանդակել Իրանում ժողովրդավարական կարգերի հաստատմանը, նպաստել Իրանի բանվորների և աշխատավոր գյուղացիների դասակարգային գիտակցության զարգացմանը, աջակցել Իրանի արհմիությունների հզորացմանը և այլն: Առաջադրած խնդիրների իրագործման համար կուսակցությունը վերականգնեց իր կազմակերպությունները տարբեր քաղաքներում⁴⁶¹:

1945 թ. Թավրիզի հյուպատոսական տարածաշրջանում կուսակցությանն անդամագրված հայերի թիվը 100 էր (Թավրիզում՝ 40, Մարաղայում՝ 60): Հնչակյան կուսակցությունն այդ ժամանակ իրենից քաղաքական ուժ չէր ներկայացնում, համակիրներ չուներ և ի վիճակի չէր կատարել հասարակական-քաղաքական աշխատանքներ⁴⁶²:

1921 թ. հոկտեմբերի 1-ին «Սահմանադրական ռամկավար կուսակցությունը»⁴⁶³, «Ազատական կուսակցությունը» (նախկին վերակազմյալ հնչակյանները), Հայ ժողովրդական կուսակցության⁴⁶⁴՝ արտասահմանում գտնվող անդամները և այլ խմբավորումներ միավորվեցին՝ կազմելով Ռամկավար ազատական կուսակցությունը: Միավորումից հետո էլ նրանց՝ սահմանադրական ազատության, անհատական նախաձեռնության և սեփականատիրության գաղափարներն անփոփոխ մնացին⁴⁶⁵:

Մինչև 1945 թ. Իրանում պաշտոնապես ձևավորված Ռամկավար ազատական կուսակցություն գոյություն չուներ: Կուսակցության կողմնակիցներն Իրանում հարել են Հայ բարեգործական ընդհանուր միության մասնաճյուղին⁴⁶⁶:

⁴⁶¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 16, թ. 12:

⁴⁶² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 31, թ. 10:

⁴⁶³ 1906 թ. արմենականները, միավորվելով «Վերակազմյալ հնչակյաններին» հետ, կազմեցին «Սահմանադրական ռամկավար կուսակցությունը»:

⁴⁶⁴ Այդ լիբերալ կուսակցությունը հիմնել էին հայ կադետները 1917 թվականի ապրիլի 11-ին Թիֆլիսում: 1921 թվականին Խորհրդային Հայաստանում տեղի ունեցած փետրվարյան ապստամբության պարտությունից հետո Հայ ժողովրդական կուսակցության ղեկավարները հեռացան երկրից:

⁴⁶⁵ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 424, ց. 3, գ. 422, թ. 1:

⁴⁶⁶ Տե՛ս Բաղդասարյան Էդ., Իրանահայ համայնքի ամբողջական պատմություն 10 հատորով, հ. 4. Իրանահայ համայնքի հասարակական-քաղաքական պատմություն, գիրք Բ, էջ 81:

Ռամկավար ազատական կուսակցության Թավրիզի վարչությունը կուսակցության կենտրոնական վարչությանն ուղղված 1931 թ. հունվարի 30-ի գրությամբ հաղորդում է կուսակցականների ճշգրիտ թիվը՝ 16 և տեղեկացնում վարչության հինգ անդամ ունենալու մասին⁴⁶⁷:

1931 թ. փետրվարի 19-ին Թավրիզում հրապարակված Ռամկավար ազատական կուսակցության ծրագրում հիմնական գաղափարներ էին սահմանվում՝ առաջին՝ ազգի անհատականությունը և նրա շահերի ու իրավունքների պաշտպանության ձգտումը, երկրորդ՝ ազատականությունը, որի ներքո պետք է հասկանալ ֆիզիկական, մտավոր և բարոյական կարողություններն ազատորեն կիրառելու իրավունքները, հայրենիքի քաղաքական, տնտեսական պայմանների բարելավմանն ուղղված նոր և առաջադիմական գաղափարներ որդեգրելու պատրաստականությունը, երրորդ՝ քաղաքական, տնտեսական և հասարակական բարեփոխումները:

Ելնելով վերոհիշյալ գաղափարներից՝ ՌԱԿ-ն Իրանում խթանելու էր պետական և ազգային կյանքի բոլոր բնագավառների առաջընթացը:

ՌԱԿ-ն իրանահայ իրականության մեջ հետապնդելու էր հետևյալ նպատակները.

ա) Պահպանել հայկական ազգային և հասարակական բոլոր հիմնարկների առանձնաշնորհումները, նպաստել իրանահայության տնտեսական կյանքի բարելավմանն ու մշակութային առաջընթացին:

բ) Ամեն կերպ նպաստել իրանահայ համայնքի ֆիզիկական և տնտեսական զարգացմանը, հայկական մշակույթի պահպանմանն ու վերելքին:

գ) Այդ նպատակներն իրագործելու համար ՌԱԿ-ը ձգտելու էր բոլոր ազգային հաստատությունների և հիմնարկների մեջ գրավել դիրք և ազդեցություն:

դ) Կրթական և այլ հիմնարկները դարձնել բոլոր խավերի օժանդակության և համակրության առարկա, հոգալ նրանց տնտեսական կարիքները, բարենորոգել և արդիականացնել դպրոցական ծրագրերը. պարսկերենը, Իրանի պատմությունը և գրականությունը դարձնել հիմնական առարկաներից՝ նպատակ ունենալով նոր սերնդի մեջ արմատավորել ազնվության և հայրենասիրության զգացողությունները և դարձնել նրան հանրօգուտ իրանցի:

⁴⁶⁷ ՏԵՍ ՀԱԱ, ֆ. 424, ց. 3, գ. 362, թ. 3-4:

ե) Զարկ տալ սպորտի, թատերական, երաժշտական, հրատարակչական և այլ բնագավառների զարգացմանը և ամեն կերպ նպաստել իրանահայերի բարոյական և մտավոր մակարդակի բարձրացմանը:

Ձգտել ունենալ իրանահայ համայնքից լավագույն ներկայացուցիչներ Իրանական խորհրդարանում՝ մեջլիսում, և այլ պետական հիմնարկներում՝ աջակցելով այդ ներկայացուցիչների գործունեությանը՝ հանուն Իրանի առաջադիմության և իրանցիների բարօրության:

զ) Կազմակերպական հարցերում ղեկավարվել ՌԱԿ-ի հիմնական կանոնագրքով՝ հրատարակված 1930 թ. Փարիզում⁴⁶⁸:

Փարիզում հաստատված կուսակցական գործիչ Արտակ Դարբինյանին ուղղված ՌԱԿ-ի Թավրիզի վարչության 1933 թ. փետրվարի 9-ի գրությունը հայտնի է դարձնում կուսակցության անդամների թվի աստիճանաբար նվազման, անհատական խնդիրներին շաղախված կուսակցական գործերի և վեճերի ողջ ընթացքը⁴⁶⁹:

Պաշտոնապես Ռամկավար ազատական կուսակցությունն Իրանում կազմակերպորեն հիմնվել է 1945 թ. ամռանը, երբ Եգիպտոսից կուսակցության ականավոր գործիչներ Էոժեն Փափազյանը⁴⁷⁰, որն անգլիասեր էր, Հակոբ Արամյանը⁴⁷¹, Հունաստանից Հայկ Վարվառյանը⁴⁷² Էջմիածնից վերադառնալիս (այնտեղ էին մեկնել պատվիրակի կարգավիճակով՝ մասնակցելու 1945 թ. հունիսի վերջին կայանալիք կաթողիկոսի ընտրության համահայկական ժողովին) աշխույժ ձեռնամուխ եղան Ռամկավար ազատական կուսակցության կազմակերպմանը՝ անշուշտ ոչ առանց անգլիացիների գիտության: Այդ կուսակցությունը ստեղծվել էր ժողովրդական զանգվածների վրա մեծ ազդեցություն ունեցող ժողովրդական կուսակցության հայկական բաժանմունքին հակադրվելու նպատակով: Ռամկավար ազատական կուսակցությունն իր շարքերում ուներ մի քանի տասնյակ մարդ: Կուսակցության

⁴⁶⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 424, ց. 3, գ. 130, թթ. 10-11 շրջ.:

⁴⁶⁹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 133, թ. 10 շրջ.:

⁴⁷⁰ Այդ ժանակաշրջանում Էոժեն Փափազյանը (1887-1963 թթ.) ՌԱԿ-ի կենտրոնական վարչության նախագահն էր:

⁴⁷¹ Գրող, խմբագիր Հակոբ Արամյանը ծնվել է Անտիոքում 1908 թ., մահացել 1955 թվականի նոյեմբերի 20-ին Երևանում: 1945-1947 թթ. նա խմբագրել է Կահիրեում լույս տեսնող «Արև» օրաթերթը՝ Ռամկավար ազատական կուսակցության Եգիպտոսի շրջանակի պաշտոնաթերթը:

⁴⁷² Նա աշխատակցել է Աթենքի «Նոր կյանք» օրաթերթին:

անդամները հիմնականում ունևոր մարդիկ էին, որոնց մի մասն անգլիացիների հետ կապի մեջ էր կասկածվում: Մի քանի երևելի ռամկավարներ սերտորեն կապված էին իրանցիների հետ⁴⁷³:

1945 թ. Ռամկավար ազատական կուսակցության Թեհրանի մասնաճյուղը փոքրաթիվ էր: Այն ուներ 45-50 հայ հարուստ անդամներ: Նրանք կուսակցությունը համարում էին ժողովրդավարական և պաշտոնապես հայտարարում, որ պատրաստ են աջակցել Խորհրդային Միության օգտին անցկացվող բոլոր միջոցառումներին⁴⁷⁴:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, երբ խորհրդային զորքերը մուտք գործեցին Իրան, Մոսկվան անմիջապես ձեռնամուխ եղավ կոմունիստական գաղափարների տարածմանը Մերձավոր և Միջին Արևելքի ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցող այդ երկրում:

Ռեզա շահի կառավարման ժամանակ բանտարկված 53 բոլշևիկները, 1941 թ. սեպտեմբերին ազատ արձակվելով, Խորհրդային Միության հովանավորությամբ ստեղծեցին կոմունիստական «Թուդե» («Հեզբե թուդե Իրան»՝ «Իրանի ժողովրդական կուսակցություն») կուսակցությունը⁴⁷⁵: Այն հիմնվեց 1941 թ. հոկտեմբերին և Իրանի կոմունիստական կուսակցության⁴⁷⁶ ժառանգորդն ու գործի շարունակողն էր: Կուսակցության հիմնադրման աշխատանքներին անմիջականորեն մասնակցել են նաև հայերը⁴⁷⁷:

1942 թ. կուսակցությունը Թեհրանում գումարեց իր առաջին անլեգալ համաժողովը, որն ընտրեց 15 հոգուց բաղկացած կենտրոնական կոմիտե, որի կազմում էր հայազգի Արտաշես Հովհաննիսյանը⁴⁷⁸: Նա եղել էր Իրանի նախկին կոմունիստական կուսակցության անդամ, մասնակցել է կուսակցության «Մարդում»

⁴⁷³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 91, թ. 1:

⁴⁷⁴ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 118, թ. 27-28:

⁴⁷⁵ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 1048, ց. 1, գ. 297, թ. 14:

⁴⁷⁶ Իրանի կոմունիստական կուսակցությունն ստեղծվել է 1917 թ. մայիսին Բաքվի Սաբունչի թաղամասի իրանական Թամադոն դպրոցում ստեղծված «Էդալաթ» («Արդարադատություն») սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության հիման վրա:

⁴⁷⁷ Տե՛ս Բաղդասարյան Էդ., Իրանահայ համայնքի ամբողջական պատմություն 10 հատորով, հ. 4. Իրանահայ համայնքի հասարակական-քաղաքական պատմություն, գիրք Բ, էջ 200, 203-204:

⁴⁷⁸ Տե՛ս Բաղդասարյան Էդ., Իրանահայ համայնքի ամբողջական պատմություն 10 հատորով, հ. 1. Հայ-իրանական ռազմաքաղաքական հարաբերությունները և իրանահայ գաղութների առաջացումն ու զարգացումը, էջ 471:

(Ժողովուրդ) և «Ռազմ» թերթերի հրատարակման աշխատանքներին, իսկ 1942 թ. կարճ ժամանակով խմբագրել է «Մարդոմ» թերթը:

Կուսակցության անդամների 20 տոկոսը կազմում էին ազգային փոքրամասնությունները: Կուսակցությանն անդամակցեցին զգալի թվով իրանահայեր՝ դաշնակցության դեմ ծավալելով եռանդուն գործունեություն:

«Թուղե» կուսակցությունը կարողացավ իր հսկողությունը հաստատել նաև իրանահայ համայնքի բազմաթիվ ազգային կառույցների նկատմամբ: Հայ թուղեականներին նույնիսկ հաջողվեց երկու շրջան պատգամավոր ունենալ Իրանի մեջլիսում: «Թուղե» կուսակցության հիմնադիրներից Արտաշես Հովհաննիսյանը 1944-1945 թթ. հյուսիսային տարածաշրջանի իրանահայերի պատգամավորն էր Իրանի 14-րդ խորհրդարանում:

Կոմունիստ թուղեականների և դաշնակցականների միջև սուր պայքար ծավալվեց, որը շարունակվեց նաև խորհրդային զորքերի՝ Իրանի տարածքից դուրս գալուց հետո⁴⁷⁹:

Իրանահայերի մեջ կուսակցական աշխատանքներն ուժեղացնելու համար Կենտրոնական կոմիտեի հրահանգով 1944 թ. նոյեմբերին «Թուղե» կուսակցության Թավրիզի շրջանային կոմիտեին կից կազմակերպվեց հայկական բաժանմունք, որը միավորեց այդ կուսակցության՝ ադրբեջաներենին և պարսկերենին չտիրապետող բոլոր հայ անդամներին:

1945 թ. ապրիլի 1-ի դրությամբ Թավրիզի հյուպատոսական տարածաշրջանում թուղեական հայերի թիվը հասնում էր 300-ի⁴⁸⁰:

Կուսակցությունը սերտ հարաբերություններ ուներ Խորհրդային Միության հետ: Այն գոյություն ունեցավ մինչև Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտը:

Հայտնի իրողություն է, որ Ռեզա շահի կառավարման շրջանը նշանավորվեց բարեփոխումների քաղաքականությամբ: 1925 թ. դեկտեմբերի 16-ին Իրանում գահ բարձրացած Ռեզա շահ Փեհլևին ապացուցեց, որ «ինքը զարթնող Պարսկաստանի Ռահվիրա Աստղն է»⁴⁸¹: Սակայն Ռեզա շահի՝ իշխող դասակարգի շահերը շոշափող

⁴⁷⁹ Տե՛ս Բայբուրդյան Վ., Իրանի հայ համայնքը. արդի հիմնախնդիրներ, էջ 126-127:

⁴⁸⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 31, թ. 8:

⁴⁸¹ «Պարսկահայ տարեցոյց», 1930, էջ 114 և 127:

բարեփոխումների անցկացման եղանակը մի շարք դեպքերում հակաժողովրդական բնույթ էր կրում: Այդ բարեփոխումների քաղաքականության հետևանքով փակվեցին հայկական դպրոցները, շատ կազմակերպություններ դադարեցրին իրենց գործունեությունը, հայկական մի շարք թերթերի ու ամսագրերի լույսընծայումն արգելվեց:

1941 թվականից հետո ռեզաշահյան քաղաքականության հետևանքները զգալի չափով վերացվեցին. վերաբացվեցին հայկական դպրոցները, տարբեր կազմակերպություններ վերականգնեցին իրենց գործունեությունը, կրկին սկսեցին հրատարակվել հայկական թերթերն ու պարբերականները: Երկրում ստեղծվեցին քաղաքական կուսակցություններ և ժողովրդավարական կազմակերպություններ:

ԻՐԱՆԱՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔԸ 1921-1945 ԹԹ.

3.1. Հայկական դպրոցներն Իրանում

Մշակույթ հասկացության հիմնասյուներից մեկն է դպրոցը՝ որպես հասարակությանը գիտելիքով զինող դարբնոց: Դպրոցի մասին, որպես մշակույթի զարգացման հիմնական միջոց, արտահայտվել են շատ մեծություններ: Ժ. Դանտոնն այսպես է արտահայտվել. «Հացից հետո ժողովրդի համար ամենակարևորը դպրոցն է»: Ա. Բարբյուսը գրում է. «Դպրոցն արվեստանոց է, որտեղ ձևավորվում է աճող սերնդի միտքը, հարկավոր է այն ամուր պահել ձեռքում, եթե չես ցանկանում ձեռքից բաց թողնել ապագան»⁴⁸²:

Երբ մշակույթը ճակատագրի բերումով արմատներ է գցում օտար հողում, գերակշիռ չափով դպրոցներին է վերապահվում հայրենիքից դուրս ազգային նկարագրի պահպանության դժվարագույն գործը: Իրանահայ համայնքում, ինչպես և արտասահմանի մյուս հայ համայնքներում, հայապահպանության գործում ծանրակշիռ դեր են ունեցել հայկական դպրոցները: Վերջինները, լինելով լուսավորության օջախներ, մեծ ավանդ են ունեցել ու շարունակում են ունենալ իրանահայության հայեցի մտածելակերպի ձևավորման, դաստիարակության և կրթության կազմակերպման հարցերում:

Դեռևս 12-13-րդ դարերում իրանահայ համայնքում, պատմական աղբյուրների վկայության համաձայն, գոյություն են ունեցել «խալիֆայական» դպրոցներ: Այդ դպրատուն-վարժարանները տեղավորված էին եկեղեցիների ու վանքերի խցերում և կրոնական բնույթ ունեին⁴⁸³: Աշխարհիկ դպրոցներն իրանահայ համայնքում ստեղծվել են 19-րդ դարի առաջին կեսին:

Մինչև 1920-ական թվականներն Իրանի հայկական դպրոցների վրա մեծ էր Կովկասի, Ռուսաստանի, Հնդկաստանի և այլ երկրների հայկական մշակութային

⁴⁸² Վորոնցով Վ. Լ., Բանականության սիմֆոնիա, Երևան, «Հայաստան», 1981, էջ 190:

⁴⁸³ Տե՛ս Փահլևանյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 190:

օջախների բարերար ազդեցությունը: Հատկապես մեծ էր Կովկասի հայկական մշակութային կենտրոնների ազդեցությունը: Այնտեղից՝ գլխավորապես Թիֆլիսից, Իրան էին գալիս ուսուցիչներ, ուղարկվում էր ուսումնամեթոդական գրականություն. ուսուցման հիմքում դրված էր Կովկասի հայկական դպրոցների ծրագիրը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմը մեծ վնաս հասցրեց Իրանի հյուսիսային գավառներում գտնվող հայկական դպրոցներին: 1918 թ. Ղարադաղի հայաբնակ գյուղերի բնակչությունը տնտեսական ծանր պայմանների պատճառով զանգվածաբար գաղթեց Թավրիզ, որտեղից նրանց մեծամասնությունը 1921 թ. կրկին վերադարձավ Ղարադաղ: Նույն թվականին ամերիկյան միսիոներների օգնությամբ Ղարադաղի հայաբնակ գյուղերում իրենց աշխատանքը վերսկսեցին վեց դպրոցներ՝ գոյատևելով ընդամենը վեց տարի⁴⁸⁴:

Ատրպատականի հայության 1926-1927 թթ. համառոտ վիճակագրության համաձայն՝ Սալմաստ գավառի երբեմնի 11 դպրոցներից գործում էին միայն Հաֆթվան, Փայաջուկ և Մահլամ գյուղերի ազգային դպրոցները: Ղարադաղի 21 գյուղերում կար տասը դպրոց, իսկ Ուրմիայի գավառն ընդգրկող 33 գյուղերում և համանուն քաղաքում (պատմական Ուրմի) ազգային դպրոցներ չկային: Մուժամբար գյուղում, Մարաղայում, Միանդաբում և Մակու քաղաքում գործում էին ազգային մեկական դպրոցներ⁴⁸⁵:

Այդ ժամանակ Թավրիզում գործում էր երեք հայկական դպրոց: Դեռևս 19-րդ դարում հիմնված Արամյան և Հայկազյան-Թամարյան դպրոցները երկսեռ երեքդասյան էին, իսկ Թեմական կենտրոնականը⁴⁸⁶՝ երկսեռ վեցդասյան⁴⁸⁷: Ատրպատականի հայության 1926-1927 թթ. համառոտ վիճակագրության մեջ վերոհիշյալ հայկական երեք դպրոցներից բացի Թավրիզում, որպես ազգային դպրոց, հիշատակվում է նաև երկսեռ գիմնազիան⁴⁸⁸:

1930 թ. Սալմաստի աղետալի երկրաշարժից հետո գավառի կարևորագույն խնդիրներից էր դպրոցների վերաբացման հարցը: Քանի որ ցնցումները հաճախ կրկնվում էին, հիմնական շենքերի կառուցումն անհնարին էր դառնում. կարճ

⁴⁸⁴ Տե՛ս Փահլևանյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 202:

⁴⁸⁵ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», 1927, էջ 52-53:

⁴⁸⁶ Դպրոցը հիմնադրվել էր 1909 թվականին և գործել մինչև 1936 թվականը:

⁴⁸⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 153, թ. 38, «Ալիք», 16 օգոստոսի 1931, թիվ 21:

⁴⁸⁸ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», 1927, էջ 52:

ժամանակ անց կառուցվեցին դպրոցական ժամանակավոր շենքեր՝ չարդախներ: Եվ արդեն 1930-1931 ուսումնական տարեշրջանում գավառի Հաֆթվան, Մահլամ, Փայաջուկ, Ղալասար և Ղզըլջա գյուղերում դպրոցական պայմաններում կրթություն էր ստանում 187 աշակերտ⁴⁸⁹:

1928-1929 թթ., երբ Ուրմիա քաղաքի բնակչությունն ավելացավ՝ ի հաշիվ Թավրիզից և Սալմաստից այնտեղ տեղափոխված հայ առևտրական ընտանիքների, ազգային դպրոց ունենալու հարցն առանցքային դարձավ: 1932-1933 ուստարում Ուրմիա քաղաքի Ս. Ստեփանոս եկեղեցու բակում բացվեց ազգային դպրոց: Տեսուչ նշանակվեց Սուրեն Արամյանը⁴⁹⁰:

Սուլդուզ գավառի Նաղադե գյուղում ևս կար դպրոց, որը, սակայն, 1934 թ. փակվեց⁴⁹¹:

1920-1930-ական թվականներին դպրոցական կրթությունն առավել մեծ զարգացում ապրեց երկրի կենտրոնական և հարավային գավառների հայաբնակ վայրերում:

Երկրի մայրաքաղաք Թեհրանի Դարվազե Ղազվին թաղամասում 1870 թ. հիմնադրված Հայկազյան դպրոցում 1923 թ. սովորում էր 230 աշակերտ, իսկ ուսուցչական կազմը բաղկացած էր 14 հոգուց⁴⁹²:

1927 թ. դպրոցն ուներ 5 դասարան և 3 բաժանմունք: Դպրոցն առաջնորդվում էր կովկասյան նախկին միջնակարգ դպրոցների ծրագրով, որը մերթընդմերթ ենթարկվում էր փոփոխությունների և չէր համապատասխանում ժամանակի պահանջներին⁴⁹³:

1920-ական թվականներին Իրանի հայկական դպրոցներում տիրապետող էին հումանիտար առարկաները: Տեխնիկական կրթությամբ կադրերի մեծ պահանջարկի պայմաններում օտարալեզու դպրոցներն առավել բարձր կրթական մակարդակ ունեին, քան հայկական դպրոցները, ուստի սրանց շրջանավարտները դժվարությամբ էին աշխատանք գտնում: Իսկ օտարալեզու դպրոցները կրթում էին գործնական

⁴⁸⁹ Տե՛ս «Ալիք», 26 հուլիսի 1931, թիվ 18:

⁴⁹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, 9 սեպտեմբերի 1982, թիվ 194 (13048):

⁴⁹¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 425, ց. 1, գ. 108, թ. 60:

⁴⁹² Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 113, ց. 3, գ. 153, թ. 23:

⁴⁹³ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», 1927, էջ 115:

երիտասարդներ, որոնք, ավարտելուց հետո գործի անցնելով, կարող էին լուծել իրենց ապրուստի հարցը: Այսպիսով՝ դպրոցական ցանցի ընդլայնումն ու դպրոցական ծրագրերի արդիականացումն իրանահայ համայնքում դարձան հրամայական:

1930 թ. մայիսի 10-ին Թեհրանում բացվեց «Քուշեշ» ատամնաբուժական դպրոցը⁴⁹⁴, իսկ Թեհրանի Հայկազյան երկսեռ դպրոցի 1930-1931 ուսումնական տարվա ծրագրում մեծ ուշադրություն հատկացվեց բնագիտական առարկաներին, ավելացավ պարսկերենին և անգլերենին հատկացվող դասաժամերի քանակը: Այս ծրագիրը պետք է ճանաչում գտներ Թեհրանի և գավառների հայության շրջանում⁴⁹⁵:

1920-1930-ական թվականներին հայ երեխաներն ազգային դպրոցներից բացի սովորում էին ամերիկյան, անգլիական և ֆրանսիական միսիոներական դպրոցներում: Միսիոներների նպատակն էր երիտասարդության շրջանում տարածել Արևմուտքի ազդեցությունը: Ելնելով ազգային դպրոցների սակավության իրողությունից՝ նրանք կարողացան դեպի իրենց գրավել հայ երիտասարդության գերակշիռ մասին: Այսպես՝ Թեհրանի «Հայկազյան» երկսեռ դպրոցում սովորում էին 266, իսկ դպրոցին կից մանկապարտեզում՝ 64 երեխաներ, մինչդեռ տեղի ամերիկյան արական և իգական դպրոցներ էին հաճախում 350, իսկ ֆրանսիական դպրոցներ (արական՝ «Սեն Լուի», իգական՝ «Ժաննա դը Արկ» և «Սեն Ժոզեֆ»)՝ 155 հայ աշակերտ-աշակերտուհիներ⁴⁹⁶: Քերման քաղաքի հայ երեխաները սովորում էին տեղի ամերիկյան դպրոցում. գավառական շատ քաղաքների նման այնտեղ ևս չկար ազգային դպրոց⁴⁹⁷: 1925-1926 ուսումնական տարում Համադանի ամերիկյան երկու դպրոցներում՝ արական և իգական, սովորում էին մոտ 100 հայ աշակերտ-աշակերտուհիներ⁴⁹⁸: Այստեղ անհրաժեշտ է հիշատակել նաև Թավրիզի հայ աշակերտության բաշխվածությունն ազգային և օտարալեզու մասնավոր դպրոցներում 1927-1928 ուսումնական տարում: Թավրիզի հայ աշակերտության թիվը 1266 էր, որից 677 հոգին հաճախում էին ազգային դպրոցներ, իսկ 589 հոգին՝ օտարալեզու մասնավոր դպրոցներ⁴⁹⁹: Ստացվում է, որ աշակերտության մոտավորապես կեսը զուրկ էր մնում ազգային կրթությունից:

⁴⁹⁴ Տե՛ս «Վերածնունդ», 16 մայիսի 1930, թիվ 14:

⁴⁹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, 28 նոյեմբերի 1930, թիվ 41:

⁴⁹⁶ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», 1927, էջ 116:

⁴⁹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 88:

⁴⁹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 81:

⁴⁹⁹ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», 1929, էջ 158:

Պատկերն առավել կամբողջանա, եթե հավելենք միսիոներական դպրոցներում հայոց լեզվի, պատմության ու գրականության դասավանդման ժամերի խիստ սահմանափակ լինելու իրողությունը, որն էլ իր հերթին հանգեցնելու էր հայ երիտասարդության աստիճանաբար ծուլմանը: Օրինակ՝ Համադանի ամերիկյան արական դպրոցն իր ծրագրից հանել էր հայոց լեզվի ուսուցումը: Տեղի բողոքական համայնքն այդ անարդարության դեմ բողոքեց, սակայն ապարդյուն⁵⁰⁰:

1920-ական թվականների վերջերից Իրանի կրթական համակարգի քննազավառում սկիզբ առած բարեփոխումները և, մասնավորապես, դպրոցների առանձնացումը եկեղեցուց թուլացրին միսիոներների ազդեցությունը երկրում: 1930-ական թվականների սկզբին միսիոներական գրեթե բոլոր դպրոցները փակվեցին: Այս հանգամանքը նպաստեց համայնքում դպրոցաշինության գործի զարգացմանը:

1932-1933 թթ. հնդկահայ բարերար Դավիթ Դավթյանի միջոցներով Թեհրանում բացվեց Դավթյան երկսեռ դպրոցը⁵⁰¹, որտեղ դասավանդվում էին հայոց լեզու, գրականություն, պատմություն, պարսկերեն, ֆրանսերեն և հանրակրթական այլ առարկաներ: Մինչև ազգային դպրոցների փակվելն (1936 թ.) ուսուցումն իրականացվում էր հայերենով, վերաբացումից հետո՝ պարսկերենով, իսկ հայերենն ուսումնասիրվում էր արտաժամյա՝ պետական ծրագրից դուրս:

1920-ական թվականների սկզբին Թեհրանի շրջակայքում գտնվող Վանագ գյուղում ևս գործում էր հայկական դպրոց: 1923 թ. նոյեմբերին դպրոցն ուներ չորս դասարան և 35 աշակերտ⁵⁰²: Դպրոցում դասավանդվում էին հայոց լեզու, պարսկերեն, մաթեմատիկա, բուսաբանություն և նկարչություն⁵⁰³: 1924 թ. նոր դասագրքերի պակասի պատճառով ուսուցիչներն ստիպված էին առարկաների մի մասը դասավանդել հին դասագրքերով, իսկ որոշ առարկաներ՝ առանց դասագրքերի: Դա բացասաբար էր անդրադառնում դպրոցական կյանքի վրա: Դպրոցը երբեմն

⁵⁰⁰ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», 1927, էջ 82:

⁵⁰¹ Դպրոցը նախապես բացվել էր որպես Հայկազյան դպրոցի մասնաճյուղ՝ «Քուշեշ» անունով: Հնդկահայ բարերարի նյութական օժանդակությամբ վերակառուցված և Դավթյան անունն ստացած դպրոցը Քուշեշ-Դավթյան կոչվեց 1942 թվականից:

⁵⁰² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 153, թ. 23:

⁵⁰³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 104:

տարիներով փակված էր մնում: 1928 թ. վերաբացվելուց հետո շարունակվեց դպրոցի բնականոն գործունեությունը⁵⁰⁴:

1923 թ. Ղազվին քաղաքի հայկական դպրոցում⁵⁰⁵ սովորում էին 78 աշակերտ և 59 աշակերտուհի: Բոլորն ազգությամբ իրանահայատակ հայեր էին: Դպրոցը գոյատևում էր հանգանակություններով, դպրոցի օգտին կազմակերպվող երեկոներից և համերգներից ստացվող գումարներով և ուսման վարձավճարներով: Ուսուցիչները ութն էին: Որոշ ուսուցիչներ աշխատավարձ էին ստանում Թավրիզի դաշնակցական կազմակերպության կողմից: Դպրոցում դասավանդվող առարկաներն էին՝ հայոց լեզու, ռուսաց լեզու, պարսկերեն, ֆրանսերեն, թվաբանություն, բնագիտություն, աշխարհագրություն, ընդհանուր պատմություն, հայոց պատմություն, նկարչություն, երգեցողություն, ձեռագործություն, հանրահաշիվ, ֆիզիկա, առողջագիտություն, տիեզերագրություն, երկրաչափություն, մանկավարժություն⁵⁰⁶:

1927 թ. Ղազվինի հայկական դպրոցն ուներ չորս դասարան: Դպրոց էր հաճախում 50 աղջիկ և 72 տղա: Ուսուցչական կազմը բաղկացած էր 6 հոգուց: Դպրոցի տեսուչն էր Ա. Տեր-Վարդանյանը⁵⁰⁷: Ցավով պիտի արձանագրենք, որ դպրոցական ծրագիրը չէր համապատասխանում պետական դպրոցների ծրագրին, և աշակերտները, չստանալով պահանջարկ ունեցող գիտելիքներ, ավարտելուց հետո չէին կարողանում զբաղեցնել որևէ պաշտոն:

Ըստ «Ալիք» թերթի հաղորդման՝ 1931 թ. մայիսին Ղազվինի հայոց վեցամյա դպրոցում ուսանում էր 105 երեխա⁵⁰⁸: Սակայն թերթի մեկ այլ համարում հայոց ազգային դպրոցի աշակերտների թիվը նույն ժամանակի վերաբերյալ 130 է նշվում⁵⁰⁹:

1934 թ. Ղազվինի հայոց դպրոցը «Րաֆֆի» անունն էր կրում: 1934-1935 ուսումնական տարում այնտեղ առաջին անգամ կիրառվեց կրթության նախարարության ծրագիրը: Տարեվերջին աշակերտների թիվը 111 էր: Մի քանի հայ

⁵⁰⁴ Տե՛ս «Ալիք», 23 հուլիսի 1935, թիվ 64 (239):

⁵⁰⁵ 1927 թվականի «Պարսկահայ տարեցույցում» դպրոցը հիշատակվում է «Ա. Վարդանյան» անվամբ (տե՛ս «Պարսկահայ տարեցույց», 1927, էջ 101):

⁵⁰⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 153, թ. 72:

⁵⁰⁷ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցույց», 1927, էջ 101:

⁵⁰⁸ Տե՛ս «Ալիք», 18 հունիսի 1931, թիվ 13:

⁵⁰⁹ Տե՛ս նույն տեղում, 25 հունիսի 1931, թիվ 14:

ընտանիքների Ղազվինից տեղափոխվելու պատճառով տարեսկզբի համեմատությամբ այն պակասել էր 9-ով⁵¹⁰:

Ղարաղան գավառի Ներքին Չանախչի գյուղում 1924 թ. հիմնված հայկական դպրոցը պետք է բավարարեր նաև գավառի մյուս գյուղերի երեխաների կրթական պահանջները: Գյուղացիներն էին հոգում դպրոցի ջեռուցման, ուսուցչի աշխատավարձի մի մասի վճարման և այլ հարցեր: Դպրոցն ուներ դասագրքերի և գրենական պիտույքների կարիք: Հայկական դասագրքերի պակասը խոչընդոտներ էր ստեղծում դպրոցի պարապմունքների համար: Դպրոցական համապատասխան շենքի բացակայության պատճառով նոր աշակերտների ընդունելություն չէր կատարվում: 1924 թ. դպրոցում սովորում էին երեք հայ և ինը պարսիկ աշակերտներ⁵¹¹: 1930-ական թվականների առաջին կեսին գավառի ոչ մի գյուղում դպրոց չէր գործում, բացի Լառ գյուղից, որտեղ 1935 թ. արձանագրվեց 95 աշակերտ⁵¹²:

1927 թ. վերաբացվեց Փեհլիի հայոց դպրոցը, որտեղ սովորում էին 36-40 աշակերտներ: Դպրոցն ուներ իր սեփական շենքը, մեծ թատերասրահ և խանութներ⁵¹³: 1936 թ. Փեհլիի ազգային դպրոցն «Արդաշիր» անունն էր կրում⁵¹⁴:

Համադանում գործում էր հայոց ազգային դպրոց՝ «Ս. Լուսավորչյան» անվամբ⁵¹⁵: 1925-1926 ուսումնական տարում երկսեռ երեքդասյան այդ դպրոցում սովորում էր 125-130 աշակերտ⁵¹⁶: 1931 թ. դպրոցն ուներ յոթ դասարան: Համաձայն կառավարության ծրագրի՝ պարսկերենով ավանդվող առարկաների դասաժամերի քանակն այդ տարի 30-ից դարձավ 70: Դպրոցում սովորում էր շուրջ 150 աշակերտ⁵¹⁷:

Ռաշտի ազգային դպրոցի հոգաբարձության գործաձած կնիքի վրա փորագրված էր 1872 թվականը: Դա այն թվականն էր, երբ կառուցվեց Ռաշտի հայկական եկեղեցին, իսկ եկեղեցու կողքին՝ դպրոց: Եկեղեցին կոչվում էր «Ս. Մեսրոպ», իսկ

⁵¹⁰ Տե՛ս «Ալիք», 18 հուլիսի 1935, թիվ 62 (237):

⁵¹¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 153, թ. 78:

⁵¹² Տե՛ս «Ալիք», 28 ապրիլի 1935, թիվ 28 (203):

⁵¹³ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», 1927, էջ 84:

⁵¹⁴ Տե՛ս «Ալիք», 14 մայիսի 1936, թիվ 182 (357):

⁵¹⁵ Դպրոցը հիմնվել էր 1903 թ. Խորեն վարդապետի ջանքերով և թեհրանաբնակ համադանցիների նյութական օժանդակությամբ:

⁵¹⁶ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», 1927, էջ 81:

⁵¹⁷ Տե՛ս «Ալիք», 19 նոյեմբերի 1931, թիվ 34:

ազգային դպրոցը՝ «Ս. Թարգմանչաց»⁵¹⁸: Երկուսն էլ հրո ճարակ դարձան 1920 թվականին:

1903-1907 թթ. կառուցվեց Ռաշտի «Մկրտիչ Ավետիս Հորդանանյան» ազգային դպրոցը⁵¹⁹: Եղիազար քահանան, «Ալիք» թերթում հանդես գալով Ռաշտին վերաբերող հոդվածով, դպրոցի հիմնումը վերագրում է 1926 թվականին⁵²⁰: Թերթի մեկ այլ համարում հոդվածագիր Ա. Մաքսապետյանն, անդրադառնալով քահանայի այդ հոդվածին և հենվելով պատմական իրողությունների վրա, նշում է, որ սխալ է դպրոցի հիմնադրման քահանայի ընդունած տարեթիվը, որ նորջուղայեցի բարերար Ավետիս Հորդանանյանն իր իսկ ձեռքով է կառուցել դպրոցը՝ ի հիշատակ իր վաղամեռիկ որդի Մկրտչի՝ մահացած 1903 թ.⁵²¹: Մաքսապետյանի ճշմարտացի լինելն ապացուցող ևս մեկ ծանրակշիռ փաստարկ. հոդվածագիր քահանայի գործածած չափաբերական մատյանում գրանցված էր, որ 1911 թ. 26 տարեկանում վախճանվեց Ավետիս Հորդանանյանը⁵²²: Հետևաբար՝ բարեգործը հետմահու չէր կարող կառուցել կրթօջախ կամ հովանավորել դպրոցաշինություն:

1923 թ. Ռաշտի հայկական դպրոցն ամբողջովին գտնվում էր դաշնակցականների ձեռքում: Դպրոցում, որն ուներ երեք դասարան, սովորում էին 116 աշակերտներ (56 տղա և 60 աղջիկ): Դպրոցը գոյատևում էր եկեղեցու անշարժ գույքի եկամուտներով, ուսման վարձավճարներով, ներկայացումների եկամուտներով և հանգանակություններով: Դպրոցի ամսական բյուջեն կազմում էր 2020 դրան: Ուսուցիչները յոթն էին: Դպրոցում դասավանդվում էին հայերեն, ռուսերեն, պարսկերեն, անգլերեն, թվաբանություն, հայոց պատմություն, ընդհանուր պատմություն, աշխարհագրություն, բնական պատմություն, երգեցողություն, կրոնի ուսուցում, նկարչություն, ձեռագործություն և առողջագիտություն⁵²³:

Բավական ընդարձակ դպրոցական շենքում կարող էին բնակվել գրեթե բոլոր ուսուցիչները, իսկ երբեմն այն դառնում էր աղքատ ընտանիքների ժամանակավոր կացարանը: Ռաշտում գտնվելու ժամանակ քահանան բնակվում էր դպրոցին կից

⁵¹⁸ Տե՛ս «Ալիք», 5 հունիսի 1932, թիվ 11 (59):

⁵¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, 12 հունիսի 1932, թիվ 12 (60):

⁵²⁰ Տե՛ս նույն տեղում, 18 հունվարի 1932, թիվ 41:

⁵²¹ Տե՛ս նույն տեղում, 12 հունիսի 1932, թիվ 12 (60):

⁵²² Տե՛ս նույն տեղում:

⁵²³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 153, թ. 73:

շենքում: 1926 թվականից ուսուցումն անվճար էր: Դպրոցն ուներ իր սեփական թատերասրահը: 1926 թ. մոտ 30-35 հայ աշակերտներ, որոնք Խորհրդային Միության քաղաքացիների, պաշտոնյաների և նրանց ազգականների երեխաներն էին, հայկական դպրոցից Խորհրդային դպրոց տեղափոխվեցին: Այդ իսկ պատճառով հայկական դպրոցում 1927 թ. աշակերտների թիվը հազիվ վաթսուհի էր հասնում: Այդ նույն ժամանակ անգլերեն և պարսկերեն սովորելու նպատակով շուրջ 25 հայ աշակերտներ հաճախում էին ամերիկյան դպրոց: 1927 թ. դպրոցն ուներ ութ դասարան⁵²⁴: Դպրոցի ծրագիրը Կովկասի ծխական դպրոցների ծրագիրն էր: Դասավանդվում էին հայոց լեզու, պարսկերեն, ռուսերեն, անգլերեն, հաշվապահության և առևտրական թղթակցության դասեր, ինչպես նաև արհեստներ (կազմարարություն և կոշկակարություն): Դպրոցի՝ տարեկան 3600 թուման կազմող բյուջեն ապահովվում էր եկեղեցու կալվածքներից ստացվող եկամուտով, ներկայացումներով և այլ աղբյուրներով: 1931-1932 ուստարում աշակերտության ընդհանուր թիվը 82 էր, սակայն մի քանի ընտանիքների՝ քաղաքից տեղափոխվելու պատճառով տարեվերջին այդ թիվն իջավ 73-ի⁵²⁵:

Քերմանշահի «Արիան» հայոց ազգային դպրոցը հիմնադրվել էր 1924 թ.: 1931 թ. աշակերտների թիվը 43 էր, իսկ 1934 թ.՝ 54⁵²⁶: 1936 թ. դպրոցն իր պատվավոր տեղն ուներ իրանահայ տարրական դպրոցների շարքում՝ իր բազմանդամ ուսուցչական կազմով, վեց լրիվ դասարաններով և հարակից մանկապարտեզով:

Քերմանշահի «Արիան» դպրոցում 1936 թ. սովորում էր 101 հայ երեխա: Ուսուցչական կազմը բաղկացած էր ութ հոգուց՝ հինգ հայ և երեք իրանցի⁵²⁷: 21 տարվա ընթացքում (1924-1945 թթ.) դպրոցն ունեցել է 9 տեսուչ: 1945 թ. դպրոցը հինգդասյան էր, որտեղ կրթվող 90 երեխայի դասավանդում էին 3 հայ և 3 պարսիկ ուսուցիչ-ուսուցչուհի⁵²⁸:

⁵²⁴ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցույց», 1927, էջ 72:

⁵²⁵ Տե՛ս «Ալիք», 19 հունիսի 1932, թիվ 13 (61):

⁵²⁶ Տե՛ս նույն տեղում, 31 օգոստոսի 1931, թիվ 23, 1 հունվարի 1934, թիվ 134:

⁵²⁷ Տե՛ս նույն տեղում, 23 փետրվարի 1936, թիվ 151 (326):

⁵²⁸ Տե՛ս նույն տեղում, 12 հուլիսի 1945, թիվ 151 (2290):

Մեշիեդում հայկական դպրոց էր գործում 1928 թվականից⁵²⁹: Դպրոցը սեփական շենք չուներ. այն վարձակալվում էր: 1931 թ. դպրոցում, որն ուներ վեց դասարան, ուսանում էր 112 աշակերտ-աշակերտուհի: Ուսուցչական կազմը բաղկացած էր 8 հոգուց⁵³⁰: Մեշիեդի «Արիան» կոչվող դպրոցում 1935-1936 ուսումնական տարվա վերջին աշակերտության թիվը 75 էր⁵³¹:

1908 թ. հիմնված Սուլթանաբադի հայոց ազգային դպրոցն սկզբնապես բաղկացած էր երեք սենյակից և մի փոքր սրահից⁵³²: Հոգաբարձության ջանքերով, կրթասեր ազգաբնակչության նվիրատվություններով և հայ առևտրական տների նյութական օժանդակությամբ 1920-1921 թթ. կառուցվեց լուսավոր ու հարմարավետ դպրոցական շենք⁵³³: 1923 թ.՝ տեղի հայության մշակութային աշխատանքների ամենաեռուն շրջանում, ազգային կրթօջախը վերածվեց կանոնավոր քառամյա դպրոցի: 1924-1925 ուստարվա վերջին դպրոցն ուներ 94 աշակերտ, իսկ 1925-1926 ուսումնական տարեվերջին այդ թիվը հասավ 110-ի: 1927 թ. դպրոցին կից բացվեց մանկապարտեզ՝ Աստղիկ Հակոբյանի ղեկավարությամբ⁵³⁴:

1932-1933 ուստարում Սուլթանաբադի հայոց դպրոցը յոթնամյա էր, տարեվերջին ուներ 197 աշակերտ, 10 ուսուցիչ (8 հայ, 2 պարսիկ): Դպրոցի շաբաթական ընդհանուր դասաժամերի քանակը 230 էր, որից 157-ը հատկացված էր հայերեն, 57-ը՝ պարսկերեն և 16-ը՝ անգլերեն լեզուներով դասավանդվող առարկաների համար⁵³⁵: 1933-1934 ուսումնական տարում աշակերտների թիվը նվազեց՝ դառնալով 182: Դասավանդում էին 7 հայ և 3 պարսիկ ուսուցիչներ: Պարսկերենով ուսուցանվող առարկաների ժամերի թիվը բարձրացավ 81-ի⁵³⁶: 1934-1935 ուստարում Սուլթանաբադի տարրական վեցամյա դարձած դպրոցում ուսանում էր 148 աշակերտ, կրթությունն իրականացվում էր պետական ծրագրով. հայերենով դասավանդվող առարկաների համար սահմանված էր

⁵²⁹ Տե՛ս «Ալիք», 3 հունիսի 1934, թիվ 152:

⁵³⁰ Տե՛ս նույն տեղում, 12 դեկտեմբերի 1931, թիվ 37:

⁵³¹ Տե՛ս նույն տեղում, 22 սեպտեմբերի 1936, թիվ 236 (411):

⁵³² Տե՛ս նույն տեղում, 18 սեպտեմբերի 1979, թիվ 198 (12206):

⁵³³ Տե՛ս Գեորգեան Կ., նշվ. աշխ., էջ 382:

⁵³⁴ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», 1927, էջ 107-109:

⁵³⁵ Տե՛ս «Ալիք», 17 հուլիսի 1933, թիվ 14 (113):

⁵³⁶ Տե՛ս նույն տեղում, 5 օգոստոսի 1934, թիվ 159:

շաբաթական 95 դասաժամ, իսկ պարսկերենով ավանդվող առարկաների համար՝ 121: Սուլթանաբադի դպրոցը պաշտոնապես կրում էր «Շարաֆ» անունը⁵³⁷:

Դպրոցներ կային նաև Սուլթանաբադին հարակից Քյամարա, Գյափլա, Քյազազ և Բուրվարի հայաբնակ գավառներում:

Քյամարա գավառի Լիլիհան գյուղի «Հովնանյան» դպրոցը⁵³⁸ կառուցվել է Իրանահնդկաստանի հայոց թեմի առաջնորդական փոխանորդ Բագրատ վարդապետ Վարդազարյանի հորդորով, ռուսահայ Հովնանյանի բարերարությամբ և գյուղի մշակութասեր անձանց աջակցությամբ: Դպրոցն ուներ լուսավոր դասարաններ, մեծ սրահ, գրադարան և ընդարձակ բակ⁵³⁹:

1928 թ. Սուլթանաբադում Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Տեր Մովսիսյանը (Մագիստրոս) տեղի հոգաբարձության հետ ունեցավ մի շարք խորհրդակցություններ: Քյամարա, Գյափլա, Քյազազ և Բուրվարի գավառների կրթական գործը կանոնավոր հիմքերի վրա դնելու համար նրանք անհրաժեշտ գտան այդ գավառներում շրջիկ տեսուչ ունենալ և բոլոր գյուղերում դպրոցներ բացել⁵⁴⁰:

1931 թ. աշնանը շրջանային տեսուչի պաշտոնն ստանձնեց Միհրան Գրիգորյանը⁵⁴¹:

1932 թ. Քյամարա գավառի զուտ հայաբնակ Լիլիհան գյուղի ազգային դպրոց էր հաճախում 92 աշակերտ⁵⁴²: 1932 թ. փետրվարի կեսերին դպրոցին կից հիմնվեց գրադարան՝ «Րաֆֆի» անունով: 1933 թ. գրադարանն ուներ շուրջ 150 կտոր գիրք և զանազան պարբերականներ⁵⁴³:

1933 թ. Լիլիհանի դպրոցն ուներ 4 դասարան և համապատասխան հարմարություններ: Դպրոցի բեմում երբեմն տեղական ուժերի ջանքերով ներկայացվում էին օպերետներ և մանկական վոդևիլներ: 1933 թ. դպրոցում

⁵³⁷ Տե՛ս «Ալիք», 25 հուլիսի 1935, թիվ 65 (240), 28 հուլիսի 1935, թիվ 66 (241):

⁵³⁸ Դպրոցը գործում էր 1902 թվականից (տե՛ս «Ալիք», 28 օգոստոսի 2012, թիվ 176 (21455)):

⁵³⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵⁴⁰ Տե՛ս նույն տեղում, 4 հունիսի 1931, թիվ 11:

⁵⁴¹ Տե՛ս նույն տեղում, 25 փետրվարի 1932, թիվ 46:

⁵⁴² Տե՛ս նույն տեղում, 10 փետրվարի 1932, թիվ 44:

⁵⁴³ Տե՛ս նույն տեղում, 28 մայիսի 1933, թիվ 9 (108):

պաշտոնավարում էին երկու հայ և մեկ պարսիկ ուսուցիչներ: Դասավանդումը կատարվում էր հայոց ազգային ծխական դպրոցների ծրագրով⁵⁴⁴:

«Ալիք» թերթի 1934 թ. հունիսի 17-ի 154-րդ համարում հոդվածագիր Վահան Ղազարյանը նշում է, որ 1933-1934 ուսումնական տարում շրջանային տեսուչ Միհրան Գրիգորյանի միջոցով Թավրիզի «Գասպար» և Սուլթանաբադի «Ալիշան» գրադարաններից Լիլիհան գյուղի ազգային դպրոցի «Ահարոնյան» գրադարանի համար ստացվել են ընթերցանության մի շարք գրքեր, իսկ Սուլթանաբադի հայոց դպրոցից՝ մեծադիր երկրագունդ-քարտեզ⁵⁴⁵:

1932 թ. դպրոց էր գործում նաև գավառի՝ շուրջ 100 տուն հայ բնակչություն ունեցող Ղորչիբաշի գյուղում⁵⁴⁶: Դպրոցը չունեւ սեփական շենք: Գյուղում հիմնված «Երիտասարդների կրթասիրաց միությունը» որոշ հաջողություններ արձանագրեց կրթական ոլորտում, սակայն հետադեմ տարրերի հարուցած խոչընդոտների պատճառով մատնվեց անգործության⁵⁴⁷: Չարբաղ գյուղի դպրոցը ևս չունեւ սեփական շենք: Քյամարա գավառի մնացած գյուղերում դպրոցներ չկային⁵⁴⁸:

Անդրադառնալով Չարբաղի հայոց դպրոցին՝ նշենք, որ 1933 թ. դպրոցն ուներ 40 աշակերտ, մեկ նախապատրաստական, առաջինից չորրորդ դասարաններ և ընդամենը մեկ ուսուցիչ⁵⁴⁹:

1935 թ. դեկտեմբերի 18-ին բացվեց Չարթաղի հայոց ազգային երկսեռ դպրոցի շենքը: Այն ուներ ընդարձակ բակ և երկու մեծ ու լուսավոր սենյակներ: 1936 թ. աշակերտության թիվը հասնում էր 70-ի (60 տղա և 10 աղջիկ, նրանց թվում՝ երկու իրանցի): Դպրոցն ուներ նախակրթարան, հինգ բաժանմունք և երեք ուսուցիչ⁵⁵⁰:

Քյամարա գավառի կենտրոնական հոգաբարձությունն իր 1943 թ. սեպտեմբերի 24-ի նամակում՝ հասցեագրված Նոր Զուլայի համայնական ու կրոնական

⁵⁴⁴ Տե՛ս «Ալիք», 21 հունվարի 1934, թիվ 136:

⁵⁴⁵ Տե՛ս նույն տեղում, 17 հունիսի 1934, թիվ 154:

⁵⁴⁶ Ղորչիբաշի գյուղն ուներ հայ և պարսիկ խառը բնակչություն:

⁵⁴⁷ Տե՛ս նույն տեղում, 10 փետրվարի 1932, թիվ 44:

⁵⁴⁸ Տե՛ս նույն տեղում, 18 փետրվարի 1932, թիվ 45:

⁵⁴⁹ Տե՛ս նույն տեղում, 21 հունվարի 1934, թիվ 136:

⁵⁵⁰ Տե՛ս նույն տեղում, 23 փետրվարի 1936, թիվ 151 (326):

խորհուրդներին, նշել է, որ ժողովուրդը նյութական պատճառներով ի վիճակի չէ սեփական դպրոցներ պահել⁵⁵¹:

1932 թ. Գյափլա գավառի գյուղերից միայն Քերթն ու Հուսեյնաբադն ունեին դպրոցներ (յուրաքանչյուրը՝ մեկ դպրոց): Հատկանշական է, որ Քերթ գյուղում 1931 թ. գյուղացիների ջանքերով կառուցվել էր դպրոցական շենք⁵⁵²:

Քյազազ գավառի Ազնա, Քյալավա, Աբասաբադ, Ումրիան (Ումբրիան), Իդրիսաբադ գյուղերում 1930-ական թվականների սկզբին գործում էին մեկական դպրոցներ: Մարանդ և Ալիբուջ գյուղերի երեխաները սովորում էին Ումրիանի դպրոցում⁵⁵³: Շրջանային երախտավոր տեսուչ Միհրան Գրիգորյանի շնորհիվ գավառի կրթական կյանքը նոր որակ ստացավ: Տեղի դպրոցներում ուսուցանվում էին հայոց լեզու, կրոն, թվաբանություն, հայոց պատմություն, երգ, մարզանք և պարսկերեն առարկաները: Ուսուցիչներից ոմանք Սուլթանաբադի ազգային դպրոցի շրջանավարտներից էին: 1939 թ. գավառի հայերն ունեին արդեն 10 դպրոց, որտեղ սովորում էր 482 աշակերտ⁵⁵⁴:

Բուրվարիում կար 6 հայկական դպրոցական շենք⁵⁵⁵: 1927 թ. գավառի գրագետ հայերը 228-ն էին⁵⁵⁶: Հետագայում այդ թիվն աճեց:

Բուշեիր քաղաքի հայկական Ս. Գևորգ եկեղեցու բակում 1927 թ. հայերն ունեին փոքրիկ նախակրթարան, որտեղ ուսանում էր 7-8 երեխա⁵⁵⁷:

Այդ ժամանակ Ահվազում հայկական դպրոց կամ մանկապարտեզ չկար⁵⁵⁸: Գործում էին մեկ-երկու պարսկական դպրոցներ, որտեղ սովորում էին մի քանի հայ երեխաներ: Մանուկների թիվն աճելուն զուգահեռ մեծանում էր դպրոց ունենալու պահանջը: 1931 թ. այնտեղ հիմնադրվեց «Քարուն» հայոց ազգային դպրոցը⁵⁵⁹:

⁵⁵¹ Տե՛ս Բաղդասարյան Էդ. (Էդ. Գերմանիկ), Իրանի Քյամարա գավառի հայկական գաղթօջախի պատմություն, էջ 68-69:

⁵⁵² Տե՛ս «Ալիք», 25 դեկտեմբերի 1931, թիվ 39:

⁵⁵³ Տե՛ս նույն տեղում, 18 փետրվարի 1932, թիվ 45:

⁵⁵⁴ Տե՛ս Բաղդասարյան Էդ., Իրանահայ համայնքի ամբողջական պատմություն 10 հատորով, հ. 6. Իրանահայ գավառները, գիրք Բ, էջ 195:

⁵⁵⁵ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», 1927, էջ 63, «Ալիք», 21 հունվարի 1934, թիվ 136:

⁵⁵⁶ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», 1927, էջ 64:

⁵⁵⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 98:

⁵⁵⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 93:

⁵⁵⁹ Տե՛ս Բաղդասարյան Էդ., Իրանահայ համայնքի ամբողջական պատմություն 10 հատորով, հ. 7. Իրանահայ մշակույթը, գիրք Ա, էջ 98:

Շիրագում հայկական դպրոց չկար. երեխաները սովորում էին տներում:

1920-ական թվականների կեսին Աբադանի հայկական դպրոցում, որտեղ սովորում էր 27 երեխա, անվճար սկզբունքով դասավանդվում էին հայերեն, պարսկերեն, անգլերեն, ձեռագործ և այլ առարկաներ⁵⁶⁰:

1932 թ. կառուցվեց Աբադանի հայոց ազգային դպրոցի շենքը, որի հանդիսավոր բացումը տեղի ունեցավ նույն թվականի հոկտեմբերի 28-ին⁵⁶¹:

1922-1927 թթ. Չհարմիալ գավառի բոլոր գյուղերում դպրոցներ կային⁵⁶²: Ստորև փորձենք ներկայացնել Չհարմիալ գավառի հայկական դպրոցների համառոտ պատմությունը:

Իրանահնդկաստանի հայոց թեմի առաջնորդական փոխանորդ Բագրատ վարդապետ Վարդազարյանի հրահանգով Լիվասիան գյուղում 1904 թ. հիմնադրված «Պոպոլյան» դպրոցն⁵⁶³ ուներ չորս դասարան, բեմով դահլիճ, փայտանոց, ընդարձակ ծառաստան, ժամանակի պահանջներին համապատասխանող ընդարձակ գրադարան, որի գրքերի ու պարբերականների մեծ մասի վրա մակագրված էր. «Նւէր Լիվասիան գիւղի դպրոցի գրադարանին, Ս. Յովհաննիսեանից»⁵⁶⁴: Դպրոցի շինարարության ժամանակ գյուղի բնակչությունն ունեցավ իր մասնակցությունը:

Այս ամենով հանդերձ՝ ցավով պետք է նշել, որ գյուղի ժողովրդի անտարբերության, անհրաժեշտ խնամքի բացակայության հետևանքով դպրոցի շենքը խարխվեց, գրադարանի գրքերի մեծ մասը կորավ: 1945 թ. այս գրադարանն ուներ միայն 150 կտոր գիրք՝ բոլորն էլ վատ վիճակում:

Վերին Քոնարքում գտնվող «Վաչյան» դպրոցը⁵⁶⁵ դարձյալ Բագրատ վարդապետի հրահանգով էր կառուցվել՝ ի հիշատակ գլխավոր նվիրատու բաքվաբնակ Աստվածատուր Վաչյանի տիկին Մարիամ Վաչյանի: Դպրոցն ուներ չորս դասարան, մեկ դահլիճ, փոքրիկ բեմ և խաղահրապարակ: Գյուղի բնակիչները ևս օժանդակեցին

⁵⁶⁰ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», 1927, էջ 94:

⁵⁶¹ Տե՛ս «Ալիք», 1 դեկտեմբերի 1932, թիվ 37 (85):

⁵⁶² Տե՛ս Եղգարեան Ավ., նշվ. աշխ., էջ 66-72:

⁵⁶³ Դպրոցի շինարարությունն իրականացվել էր ռուսահայ բարերար Պոպոլյանի միջոցներով, և դպրոցն իր անվանումն ստացել է ի պատիվ նրա:

⁵⁶⁴ Եղգարեան Ավ., նշվ. աշխ., էջ 68:

⁵⁶⁵ Դպրոցը կառուցվել էր 1904-1905 թթ. հանգանակությամբ: Այդ գործին լայն մասնակցություն էր ունեցել նոր Զուլայի բնակիչ Պողոս Բալասանյանը:

դպրոցաշինության գործին: Այս փոքրիկ հաստատությունը խնամքով պահպանվեց մինչև 1946 թ. հայրենադարձությունը:

Սիրաք գյուղի բնակչության վկայությամբ՝ գյուղի «Հայրիկյան» դպրոցը կառուցվել է 1908 թ. Խրիմյան Հայրիկի հիշատակին: Այն ուներ երեք դասասենյակներ և փոքրիկ բակ, որն ամռանը ծառայում էր որպես ներկայացումների վայր: Գրադարանի համար հատկացված էր միայն մեկ պահարան, որտեղ պահվում էր հարյուր կտոր գիրք:

Մամուքա գյուղի «Պողոս Բալասանյան» դպրոցն⁵⁶⁶ ուներ վեց դասարան, բեմ, սրահ, ուսուցչի բնակարան և այլն: 1926-1927 թթ. հետո, երբ դպրոցական շենքն ավերակ դառնալու պատճառով դասավանդումն այլևս անհնարին էր, գյուղի ժողովուրդն ստիպված էր դպրոցական նոր շենք կառուցել: Գյուղում գոյություն ունեցող «Արշալույս», «Դարվաճոր» և «Ասլան» միությունների միացյալ ուժերով 1929 թ. գյուղի հարավային կողմում հիմնվեց դպրոցական նոր շենք: Նորակառույց դպրոցն ուներ վեց դասարան, փոքրիկ բեմով դահլիճ: Հատակն աղյուսապատ էր: Դպրոց հաճախող աշակերտ-աշակերտուհիների թիվը 20-30 էր: Դպրոցն ուներ 70-80 կտոր ընթերցանության գիրք:

Հաջիաբադ գյուղի Հայոց ազգային դպրոցը հիմնվել է 1922 թ. գյուղացիների միջոցներով, մասամբ՝ գյուղատեր Մանուչեր խան Բախտիարիի օժանդակությամբ: Վերջինս դպրոցին տրամադրեց որոշակի քանակությամբ գույք՝ դռներ, սեղաններ, աթոռներ և այլն: Բացի դրանից՝ նա դպրոցին տարեկան 500 ռիալ նպաստ հատկացրեց: Հատկանշական է, որ մի քանի տարի անց նա, այդ գումարի վրա կրկին 500 ռիալ ավելացնելով, կանոնավոր վճարել է դպրոցին: Հաջիաբադի դպրոցն ուներ 80-90 աշակերտ-աշակերտուհիներ և 60 կտոր գիրք:

1920-ական թվականներին ազգային դպրոցներ հիմնվեցին Սինագան գյուղում (1927 թ.)՝ 45-50 աշակերտ-աշակերտուհիներով, Աղբուլաղ գյուղում (1925 թ.)՝ 35-40 աշակերտ-աշակերտուհիներով, Ներքին Քոնարք գյուղում (1924 թ.)՝ 35-40 աշակերտ-աշակերտուհիներով, Մամուռան գյուղում՝ 30-40 աշակերտ-աշակերտուհիներով:

Ցավով պետք է արձանագրել, որ մասնավոր գործերի ավելի բարձր վարձատրության պատճառով բարձրագույն կրթություն ստացած ուսուցիչները չէին

⁵⁶⁶ Դպրոցը հիմնվել էր 1907-1908 թթ.:

համաձայնում դասավանդել գավառի հայկական դպրոցներում: Չհարմալ գավառի հայ ուսումնասիրաց միության⁵⁶⁷ Նոր Զուղայի մասնաճյուղի համառ ջանքերի շնորհիվ հնարավոր եղավ ընտրել և նշանակել ուսուցիչ-ուսուցչուհիներ՝ Չհարմալ գավառի հայ դպրոցներում դասավանդելու համար:

Չհարմալի հայ ժողովուրդը շինարար էր և նոր բնակավայրերում հաստատվելուց անմիջապես հետո ձեռնամուխ է եղել եկեղեցիների, ջրաղացների, ձիթհանների, բաղնիքների և, որ ամենակարևորն է, դպրոցների կառուցման գործին: Իսկ պարսկական գյուղերում, նույնիսկ ամենամեծ գյուղում, չնայած իրենց տնտեսական լավ պայմաններին, դպրոցական շենք գոյություն չունեին⁵⁶⁸:

Ըստ 1927 թ. «Պարսկահայ տարեցույցի» տվյալների՝ Փերիա և Քյարվանդ գավառներում կար 17 դպրոց: Այդ տարի Փերիայում գրագետ հայերի թիվը հասնում էր 869-ի⁵⁶⁹:

1930-ական թվականների կեսերին Փերիա գավառն ուներ երեք կենտրոնական դպրոց: Այդ դպրոցները գտնվում էին Նամակերտ («Հովնանյան» դպրոց՝ հիմնադրված 1904 թ.), Բոլորան («Խրիմյան Հայրիկ» դպրոց՝ հիմնադրված 1908 թ.) և Սանգիբարան («Պողոս Անդրեասյան» դպրոց՝ հիմնադրված 1928 թ.) գյուղերում⁵⁷⁰:

Սակայն տարեցտարի կրճատվում էր գավառի երիտասարդ ուսուցիչների թիվը: Պատճառը նրանց առաջարկվող ցածր աշխատավարձն էր: Վերցնենք Նամակերտ գյուղի դպրոցի օրինակը: Դպրոցի ավագ ուսուցչի ուսումնական տարվա աշխատավարձը 3000 ռիալ էր: Մնացած երեք ուսուցիչների աշխատավարձերը միասին հավասար էին ավագ ուսուցչի աշխատավարձին⁵⁷¹:

1944 թ. գավառի Դրախտակ գյուղում հիմնվեց «Էմիլի Զ. Թունյան» դպրոցը⁵⁷²:

1933 թ. հայկական դպրոց հիմնադրվեց նաև Մասջեդ-Սոլեյմանում⁵⁷³: 1930-ական թվականների առաջին կեսին Նոր Զուղան ուներ չորս դպրոց՝ դեռևս 1905 թ. հիմնված

⁵⁶⁷ Միությունը հիմնվել էր Չհարմալ գավառի հայ երիտասարդների նախաձեռնությամբ 1930 թ. Աբադանում:

⁵⁶⁸ Տե՛ս Եղգարեան Ավ., նշվ. աշխ., էջ 32-33:

⁵⁶⁹ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցույց», 1927, էջ 63-64:

⁵⁷⁰ Տե՛ս «Ալիք», 15 նոյեմբերի 1936, թիվ 259 (434), Մինասեան Լ., Պատմութիւն Փերիայի հայերի (1606-1956), էջ 327:

⁵⁷¹ Տե՛ս «Ալիք», 15 նոյեմբերի 1936, թիվ 259 (434):

⁵⁷² Տե՛ս Բաղդասարյան Էդ., Իրանահայ համայնքի ամբողջական պատմություն 10 հատորով, հ. 7. Իրանահայ մշակույթը, գիրք Ա, էջ 97:

«Գևորգ Քանանյան» դպրոցը, հայ բողոքականների և կաթոլիկների հիմնած դպրոցներն ու կառավարական դպրոցը⁵⁷⁴: Բացի այս չորս դպրոցներից գործում էր նաև արհեստագիտական դպրոց, որտեղ հայ և մահմեդական աղջիկները սովորում էին գորգ գործել, ինչպես նաև՝ պարսկերեն:

Իրանական կառավարությունը 1934 թ. հատուկ շրջաբերականով հանձնարարեց իր պետական կրթական ծրագրի գործադրությունը դպրոցներում:

Սույն շրջաբերականը հնարավորություն տվեց, որ իրանահայությունը դրա կիրարկմանն անցնելուց առաջ իր ցանկությունները ներկայացնի կառավարությանը: Կրթության նախարարությանը կից ստեղծվեց հանձնախումբ, որն իրանահայ դպրոցների համար հատուկ ծրագիր մշակեց:

Իրանի պետական կրթական ծրագիրը հայկական տարրական դպրոցների համար (առաջինից վեցերորդ բաժանմունքներ) սահմանեց շաբաթական 36 դասաժամ՝ 40-45 րոպե տևողությամբ: Ըստ կազմած դասացուցակի՝ պարսկերեն դասավանդվող առարկաների համար հատկացվում էր 121 դասաժամ, իսկ հայերեն դասավանդվող առարկաների համար՝ 95 դասաժամ⁵⁷⁵:

Դպրոցական նոր ծրագիրը իրանահայ աշակերտներին չէր զրկում սովորել հայոց լեզու, պատմություն և կրոն: Դպրոցները պետք է պահեին իրենց հայկական նկարագիրը՝ որպես հայ ազգային դպրոցներ⁵⁷⁶:

Մինչև 1936 թ. Իրանի գրեթե բոլոր հայաբնակ վայրերում գոյություն ունեին ազգային դպրոցներ: Այդ թվականը շրջադարձային եղավ իրանահայ համայնքի դպրոցական կյանքի համար. Ռեզա շահի հանձնարարությամբ կրթության նախարար մոլլա Թադայունը մշակեց կրթական ծրագիր՝ հրահանգելով հայ դպրոցներին առաջնորդվել այդ ծրագրով⁵⁷⁷: Դա նշանակում էր, որ դասավանդումը հայկական դպրոցներում պետք է կատարվեր պարսկերենով, հետևաբար՝ վերջ էր տրվում հայկական դպրոցների գոյությանը: Պետական նոր կրթական ծրագիրը ստիպված էին ընդունել նաև ամերիկյան, ֆրանսիական և անգլիական միսիոներական դպրոցները:

⁵⁷³ Տե՛ս «Ալիք», 31 հունվարի 1955, թիվ 24 (5086):

⁵⁷⁴ Տե՛ս «Վերածնունդ», 1 սեպտեմբերի 1934, թիվ 24 (161):

⁵⁷⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 424, ց. 3, գ. 432, թ. 1:

⁵⁷⁶ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 2:

⁵⁷⁷ Տե՛ս Բայբուրդյան Վ., Իրանն այսօր (Տեղեկատու), էջ 293:

1927 թ. նոյեմբերի 29-ին Ս. Էջմիածնի գերագույն հոգևոր խորհրդին հղած գրության մեջ Իրանահնդկաստանի թեմակալ առաջնորդ Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանը վկայում է, որ դեռևս այդ թվականին Իրանի լուսավորության նախարարի հրահանգով տեղական պարսիկ տեսուչը գրավոր պահանջ է ներկայացրել հայոց դպրոցներում բոլոր առարկաները դասավանդել պարսկերենով, իսկ հայերենը թույլատրվում է ուսանել հինգերորդ դասարանից, այն էլ՝ իբրև սովորական առարկա⁵⁷⁸։ Լուսավորության նախարարը ձգտում էր հայերի միջոցներով պահվող դպրոցները վերցնել իր հսկողության տակ։ Սակայն այդ նպատակն այն ժամանակ չիրագործվեց, քանզի հայկական դպրոցները հիմնադրման օրվանից հանդիսացել են իրանահայ համայնքի սեփականությունը։

Հայկական դպրոցների վրա արգելք դրվեց այն ժամանակաշրջանում, երբ Ռեզա շահի կառավարությունը, հակվելով դեպի ֆաշիստական Գերմանիան, սկսեց երկրում իրագործել ազգայնամոլական քաղաքականություն։

1936 թ. իրանական կառավարության հրամանով հայկական դպրոցները փակվեցին ⁵⁷⁹ , իսկ դրանց շենքերն ու գույքը բռնագրավվեց տեղական իշխանությունների կողմից։ Այդ շենքերում բացվեցին իրանական դպրոցներ, որտեղ ուսուցումը պարտադիր պարսկերենով էր։ Ազգային փոքրամասնությունները, այդ թվում և հայերը, հնարավորություն չունեին սովորել և խոսել իրենց մայրենի լեզվով⁵⁸⁰։ Արգելվեց մշակութային ցանկացած նախաձեռնություն։ Իրանահայ համայնքը չհաշտվեց իրեն պարտադրած ազգային-մշակութային կյանքի սահմանափակումների հետ։ Իրանի հայաբնակ վայրերում տնային պայմաններում սկսեցին կազմակերպվել հայոց լեզվի դասընթացներ, գրադարաններ, հայոց պատմությունն ու գրականությունն ուսումնասիրող խմբակներ, միջոցառումներ։ Այդ գործում առանձնահատուկ դեր խաղացին հայ կանանց միությունները։ Թեհրանի հայ կանանց բարեգործական ընկերությունը, հավաքելով հայ դպրոցների գրադարանային ֆոնդից մի քանի հազար գիրք, ստեղծեց խոշոր գրադարան և ստանձնեց վերջինիս պահպանման գործը։

⁵⁷⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 4290, թ. 43։

⁵⁷⁹ Իրանական կառավարության կարգադրությամբ փակվեցին նաև կրոնական մյուս փոքրամասնություններին պատկանող դպրոցները։

⁵⁸⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 31, թ. 15։

Ընկերությունն իր անդամուհիների մտավոր զարգացման համար կազմակերպում էր դասախոսություններ և գրական-գեղարվեստական երեկոներ⁵⁸¹:

Իրանահնդկաստանի հայոց կրոնական խորհրդի՝ Ամենայն հայոց կաթողիկոս Խորեն Մուրադբեկյանին հղած գրությունից պարզ է դառնում, որ 1937 թ. Նոր Զուղայի հայոց դպրոցում ուսանում էին մոտ 250 աշակերտներ: Իրանի բոլոր տարրական դպրոցների նման այստեղ ևս գործադրվում էր իրանական կառավարության կողմից հաստատված ծրագիրը: Շաբաթական 3-5 ժամ հատկացվում էր կրոնի դասին, որն ավանդվում էր հայերեն: Մյուս առարկաները դասավանդում էին իրանցի 20 ուսուցիչ-ուսուցչուհիներ⁵⁸²: Հատկանշական է, որ Նոր Զուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքում այդ ժամանակ գործում էր հայոց հոգևոր դպրոց՝ արտոնված իրանական կառավարության կողմից⁵⁸³:

Թեհրանում հիմնված «Հայ կին» միության անդամուհիներն, իրենց շուրջը համախմբելով դպրոցական տարիքի մոտ 150 երեխաներ, սովորեցնում էին հայոց լեզու: Դասագրքերի պակասի պատճառով նրանք արտագրում և կազմում էին դասագրքեր, հայթայթում գրենական պիտույքներ և անվճար տրամադրում սովորողներին⁵⁸⁴:

Այդ նույն ժամանակ նման աշխատանք են կատարել նաև հոգեբանական գիտությունների թեկնածու Հյուբի Խաչատրյանը և դերասան, թատերագիր Երվանդ Մանարյանը⁵⁸⁵:

Թավրիզի հայ կանանց կազմակերպությունները բացեցին հայոց լեզվի խմբակներ, որոնք գոյություն ունեցան մեկ ամբողջ տասնամյակ: Խմբակներ էին գործում նաև Նոր Զուղայում և Երկրի մի շարք այլ քաղաքներում⁵⁸⁶:

1941 թ. Ռեզա շահի բռնապետական վարչակարգը տապալվեց: Ազգային դպրոցների վերաբացման հնարավորություն ստեղծվեց, և սկսվեց իրանահայ համայնքի դպրոցական կրթության պատմության նոր ժամանակաշրջանը:

⁵⁸¹ Տե՛ս «Ալիք», 17 հունիսի 1949, թիվ 132 (3444):

⁵⁸² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 4321, թ. 42:

⁵⁸³ Նոր Զուղայի հայոց հոգևոր դպրոցի մասին առավել մանրամասն տե՛ս նույն տեղում, թ. 6-9:

⁵⁸⁴ Տե՛ս «Ալիք», 1 փետրվարի 1955, թիվ 25 (5087):

⁵⁸⁵ Տե՛ս Փահլևանյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 191:

⁵⁸⁶ Տե՛ս Մարտիրոսյան Հ., Իրանի հայկական դպրոցները, էջ 71:

Դաշնակիցների գործերի՝ Իրան մտնելուց հետո իր գործունեությունը վերսկսեց Մեշհեդի հայոց դպրոցը⁵⁸⁷: Դպրոցը տարրական վեցդասյան էր, որին կից գործում էր նախադպրոցական խումբ: Աշակերտների ընդհանուր քանակը 42 էր: Դպրոցի շենքը դարձյալ վարձակալվում էր:

Մեշհեդի հայկական դպրոցը չէր ֆինանսավորվում պետբյուջեից. գոյատևում էր հայերի հավաքած միջոցներով: Դպրոցի տարեկան բյուջեն կազմում էր 6500 թուման, որից 2000 թումանը հավաքվում էր աշակերտներից, իսկ մնացածը գոյանում էր կամավոր ներդրված միջոցներից, հայկական դպրոցի օգտին կազմակերպվող ներկայացումներից և համերգներից ստացվող եկամուտներից: Ուսուցիչները հինգն էին, այդ թվում՝ մեկն իրանուհի: Դպրոցին կից գործում էր յոթ հոգուց բաղկացած դպրոցական խորհուրդ:

1942 թ. Խորհրդային Միության բարեկամների ընկերությունը Թավրիզում դպրոց հիմնեց՝ կրթության մեջ ներգրավելով 150 երեխայի:

Դպրոցում, որտեղ սովորում էին հայ, ասորի, ադրբեջանցի և ռուս երեխաները, առաջին անգամ ներդրվեց նոր ուղղագրություն: Այս դպրոցը ևս չունեւ իր շենքը: Իրանի իշխանությունների հետ երկար բանակցություններից հետո 1944 թ. հաջողվեց ստանալ Ռեզա շահի հրամանով 1936 թ. բռնագրավված երկու շենքերից մեկը, որտեղ էլ հաստատվեց հայկական դպրոցը⁵⁸⁸:

1945 թ. սկզբին դպրոցում սովորում էր 660 հայ երեխա: Աշակերտներն՝ առաջինից մինչև հինգերորդ դասարանը ներառյալ, ընդգրկված էին 16 խմբերում (վեց առաջին դասարան, հինգ՝ երկրորդ, երեք՝ երրորդ և մեկական՝ չորրորդ և հինգերորդ): Յուրաքանչյուր խմբում կար 45-50 աշակերտ⁵⁸⁹: Դա մանկավարժական տեսանկյունից արդյունավետ չէր: Դասարանների նման ծանրաբեռնվածությունն առաջանում էր նրանից, որ դպրոցական շենքն ուներ յոթ դասասենյակ, և մինչև անգամ երկու հերթով աշխատանքը չէր ապահովում ուսման լիարժեք ընթացք: Իսկ մի քանի խումբ ստիպված էր պարապմունքներն անցկացնել մասնավոր տարածքներում:

⁵⁸⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 39, թ. 3:

⁵⁸⁸ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 31, թ. 16:

⁵⁸⁹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 17:

Դպրոցի մանկավարժական կազմը բաղկացած էր 20 հոգուց (վեց հոգին ունեին խորհրդային կրթություն, մեկն ավարտել էր Պետրոգրադի համալսարանը մինչև Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը, իսկ մնացած 13 հոգին ավարտել էին Թավրիզի Կենտրոնական թեմական դպրոցը)⁵⁹⁰: Դասավանդումը կատարվում էր հայերենով, խորհրդային դպրոցների ծրագրերով և դասագրքերով⁵⁹¹: Իր ներքին կարգուկանոններում դպրոցը ղեկավարվում էր խորհրդային կառավարության և կոմունիստական կուսակցության՝ դպրոցի վերաբերյալ կայացրած որոշումներով: Ուսումնական պլանը համապատասխանում էր ԽՍՀՄ-ի ազգային փոքրամասնությունների դպրոցների ուսումնական պլանին, որին ավելացված էր միայն պարսկերենը՝ որպես պետական լեզու: Ռուսաց լեզուն դասավանդվում էր որպես առարկա: 1944-1945 ուսումնական տարեվերջին դպրոցում առաջադիմության պատկերը հետևյալն էր՝ առաջին, երկրորդ, երրորդ դասարաններում՝ 80 տոկոս, չորրորդ դասարանում՝ 75 տոկոս, հինգերորդ դասարանում՝ 85 տոկոս⁵⁹²:

Դպրոցը պահվում էր բնակչության միջոցներով: Բյուջեի 95 տոկոսը կազմում էին ծնողների հատկացրած ուսման վարձավճարները, մնացածը՝ կամավոր հանգանակությունները: Ուսման վարձը կազմում էր ամսական 30-100 ռիալ՝ ելնելով ծնողների սոցիալական վիճակից: Կարիքավորների երեխաները սովորում էին անվճար, երբեմն նրանց հատկացվում էր նյութական օգնություն՝ հագուստ, կոշիկ և այլն: Դպրոցն ուներ պատի թերթ, դրամատիկական, պարային և խմբերգի ինքնագործ խմբակներ⁵⁹³:

Վերականգնելով իրանահայ համայնքի իրավունքներն ազգային դպրոցների նկատմամբ՝ իրանական կառավարությունը միաժամանակ դպրոցներում պարտադիր կարգով մտցրեց Իրանի լուսավորության նախարարության տարրական (վեցամյա) դպրոցների ծրագիրը, համաձայն որի՝ հայկական դպրոցներում ուսուցման հիմնական լեզուն կրկին դարձավ պարսկերենը: Այլ կերպ ասած՝ հայկական դպրոցները «հայկական» էին միայն աշակերտների կազմով, իսկ տնօրենները և ուսուցիչների մեծ մասը պարսիկներ էին: Հայկական դպրոցներում ուսումնական ծրագրից դուրս

⁵⁹⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 709, ց. 3, գ. 175, թ. 1:

⁵⁹¹ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 326, ց. 1, գ. 31, թ. 16:

⁵⁹² Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 709, ց. 3, գ. 175, թ. 1:

⁵⁹³ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 326, ց. 1, գ. 31, թ. 17:

թույլատրված էր միայն հայոց լեզվի և կրոնի ուսուցումը: Այդ երկու առարկաները դասվեցին ոչ պարտադիր առարկաների շարքը:

Կրթական հարցերում սահմանելով հայերի իրավունքները՝ իրանական իշխանությունները միաժամանակ թույլատրում են նաև ամերիկյան դպրոցների գոյությունը, որտեղ առարկաները դասավանդվում էին հիմնականում անգլերենով⁵⁹⁴:

1940-ական թվականների սկզբներին հայկական դպրոցից բացի Ղազվինում գործում էին ևս երկու միջնակարգ տասնմեկամյա դպրոց, հինգ միջնակարգ չորսդասյան դպրոց՝ վճարովի ուսուցմամբ, և մեկ ուսումնական հաստատություն՝ տարրական դպրոցների ուսուցիչների պատրաստման համար: Ղազվինի բնակչության 45 տոկոսը գրագետ էր: Ղազվինում կար մոտ 3000 աշակերտ: Ուսուցման համակարգում ընդգրկվել էր դպրոցական տարիքի երեխաների 80 տոկոսը⁵⁹⁵:

Ուսուցչական կազմն աշխատավարձն ստանում էր պետությունից: Հայկական դպրոցների ուսուցիչները բացառություն էին կազմում. նրանց աշխատավարձ էր տրվում աշակերտների վարձավճարների հաշվին: Հայկական դպրոցում մեկ աշակերտի ուսման վարձն ամսական 50 ռիալ էր: Հայկական դպրոցը մինչև Կարմիր բանակի մուտքը յոթ տարի փակված էր իրանական իշխանությունների կողմից: Վերաբացվելուց հետո ուսուցումն իրականացվում էր պարսկերենով, իսկ հայոց լեզուն դասավանդվում էր որպես առանձին առարկա: Դպրոցին կից կային հրապարակ և ակումբ, որտեղ երբեմն անցկացվում էին մանկական հանդեսներ և երեկոներ:

Ազգային դպրոցների վրա դրված արգելքը հանելուց հետո ոչ բոլոր հայկական դպրոցները կարողացան անմիջապես մտնել բնականոն հունի մեջ: Թեհրանի դպրոցներին դա հաջողվեց 1941-1944 թթ.: Իրանական կառավարությունը 1942 թ., թույլատրելով Թեհրանի Քուշեշ-Դավթյան դպրոցի վերաբացումը, այնտեղ ևս պարտադրեց անփոփոխ կիրառել իրանական կրթության նախարարության վեցամյա տարրական դպրոցների ծրագիրը: Հայոց լեզվի և կրոնի՝ յուրաքանչյուր դասարանում շաբաթական տասը ժամ թույլատրելի ուսուցումը սահմանված էր վեցերորդ և յոթերորդ ժամերին⁵⁹⁶: 1944 թ. դպրոցի աշակերտության թիվը 1056 էր՝ տեղաբաշխված 23

⁵⁹⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 118, թ. 7:

⁵⁹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 23, թ. 10:

⁵⁹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 409, ց. 1, գ. 4199, թ. 9:

զուգընթաց դասարաններում⁵⁹⁷: Աբադանի «Ադաբ» դպրոցն իր գործունեությունը վերսկսեց 1943 թ., Թավրիզի Արամյան դպրոցը՝ 1944 թ.:

Փեիլկիում իննամյա ընդմիջումից հետո՝ 1944 թ. հոկտեմբերին, բացվեց հայկական երկդասյան դպրոց: Աշակերտների թիվը 26 էր: Տնօրենը և ուսուցիչները հայեր էին⁵⁹⁸:

1945 թ. Ռաշտի հայկական դպրոցն ուներ վեց դասարան: Ուսուցումը կատարվում էր պարսկերենով⁵⁹⁹: Դպրոցի տնօրենն իրանուհի էր, իսկ դպրոցի բոլոր գործերով փաստացի զբաղվում էր տեսուչը (դպրոցի ուսումնական մասի վարիչը): Այդ պաշտոնում Ռուբեն Նարինյանն էր: Դպրոցում դասավանդում էին երեք հայ և երկու իրանցի ուսուցչուհիներ: Դպրոցն առաջնորդվում էր Իրանի լուսավորության նախարարության ծրագրով և, ըստ էության, հայ երեխաների համար հանդիսանում էր իրանական դպրոց⁶⁰⁰: Հայոց լեզուն դասավանդվում էր որպես օտար լեզու: Յուրաքանչյուր խմբի համար շաբաթական սահմանվում էր հայոց լեզվի հինգ դասաժամ: Հայոց լեզվի ուսուցիչն էր Ռուբեն Նարինյանը⁶⁰¹: Հայկական դպրոցին կից կար գրադարան՝ հայերեն գրականությամբ: Մեծամասամբ դա ուսումնական գրականություն էր, բայց արդեն հնացած: Այդ գրադարանում կանոնավոր համալրում չկար: Դպրոցում այդ ժամանակ սովորում էին մոտ 100 երեխաներ⁶⁰²:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին դպրոցաշինությունը ծաղկում ապրեց հատկապես Թեհրանում, որի բնակչությունն արագորեն աճում էր: Երկրի գավառներում ստեղծված տնտեսական ծանր պայմանների հետևանքով մի քանի հազար հայ գյուղացիներ ապրուստի միջոց հայթայթելու նպատակով 1941 թ. տեղափոխվեցին մայրաքաղաք և բնակություն հաստատեցին նրա հյուսիսային արվարձաններում՝ Բեհջաթաբադում, Ֆիշերաբադում և Համջեդիեում (Ամջադիե): Մտահոգվելով սոցիալապես անապահով այդ հայ ընտանիքների զավակների կրթության հարցով՝ Բեհջաթաբադ քաղաքամասում բնակվող մի խումբ հայեր 1942-1943 ուսումնական տարվա սկզբին նույն քաղաքամասում հիմնում են «Մաքթաբ»

⁵⁹⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 4199, թ. 10:

⁵⁹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 326, ց. 1, գ. 25, թ. 17:

⁵⁹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 5:

⁶⁰⁰ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 15:

⁶⁰¹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 6:

⁶⁰² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 15:

դպրոցը: Դպրոցում սովորում էին 127 աշակերտներ, իսկ դասավանդում՝ երկու ուսուցչուհի: Սակայն շենքի անհարմարության պատճառով 1943-1944 ուսումնական տարում դպրոցը փոխադրվում է Ֆիշերաբադ՝ ստանալով «Դանայի» անվանումը⁶⁰³: Այդ տարեշրջանում դպրոցի աշակերտության թիվը հասնում է 220-ի, իսկ ուսուցիչների թիվը՝ վեցի⁶⁰⁴:

1942 թ. Թեհրանի Սաադի պողոտայի Մաթբուի փողոցում վաստակավոր ուսուցչուհի Մարգարիտ Սարվարյանի (Հարությունյան) միջոցներով հիմնադրվում է «Բուստան» մասնավոր դպրոցը⁶⁰⁵:

Իրանահայ համայնքի դպրոցական կրթության համակարգին անմիջականորեն հարում են նաև մանկապարտեզները՝ ունենալով դպրոցական նախապատրաստական խմբեր: Ի տարբերություն դպրոցների՝ մանկապարտեզում տղաներն ու աղջիկները մի խմբում էին: Հատկանշական են Թեհրանում բացված «Բերսաբե» (1931 թ.), «Քուշեշ» (1942 թ.)⁶⁰⁶ և «Թումանյան» (1944 թ.) մանկապարտեզները: «Բերսաբե» մանկապարտեզն ուներ տարրական բաժին: Մանկապարտեզի հիմնադիրը Բերսաբե Հովսեփյանն էր: Իր բեղմնավոր գործունեությունն էր շարունակում դեռևս 1910 թ. Թեհրանում հիմնված մանկապարտեզը, որը հիմնադրի՝ Մարգարիտ Սարվարյանի ջանքերի շնորհիվ մեծ վերելք ապրեց և անվանվեց «Մարգարիտ Սարվարյանի մանկական պալատ»:

1944 թ. մանկապարտեզ հիմնադրվեց նաև Աբադանում⁶⁰⁷: Շարունակում էր գործել 1901 թ. Նոր Զուղայում բացված «Գևորգ Քանանյան» ազգային մանկապարտեզը⁶⁰⁸:

Իրանի հայկական դպրոցներում ուսուցումն իրականացվում էր արևելահայերենով: 1930-ական թվականներին Թեհրանի դպրոցների վերջին երկու դասարաններում դասավանդվում էր նաև արևմտահայերեն, իսկ Նոր Զուղայի դպրոցներում՝ գրաբար:

⁶⁰³ Տե՛ս «Ալիք», 11 սեպտեմբերի 2012, թիվ 186 (21465):

⁶⁰⁴ Տե՛ս նույն տեղում, 20 մարտի 1945, թիվ 58 (2197):

⁶⁰⁵ Տե՛ս նույն տեղում, 24 հունիսի 2014, թիվ 122 (21947):

⁶⁰⁶ Մանկապարտեզը հիմնել էր Քուշեշ-Դավթյան դպրոցի հոգաբարձությունը:

⁶⁰⁷ Տե՛ս Մարտիրոսյան Հ., Իրանի հայկական դպրոցները, էջ 75:

⁶⁰⁸ Տե՛ս «Հայ սփյուռք» հանրագիտարան, էջ 254:

Հայկական դպրոցները կարիք ունեին դասագրքերի, ուսումնական ձեռնարկների և նոր քարտեզների: Ստանալով Խորհրդային Հայաստանում հրատարակվող դասագրքերն ու ձեռնարկները մեկ կամ երկու օրինակով՝ տեղում բազմացվում էր: Բայց դա հնարավոր էր իրագործել միայն Թեհրանում, քանի որ այնտեղ կային միջոցներ, իսկ Թավրիզը և մյուս քաղաքները զրկված էին այդ հնարավորությունից:

Չորրորդ, հինգերորդ, վեցերորդ դասարանների համար հայոց լեզվի նոր դասագրքեր բացարձակ չկային: Օգտագործելով հայոց լեզվի դասագրքերի բացակայության փաստը՝ «Ալիք» թերթն առաջարկեց հայոց լեզվի նոր դասագրքեր կազմել և տպագրել:

«Վերածնունդ» թերթի էջերում տպագրվեց որոշ հասարակական գործիչների և առաջադեմ ուսուցիչների կարծիքն այդ մասին: Նրանք գտնում էին, որ համաձայնելով «Ալիք» թերթի առաջարկության հետ՝ հայկական դպրոցներում տարածում կգտնեին հայոց լեզվի և գրականության դասագրքեր՝ շարադրված դաշնակցական գաղափարներով⁶⁰⁹:

Իրանի հայկական դպրոցների նյութական վիճակը ծանր էր: Դպրոցները պահվում էին բացառապես տեղի հայ բնակչության միջոցներով: Գյուղական դպրոցները կիսաքանդ տնակներ էին: Քաղաքների դպրոցական շենքերը համեմատաբար ավելի բարեկարգ էին: Իրանական իշխանություններն անհրաժեշտ ֆինանսական օգնություն ցույց չէին տալիս դպրոցներին: Պետական նպաստ էին ստանում միայն մի քանի դպրոցներ: Իրանի լուսավորության նախարարությունն աշխատավարձ էր վճարում միայն պարսկերենի և պետական ծրագրի մեջ մտնող մյուս առարկաների ուսուցիչներին:

Վճարովի ուսուցման համակարգը ծանր էր հայ աշխատավոր խավերի համար: Չնայած բարեգործական ընկերություններն ու կանանց կազմակերպությունները ջանքեր էին գործադրում ապահովելու չունևոր ընտանիքների երեխաներին ունևոր խնամակալներով և այլ միջոցներով, այնուամենայնիվ, նրանցից շատերն ստիպված էին հաճախել պետական դպրոցներ, որտեղ ուսման վճարը համեմատաբար ցածր էր: Գյուղական դպրոցների մեծ մասում ուսման տևողությունը երկուսից չորս տարի էր:

⁶⁰⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 118, թ. 19:

Ավարտելով հայկական դպրոցները՝ ոչ բոլորը հնարավորություն ունեին շարունակել ուսումը պարսկական դպրոցներում⁶¹⁰: Ուսման վարձի և տեղերի սահմանափակ լինելու պատճառով չքավորների երեխաները մնում էին անուս:

Չհարմհալ գավառի բոլոր դպրոցականները տարրական դասընթացն ավարտում էին տեղական դպրոցներում: Հատկանշական է, որ ունևորները տարրական դասընթացն ավարտելուց հետո, անպայման, իրենց երեխաներին ուղարկում էին քաղաք՝ միջնակարգ և բարձրագույն ուսում ստանալու: Գավառի հայերը, ի հեճուկս սկզբնական տարիների, երբ միայն 4 տոկոսը գրել-կարդալ գիտեր, աստիճանաբար դառնում էին գրագետ⁶¹¹:

Գավառը տվել է այնպիսի երիտասարդ ուժեր, որոնք, կարճ ժամանակում երկրում կամ արտասահմանում շարունակելով իրենց կրթությունը, ձեռք էին բերել անուն ու համբավ: Չհարմհալում կային հայ բժիշկներ, ատամնաբույժներ, ճարտարապետներ և մտավորականներ:

1936-1937 թթ. Չհարմհալ գավառի 9 գյուղերում գործող դպրոցներում (յուրաքանչյուր գյուղում՝ մեկ դպրոց) 672 աշակերտի գիտելիք էր ավանդում 14 ուսուցիչ⁶¹²: 1944-1945 ուսումնական տարում Չհարմհալ գավառի այդ դպրոցներում դասավանդում էին 15 ուսուցիչ-ուսուցչուհիներ, իսկ աշակերտ-աշակերտուհիների թիվը 480 էր⁶¹³: Դասավանդվում էին հայոց լեզու, պարսկերեն, թվաբանություն, աշխարհագրություն, հայոց պատմություն, կրոն և այլ առարկաներ:

Սովորողների ճնշող մեծամասնությունը կազմված էր քաղաքային բնակչությունից: Գյուղական վայրերում սովորողների տոկոսը շատ ցածր էր⁶¹⁴:

Աշակերտների մեծ մասը հաճախում էր ազգային դպրոց: Ըստ սոցիալական դրության՝ նրանք հիմնականում հայ բնակչության ունևոր խավի երեխաներն էին, իսկ արհեստավորների, բանվորների ու գյուղացիների երեխաները համեմատաբար փոքր թիվ էին կազմում:

⁶¹⁰ Պարսկական դպրոցներում ուսուցումը տասնմեկամյա էր:

⁶¹¹ Տե՛ս Եղգարեան Ավ., նշվ. աշխ., էջ 32:

⁶¹² Տե՛ս Սարեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 579:

⁶¹³ Տե՛ս Եղգարեան Ավ., նշվ. աշխ., էջ 65:

⁶¹⁴ Տե՛ս Մարտիրոսյան Հ., Իրանի հայկական դպրոցները, էջ 76:

Հայ կանանց միություններն իրանական պետական դպրոցներում սովորող հայ երեխաների համար Թեհրանում, Թավրիզում և այլ քաղաքներում կազմակերպում էին հայոց լեզվի, պատմության և գրականության դասընթացներ: Այն քաղաքներում, օրինակ՝ Շիրազում, որտեղ հայ բնակչության սակավաթվության պատճառով հայկական դպրոցներ չկային, հայ երեխաները կրթվում էին տներում կամ մասնավոր դասընթացներում:

1939 թ. պարուսույց Սարգիս Զանբազյանը Թեհրանում հիմնեց բալետի դպրոց: Ելենա Ավետիսյանի ջանքերով դեռևս 1920-ական թվականներին Թավրիզում հիմնադրված Իրանի առաջին բալետի ստուդիան 1945 թ. տեղափոխվեց Թեհրան և վերածվեց պարարվեստի դպրոցի⁶¹⁵:

Իրանահայ դպրոցը լոկ լուսավորության ու կրթության օջախ չէր. այն հայոց հոգևոր գոյատևման կարևորագույն միջոցն էր, ազգային ինքնության պահպանման գրավականը: Հայոց դպրոցը կենսունակ բջիջն էր սփյուռքահայ համայնքների ինքնատիպ մշակույթի, որով սնվում է հայոց բազմադարյան մշակույթը:

3.2. Իրանահայ գրականությունը և մամուլը

Իրանահայ գրականությունն սկզբնապես ձևավորվեց աշուղական գրականության տեսքով, որի ծաղկման ժամանակաշրջանը 16-րդ դարն էր, երբ Նոր Զուլայում, Չհարմհալում, Փերիայում և հայկական այլ բնակավայրերում մեծ զարգացում էր ապրում հայ աշուղական արվեստը: Իրանահայ համայնքում գրականության ձևավորման գործընթացը տեղի էր ունենում անբարենպաստ ժամանակաշրջանում (16-19-րդ դարեր), երբ անկում էր ապրում պարսկական ամբողջ գրականությունը: Դա էր պատճառը, որ նույնիսկ 17-րդ դարում, երբ իրանահայ մշակույթը մեծ վերելք էր ապրում, գրականությունը, մասնավորապես բանաստեղծությունը, մնում էր գուսանական քնարերգության մակարդակին: Իրանահայ համայնքում արձակ ու չափածո գրականությունները սկզբնավորվեցին 19-րդ դարում, երբ պարսկական գրականությունը վերածննդի առաջին նշաններն էր ցույց տալիս: 19-րդ դարի երկրորդ

⁶¹⁵ Տե՛ս «Հայ սփյուռք» հանրագիտարան, էջ 261:

կեսին Իրանի նոր կազմավորվող բուրժուազիայի շահերն արտահայտող գրականությունն իր ազդեցությունը թողեց զարգացում ապրող իրանահայ գրականության վրա⁶¹⁶: Ակնհայտ էր նաև Կովկասի, Ռուսաստանի, ինչպես և արտասահմանի հայկական մյուս համայնքների գրականության ուժեղ ազդեցությունը:

Իրանահայ գրականության զարգացմանը նպաստեց տպագրության վերելքը, որը Նոր Զուղայում ձևավորվել էր 17-րդ դարում, բայց այն հատկապես մեծ թափ ստացավ 19-րդ դարի վերջին, երբ 1880 թ. Ճավայում ապրող նորջուղայեցի վաճառական Մանուկ Հորդանանյանը մի ամբողջ տպարան նվիրեց Նոր Զուղային: 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին ծնունդ են առնում իրանահայ պարբերականները, Թեհրանում, Թավրիզում և Նոր Զուղայում հրատարակվում են երկու տասնյակ թերթեր ու ամսագրեր:

19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին զարգացող գրականության առանձնահատկությունը նոր արտահայտչաձևերի պրպտումն էր, որը հանգեցրեց առաջադիմական ստեղծագործությունների ի հայտ գալուն: Թարգմանական գրականության աշխուժացումը նպաստեց իրանահայ համայնքի մշակութային կյանքի վերելքին: Թարգմանական գրականությանը թարմություն հաղորդեցին այնպիսի հզոր դեմքեր, ինչպիսիք էին Հովհաննես Խան Մասեհյանը և Հովսեփ Միրզայանը:

Հովհաննես Մասեհյանը հայերենից բացի անթերի տիրապետում էր անգլերենին, ֆրանսերենին, գերմաներենին, արաբերենին և պարսկերենին: Դեռևս Նասրեդդին շահի պալատում արքունի թարգմանիչ եղած տարիներին նա շահի և նրա ընտանիքի անդամների համար եվրոպացի մի շարք գրողների ստեղծագործությունները թարգմանել է պարսկերեն: Դրանց թվում էին նաև Շեքսպիրի «Ռոմեո և Զուլիետը», Ալեքսանդր Դյումայի, Պիեր Լոտիի և Չարլզ Դիքենսի մի քանի երկեր:

Մասեհյանը լծվեց գլխավորապես Շեքսպիրի ստեղծագործությունները հայ ընթերցողին ներկայացնելու գործին: Հայտնի են անգլիացի աշխարհահռչակ դրամատուրգի «Համլետ», «Ինչպես կամենաք», «Ռոմեո և Զուլիետ», «Վենետիկի վաճառականը», «Արքա Լիր», «Մակբեթ», «Օթելլո», «Փոթորիկ», «Կորիոլան», «Հուլիոս Կեսար», «Անտոնիոս և Կլեոպատրա», «Ոչնչից մեծ աղմուկ», «Ամառային գիշերվա

⁶¹⁶ Տե՛ս Փահլևանյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 213:

երազը» ստեղծագործությունների՝ Մասեհյանի կատարած հրաշալի թարգմանությունները, որոնք նրան մեծ ճանաչում բերեցին: Գերմանական «Մեյեր» հանրագիտարանի Շեքսպիրի թարգմանությունների բաժնում նշված է, որ շեքսպիրյան բոլոր լեզուների թարգմանությունների մեջ իր հաջողությամբ և հարազատությամբ առաջին տեղը գրավում է գերմաներեն թարգմանությունը, իսկ երկրորդը՝ հայերենը⁶¹⁷: Նշենք, որ Մասեհյանը Շեքսպիրի ստեղծագործությունների անգլագական թարգմանիչ լինելուց զատ՝ անվանի շեքսպիրագետ էր:

Մասեհյանը հայերեն է թարգմանել նաև Վոլֆգանգ Գյոթեի, Ջորջ Բայրոնի, Հայնրիխ Հայնեի, Օմար Խայամի, Ռաբինդրանաթ Թագորի և այլոց երկերը: Նա, անտարակույս, հայոց լեզվի նորարարներից էր, քանի որ թարգմանությունների ընթացքում նրա ստեղծած հայերեն նոր բառերը հետագայում ընդունվեցին հայ գրական աշխարհում⁶¹⁸:

Հայ թարգմանական գրականության դարավոր ավանդների արժանավոր ժառանգորդ Հովհաննես Մասեհյանը նաև մանկավարժ էր, դիվանագետ և հրապարակախոս: Նա մահացավ 1931 թ. և հուղարկավորվեց Թեհրանի Ս. Աստվածածին եկեղեցու բակում:

Թարգմանական լայն գործունեություն է ծավալել Հովսեփ Միրզայանը, ով թարգմանել է Վալտեր Սքոթի «Լճակի լեդին», «Կղզիաբնակ լորդը» գործերը, Միխայիլ Լերմոնտովի «Դևը» պոեմը, Էդուարդ Բուլվեր-Լիտտոնի «Պոմպեյի վերջին օրը» վեպը:

Թեհրանում Հ. Միրզայանը թարգմանել է Ժան-Բատիստ Մոլիերի «Ժլատը», Բայրոնի «Ծովահենը», «Չայլդ Հարոլդի ուխտագնացությունը», Հենրի Լոնգֆելլոյի «Կյանքի սաղմոսը», Վիկտոր Հյուգոյի «Նապոլեոն Երկրորդը»: Նա թարգմանել է Էդմոն Ռոստանի «Սիրանո դը Բերժերակ» թատերգությունը (1910 թ.), ինչպես նաև պարսից գրականության լավագույն գոհարներ Սաադիից, Շամսըդդին Մոհամեդ Հաֆեզից, Օմար Խայամից, Բաբա Թահեր Օրիանից: 20-րդ դարի 30-ական թվականներին Միրզայանը թարգմանել է երեք հատված Ֆիրդուսու «Շահնամեից» և մի շարք բանաստեղծություններ Ռաբինդրանաթ Թագորից:

⁶¹⁷ Տե՛ս «Վերածնունդ», 28 մարտի 1932, թիվ 7 (96):

⁶¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

Հովսեփ Միրզայանն ընտրվել է Իրանի մեջլիսի պատգամավոր (1910-1911 թթ., 1915 թ. և 1923 թ.), մահկանացուն կնքել 1935 թ. Թեհրանում:

Իրանահայ թարգմանական գրականության մեջ իր ուրույն տեղն ունի բանաստեղծ Արան (Արա Տեր-Հովհաննիսյան), ով ծնվել է 1908 թ. Թեհրանում: Նրա առաջին գործը լույս է տեսել «Ալիք» օրաթերթում, աշխատակցել է նաև «Վերածնունդ», «Այգ» և այլ թերթերի ու ամսագրերի: Եղել է «Նոր էջ» գրական միավորման հիմնադիր-անդամներից: Բանաստեղծ Արան թարգմանական մեծ գործ է կատարել: Նա ոչ միայն թարգմանություններ է կատարել պարսկերենից հայերեն, այլև պարսիկ ընթերցողին է ներկայացրել հայ գրողներին: Նրա պարսկերեն թարգմանություններից են Ալեքսանդր Շիրվանզադեի «Արտիստը» վիպակը, Ավետիք Իսահակյանի «Աբու-Լալա Մահարի» պոեմը, Հովհաննես Թումանյանի «Գիքորը» պատմվածքը, «Մի կաթիլ մեղրը» բալլադը, Գրիգոր Զոհրապի նովելներից մի քանիսը: Արան նաև երգիչ էր, տաղանդավոր երգահան Նիկոլ Գալանտերյանի երգերի լավագույն կատարողներից մեկը: Նրա գրչին են պատկանում ոչ միայն բանաստեղծություններ, այլև «Հուշեր երգահան Նիկոլ Գալանտերյանի մասին» հուշագրությունը⁶¹⁹:

20-րդ դարի սկզբին իրանական հեղափոխության ազդեցությամբ ձևավորվում է գրողների նոր սերունդ, որն սկզբնավորում է այդ ժամանակաշրջանի իրանահայ գրականությունը:

1920-ական թվականներին Թավրիզում, Թեհրանում և այլ քաղաքներում ստեղծվում են գրական միավորումներ, որոնք հրատարակում են իրենց պարբերականները: 1924-1925 թթ. Թեհրանում լույս է տեսնում «Նոր պատգամ» գրական-գեղարվեստական ամսագիրը, որն իր շուրջն է համախմբում ժամանակի իրանահայ հայտնի գրողներին:

1933 թ. սկսած՝ «Վերածնունդ» թերթում երիտասարդ բանաստեղծների համար «Նոր էջ» վերտառությամբ գրական էջ է հատկացվում: Այդ գրական էջի մասնակիցներ Աշոտ Ասլանը, Մարգար Ղարաբեկյանը (Դև), Հրանտ Ֆալյանը, Գալուստ Խանենցը, Արշավիր Մկրտիչը, Արա Տեր-Հովհաննիսյանը, Արմեն Գեսը 1935 թ. հիմք են դնում

⁶¹⁹ Տե՛ս «Իրանահայ արդի գրողներ», առաջին գիրք, էջ 201, Տոնոյեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 76-77:

«Նոր էջ» գրական միավորմանը: Ավելի ուշ միավորման անդամ դարձան Ռ. Բենը (Ռուբեն Հովհաննիսյան) և Զորայր Միրզայանը:

1935 թ. միավորման հիմնադիր-անդամները հրատարակում են «Նոր էջ» թիվ 1 պարբերագիրքը՝ որպես «Իրանահայ երիտասարդ գրողների ժողովածու», որի մանիֆեստ-նախաբանում շեշտում են իրենց նպատակն՝ ունենալ սեփական հզոր մշակույթ: Իսկ գրականությունն, իրավամբ, համարում էին այդ նպատակին ծառայող գործոններից մեկը: «Նոր էջ»-ականները մինչև 1943 թ. հրատարակեցին հինգ պարբերագիրք⁶²⁰:

Հրանտ Ֆայան գրական մականունով է հանդես եկել արձակագիր Մելքոն Ղարիբյանը: Նա ծնվել է 1884 թ. Ռաշտում, որտեղ նախնական կրթությունն ստանալուց հետո սովորել է Թեհրանի «Հայկազյան» և «Գասպարյան» դպրոցներում: 1902 թ. գնացել է Նոր Զուղա, իսկ 1910 թ. տեղափոխվել Թիֆլիս: 1933 թ. Ֆայանը վերադարձել է Թեհրան, որտեղ դասավանդել է «Դավթյան» դպրոցում, որը 1936 թ. փակվել է, ինչպես մյուս իրանահայ դպրոցները: Այն վերաբացվել է 1941 թ., ուր Ֆայանը պաշտոնավարել է մինչև 1947 թ.: Իր առաջին ստեղծագործությունները նա տպագրել է «Նոր Զուղայի լրաբեր» թերթում: Այստեղ նա հրատարակել է նաև իր առաջին՝ ֆրանսերենից թարգմանված գրքույկը՝ «Հայրենիքի համար», ինչպես նաև «Տասնապետ անվախը», ապա՝ Բաքվում տպագրել «Թշնամիներ» գրքույկը: Ֆայանն աշխատակցել է շատ պարբերականների՝ «Նոր հոսանք», «Մուրճ», «Ալիք», «Վերածնունդ», «Արուսյակ», «Նավասարդ», ինչպես նաև «Նոր էջ» գրական ժողովածուին, որի հիմնադիր-անդամներից է եղել: Ֆայանի երկերի առաջին ժողովածուն տպագրվել է բավականին ուշ՝ 1961 թ.⁶²¹:

Մեծ է բանաստեղծ և նկարիչ Դևի (Մարգար Ղարաբեկյան) դերը իրանահայ գրականության մեջ: Նա ծնվել է 1901 թ. Թեհրանում, նախնական կրթությունն ստացել տեղի և Նոր Զուղայի հայկական դպրոցներում: Ստեղծագործել սկսել է 1917 թվականից ⁶²² : 1924 թվականից խմբագրել է Թեհրանի «Միտք» գրական-գեղարվեստական միության «Նոր պատգամ» ամսագիրը և ութ տարի շարունակ

⁶²⁰ Տե՛ս Բաղդասարյան Էդ., Իրանահայ համայնքի ամբողջական պատմություն 10 հատորով, հ. 7. Իրանահայ մշակույթը, գիրք Ա, էջ 354-355:

⁶²¹ Տե՛ս «Իրանահայ արդի գրողներ», առաջին գիրք, էջ 19:

⁶²² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 131:

նախագահել միությունը⁶²³: Առաջին գործը լույս է տեսել «Գաղափար» թերթում (Թեհրան): Դևն աշխատակցել է նաև սփյուռքահայ մամուլին: 9 տարի նկարչություն է դասավանդել «Հայկազյան» դպրոցում: «Նոր էջ» գրական միավորման հիմնադիր-անդամներից է եղել, բայց հետո դուրս է եկել միավորումից և գործել անկախ: Դևն իրանահայ այն քնարերգակ բանաստեղծն է, որի քերթվածներն աչքի են ընկնում իրենց անկեղծ ներշնչումով, պարզությամբ, երաժշտականությամբ և հարազատ են ժողովրդի հոգուն: Դևի մտերիմ ընկերն էր երգահան Նիկոլ Գալանտերյանը, որը բանաստեղծի նուրբ տողերի հենքի վրա գրեց երգեր և ռոմանսներ: Մինչև այսօր բոլորի լսողությանը հաճելի է «Դու նորից եկել ես» սիրերգը:

«Նոր էջ» գրական միավորման հիմնադիր-անդամներից Աշոտ Ասլանյանը հանդես է եկել Աշոտ Ասլան գրական մականունով: Նա ծնվել է 1907 թ. Թեհրանում, ավարտել տեղի ամերիկյան քոլեջը: 1927 թ. դասավանդել է ամերիկյան դպրոցում: Նրա առաջին ստեղծագործությունը լույս է տեսել 1930 թ. Թեհրանի «Վերածնունդ» թերթում: Աշխատակցել է «Վերածնունդ», «Բոբոխ», «Ալիք», «Զվարթնոց», «Հուսաբեր» թերթերին և «Նոր էջ» գրական ժողովածուին: Աշոտ Ասլանը քաջատեղյակ էր պարսկերենին ու անգլերենին և կատարել է համաշխարհային գրողներից թե՛ արձակ և թե՛ չափածո ստեղծագործությունների թարգմանություններ: Նրա բանաստեղծություններում հայրենի բնության նկարագիրն է, նրա գեղեցիկ սեգ լեռները, գետերն ու լճերը: Աշոտ Ասլանի ստեղծագործություններում հառնում է հայն իր ճակատագրով: Գեղեցիկ նկարագրով և ազգային իրապաշտ գծերով նա պատկերում է մարդկային կյանքը⁶²⁴:

20-րդ դարի առաջին կեսի իրանահայ գրականության առաջավոր դեմքերից է Գալուստ Խանենցը (Գալուստ Խանյան), ով ծնվել է 1910 թ. Թեհրանում, ուսանել տեղի ֆրանսիական «Սեն Լուի» և հայկական «Քուշեշ-Դավթյան» դպրոցներում: Գալուստ Խանենցը բարձրագույն կրթությունն ստացել է Թեհրանի համալսարանում, իսկ ուսումնառությունից հետո աշխատել շինարարության բնագավառում՝ որպես ճարտարապետ⁶²⁵: Նրա առաջին ստեղծագործությունը լույս է տեսել «Պարսկահայ

⁶²³ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», 1929, էջ 298:

⁶²⁴ Տե՛ս «Իրանահայ արդի գրողներ», առաջին գիրք, էջ 184-192, Տոնոյեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 69-71:

⁶²⁵ Տե՛ս Տոնոյեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 79:

տարեցույցում»: Աշխատակցել է «Վերածնունդ», «Բորոխ» թերթերին և «Նոր էջ» գրական ժողովածուին: Եղել է «Նոր էջ» գրական միավորման հիմնադիր-անդամներից:

Արշավիր Մկրտչյանը, հանելով ազգանվան «յան» ածանցը, ընդունել է Արշավիր Մկրտիչ գրական մականունը: Ծնվել է 1913 թ., նախնական կրթությունն ստացել է Սպահանի, ապա Թեհրանի օտարալեզու վարժարաններում: Առաջին բանաստեղծությունը լույս է տեսել Թեհրանի «Վերածնունդ» թերթում: Աշխատակցել է նաև իրանահայ այլ թերթերի և «Նոր էջ» գրական ժողովածուին: Եղել է «Նոր էջ» գրական միավորման հիմնադիր-անդամներից: Ա. Մկրտիչն աշխատել է ամերիկյան դեսպանատանը՝ որպես թարգմանիչ և իրավաբանական խորհրդատու, լավ աշխատանքի համար պարգևատրվել շքանշանով: Նա տիրապետում էր անգլերենին, ֆրանսերենին և պարսկերենին:

Ռ. Բենը (Ռուբեն Հովհաննիսյան) ծնվել է 1916 թ. Թեհրանում: Նախնական և միջնակարգ կրթությունն ստացել է տեղի հայկական և պարսկական դպրոցներում, իսկ բարձրագույն կրթությունը՝ Թեհրանի համալսարանում: Եղել է «Նոր էջ» գրական միավորման անդամ: Առաջին ստեղծագործությունը լույս է տեսել «Նոր էջ» գրական ժողովածուում 1936 թ.⁶²⁶: Ռ. Բենը հանդես է եկել նաև Ա. Վանեսյան մականունով: Ռ. Բենը ստեղծագործել է հատկապես արձակ:

Զորայր Միրզայանը (1916-1964 թթ.) չուներ գրական մականուն: Թարգմանիչ Հովսեփ Միրզայանի որդին էր: Զորայր Միրզայանը կատարել է թարգմանություններ, գրել է ոչ միայն բանաստեղծություններ, այլև ստեղծագործել արձակ: Առաջնակարգ գրականագետ էր: 1938 թվականից եղել է «Նոր էջ» գրական միավորման անդամ: Տիրապետում էր պարսկերենին, անգլերենին, ֆրանսերենին և ռուսերենին: Թարգմանել է պարսիկ դասականների և իր ժամանակի գրողների ստեղծագործություններից:

Իրանահայ շատ բանաստեղծներ ու գրողներ կրել են հայ դասական գրականության ազդեցությունը և իրենց արվեստը զարգացրել հայ ազգային գրականության հունով: Այս ուղղության հայտնի դեմքերից են Արամ Գառոնեն և Գևորգ Դարֆին:

⁶²⁶ Տե՛ս «Իրանահայ արդի գրողներ», առաջին գիրք, էջ 409:

Արամ Գառոնեն (Արամ Տեր-Բաղդասարյանը) խորհրդահայ մեծ բանաստեղծ Գեղամ Սարյանի եղբայրն էր: Նա ծնվել է 1905 թ. Թավրիզում, ավարտել տեղի Արամյան և Թեմական կենտրոնական դպրոցները: 1928 թ. մեկնել է Ֆրանսիա և Լիոնում աշխատել որպես ուսուցիչ: 1930 թ. Վիեննայի հայկական վարժարանում նա դասավանդել է հայոց լեզու: 1932 թ. Իրան վերադառնալով՝ աշխատել է գավառներում, ապա Թեհրանում՝ որպես ուսուցիչ և դպրոցների տեսուչ: Առաջին ստեղծագործությունները տպագրվել են Թեհրանի «Նոր պատգամ» ամսագրում: 1924 թ. Թավրիզում լույս են տեսել Գառոնեի «Հրաժեշտի պոեմը» և «Բանաստեղծությունները», իսկ 1926 թ.՝ «Արա և Շամիրամ» գրքույկը: Այնուհետև հրատարակվել են «Օրերի երգեր» (Լիոն, 1930 թ.), «Արևահաս» և «Ծաղիկներ, ծաղիկներ» (Թեհրան, 1942 թ.) բանաստեղծությունների ժողովածուները⁶²⁷:

Արամ Գառոնեն իրանահայ միակ բանաստեղծն է, որն աշխատակցել է արևմտահայ պարբերականներին, և նրա բանաստեղծություններում արևմտահայ բանաստեղծության խորությունը կա: Ինչպես որակել է «Անդաստան իրանահայ բանաստեղծության» գրքի հեղինակ Արմեն Տոնոյանը, «Արամ Գառոնեի բանաստեղծությունը հայ գրականության մեջ կը գրաւէ իր արժանի տեղը, անհատական խոր ու համակիչ ապրումներով, տաք շունչով, միշտ աննկուն ու անընկրկելի ոճով»⁶²⁸:

Գևորգ Դարֆին (Գևորգ Հովհաննիսյան-Խուդոյան) ծնվել է 1907 թ. Սալմաստ գավառի Սարամերիկ գյուղում: 1915-1917 թթ. սովորել է Թիֆլիսում, ապա ուսումը շարունակել Թավրիզի ֆրանսիացի լազարիստների դպրոցում: Դարֆին սկսել է ստեղծագործել 1927 թվականից: Իրանահայ մեծ գրող Դևր Դարֆիի մասին գովեստով է արտահայտվել՝ գրություն ուղղելով Արտասահմանյան երկրների հետ բարեկամության և մշակութային կապերի հայկական ընկերության նախագահության նախագահ Բերսաբե Գրիգորյանին. «Գևորգ Դարֆին, այդ համեստ և միևնույն ժամանակ արժեքավոր գրողը իրանահայ միակ լուրջ թատերերգակ գրողն է, որը լրի տիրապետում է մեր պատմությանն ու ծանօթ է թե՛ մեր և թե՛ օտար գրականության հետ: Եւ այսքան տարի լռելեայն գործելով և ծառայելով իրանահայ գրականության,

⁶²⁷ Տե՛ս «Իրանահայ արդի գրողներ», առաջին գիրք, էջ 141:

⁶²⁸ Տոնոյեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 60:

իսկապէս, այնպէս որ պէտքն է չի գնահատել ու քաջալերել տեղական ժողովրդի կողմից»⁶²⁹: Դարձին կատարել է թարգմանություններ, գրել թատերգություններ, պատմվածքներ, պոեմներ, բանաստեղծություններ:

Իրանահայ արձակագիր, թատերագրի և բառարանագիր Արտավազդ (Արտո) Ավագյանը հայտնի է Ադիբ կամ Ադիբ Խավարի գրական անունով: Նա ծնվել է 1889 թ. Թավրիզում: Միջնակարգ կրթություն ստանալով Թեհրանում՝ մեկնել է Շվեյցարիա՝ բարձրագույն կրթություն ստանալու: Վերադարձել է Իրան և Ղազվինում ու Թեհրանում աշխատել որպես ուսուցիչ: Նա տիրապետել է լատիներենին, իտալերենին, ֆրանսերենին, պարսկերենին, եբրայերենին, ռուսերենին և այլ լեզուների: Արտավազդ Ավագյանը կազմել է բառարաններ, գրել պատմվածքներ, պիեսներ, ակնարկներ: Աշխատակցել է «Վերածնունդ», «Բոբոխ» թերթերին, ինչպես նաև «Ժուռնալ դը Թեհրան» ֆրանսերեն թերթին: Նա մահացել է 1939 թ.:

Իրանահայ գրականության մեջ իր առանձնահատուկ տեղն ունի նաև Հայկ Օհանյանը, ով ծնվել է 1910 թ. Ուրմիա գավառի Գեարդաբադ գյուղում: Նախնական կրթությունն ստացել է Թավրիզի ամերիկյան որբանոցում, այնուհետև սովորել Հայկազյան-Թամարյան և Թեմական կենտրոնական դպրոցներում: Նա ծավալել է մանկավարժական գործունեություն, աշխատակցել Թեհրանի «Ալիք» թերթին, «Նավասարդ» և «Լույս» երկամսյա հանդեսներին: 1944 թ. հրատարակել է «Օրերիս երգը» բանաստեղծությունների ժողովածուն:

Իրանում մանկավարժական և գրական գործունեություն է ծավալել հայ գրող, գրականագետ և արվեստաբան Արամ Երեմյանը: Նա ծնվել է 1894 թ. Արևմտյան Հայաստանի Մարզվան քաղաքում, կրթություն ստացել տեղի դպրոցներում, այնուհետև ուսումը շարունակել Կալկաթայի Հայոց մարդասիրական ճեմարանում: Ավարտել է Վիեննայի համալսարանի պատմության ֆակուլտետը: Մեր հետաքրքրության շրջանակում պահելով Արամ Երեմյանի՝ Իրանում ծավալած գործունեության ուսումնասիրությունը՝ նպատակահարմար ենք համարում ներկայացնել միայն այդ շրջանը: Երկար տարիներ Արամ Երեմյանն աշխատել է Նոր Զուլայի, Թեհրանի, Ռաշտի և Էնզելիի դպրոցներում՝ զբաղեցնելով ուսուցչի և տեսուչի

⁶²⁹ ՀԱԱ, ֆ. 709, ց. 3, գ. 288, թ. 56:

պաշտոններ: Բացի մանկավարժությունից Իրանում նա զբաղվել է բանասիրությամբ, գրել գեղարվեստական ստեղծագործություններ: 1920 թ. լույս է ընծայել «Իդեալիստը» գեղարվեստական երկը: Երեմյանն ուսումնասիրել է իրանահայ աշուղների գործերը և հրատարակել «Աշուղ Հարթուն Օղլի» (1920), «Պարսկահայ աշուղներ» եռահատոր (1920, 1921, 1925), «Աշուղ Ղուլ Հովհաննես» (1929) աշխատությունները⁶³⁰:

Արամ Երեմյանը, շրջելով Իրանի Փերիա և Չհարմիալ գավառների հայաբնակ գյուղերը, ուսումնասիրել է գյուղացիների վարք ու բարքը, կենցաղը, սովորությունները, տնտեսական դրությունը և Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության աջակցությամբ հրատարակել «Սպահանի Փերիա գավառը», «Չհարմիալի ժողովրդական բանահյուսությունը», «Փշրանքներ ջուղահայ և հնդկահայ բանահյուսությունից» աշխատությունները: Այս ազգագրական անգին նյութերը հարստացրել են հայ բանասիրական գրականության գանձարանը:

Հայկ Գարագաշն իրանահայ համայնքի մեծագույն երախտավորներից է: Էդ. Բաղդասարյանն իր ուսումնասիրությունների արդյունքում եկել է այն եզրահանգման, որ իրանահայ երգիծաբանության հիմնադիր պետք է համարել հայտնի լրագրող, թարգմանիչ ու երգիծաբան Հայկ Գարագաշին⁶³¹: Նա ծնվել է ուսուցչի ընտանիքում 1893 թ.: Տիրապետել է պարսկերենին, ֆրանսերենին, անգլերենին և ռուսերենին: 14 տարեկանից նվիրվել է թատերական գործին⁶³²: 1920 թվականից Հայկ Գարագաշը խմբագրել է «Բոբոխ» զավեշտաթերթը⁶³³:

«Սուսան բաջու սոհբաթները» վերնագրի ներքո նա ամեն շաբաթ թերթի էջերում ներկայացնում էր հասարակության տարբեր խավերի ու հոսանքների բացասական, հիվանդագին, մռայլ ու տգեղ կողմերը, թերություններն ու բացերը և անաչառ քննադատության ենթարկում ու ծաղրում դրանք: «Սուսան բաջու սոհբաթները»՝ ամփոփված մեկ հատորում, լույս տեսավ 1940 թ. Թեհրանում: Հայկ Գարագաշը մեծ զոհողության գնով 1927, 1929 և 1930 թվականներին հրատարակել է «Պարսկահայ տարեցույցի» երեք մեծածավալ հատորները, որոնք իրանահայ համայնքի

⁶³⁰ Տե՛ս «Ծիածան», Թեհրան, 1986, մարտ, թիվ 3 (19), էջ 14:

⁶³¹ Բաղդասարյան Էդ., Իրանահայ համայնքի ամբողջական պատմություն 10 հատորով, հ. 7. Իրանահայ մշակույթը, գիրք Ա, էջ 502:

⁶³² Հայկ Գարագաշի ծավալած թատերական գործունեության մասին տե՛ս «Իրանահայ թատրոնը, կինոն և գեղանկարչությունը» ենթագլխում:

⁶³³ 1930-1942 թթ. այն հրատարակվել է որպես «Վերածնունդ» թերթի հավելված:

պատմության ուսումնասիրմամբ զբաղվողների համար սկզբնաղբյուրի նշանակություն ունեն: 1930 թ. Թեհրանում հիմնադրել է «Վերածնունդ» թերթը, որը դարձավ իրանահայ երիտասարդ գրողների գրական մարմինը: Թերթը Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին տեղեկատվական լայն գործունեություն ծավալեց՝ իր էջերում տպագրելով հոդվածներ ռազմաճակատում կռվող հայ զինվորների սխրագործությունների մասին:

«Բորոխ» և «Վերածնունդ» թերթերի խմբագրի դժվարին աշխատանքից բացի Հայկ Գարագաշը կատարել է նաև թարգմանություններ Պիեռ Լուիից և Օսկար Ուայլդից: Կատարել է նաև թարգմանություններ հայերենից պարսկերեն:

Իրանի հայ համայնքի զարթոնքի գործում մեծ դեր խաղացին Թեհրանում հրատարակվող «Նոր կյանք» (1922-1927 թթ.), «Գաղափար» (1925-1927 թթ.), «Ալիք» (1931 թվականից ցայսօր), «Արուսյակ» (1935-1936 թթ. և 1942 թ.) թերթերը, «Նավասարդ» հանդեսը (1937-1939 թթ.), 1942-1948 թթ. ընդմիջումներով լույս տեսնող «Նոր աղբյուր» մանկապատանեկան ամսագիրը (1944 թ. չի հրատարակվել), իրանահայ կյանքի արատավոր կողմերը խարազանող «Ցախավել» երգիծական պատկերազարդ երկշաբաթաթերթը⁶³⁴ (1943-1958 թթ.), «Լույս» ամսագիրը (1943-1944 թթ.), Թավրիզում լույս ընծայվող «Զանգ» (1909-1922 թթ.), «Այգ» (1914-1922 թթ.), «Հակաֆաշիստ» («Արևելք») թերթերը⁶³⁵ և այլ պարբերականներ: Դրանց միջոցով իրանահայերը հաղորդակից էին դառնում երկրի ներքաղաքական կյանքին, միջազգային դրությանը, Խորհրդային Հայաստանի նվաճումներին:

Իրանահայ գրականության բնորոշ առանձնահատկությունն արձակագիրների ու թատերագիրների սակավաթիվ լինելն էր, ինչպես նաև վեպի ժանրի բացակայությունը: Այդ երևույթները նկատելի են նաև ժամանակակից իրանական գրականության մեջ:

⁶³⁴ 1943-1944 թթ. այն հրատարակվել է որպես ժողովածու (1-8-րդ համարներ):

⁶³⁵ 1943-1944 թթ. թերթը լույս է տեսել «Հակաֆաշիստական թերթիկ» անվամբ: Այն «Հակաֆաշիստ» վերանվանվեց 1944-1945 թթ., իսկ 1945-1946 թթ.՝ «Արևելք»:

3.3. Իրանահայ արվեստը (երաժշտություն, թատրոն, կինո և գեղանկարչություն)

Իրանահայ համայնքում երաժշտական արվեստն սկսել է զարգանալ դեռևս 17-րդ դարում: Այն գոյություն ուներ գուսանական երգի ձևով:

Ժամանակակից հասկացությամբ երաժշտությունն իրանահայ համայնքում սկսել է երևան գալ 19-րդ դարի և 20-րդ դարի սահմանագծում: Իրանահայ երաժշտության ձևավորման գործում որոշակի դեր խաղաց Կովկասի երաժշտական մշակույթը:

Իրանահայության շրջանում երաժշտության զարգացման և տարածման գործում շնորհակալ վաստակ ունի երաժիշտ և խմբավար Լևոն Գրիգորյանը: Կրթությունն, այդ թվում՝ նախնական երաժշտական կրթությունն ստացել է ծննդավայրի՝ Թավրիզի «Հայկազյան» դպրոցում: 1904 թ. Լևոն Գրիգորյանը երաժշտություն է դասավանդել Ռաշտի հայկական դպրոցում, իսկ 1905 թ.՝ Թավրիզի «Հայկազյան-Թամարյան» դպրոցում: Երաժշտական կրթությունը խորացնելու նպատակով նա մեկնել է Թիֆլիս և ուսանել ժամանակի հայտնի ջութակահար Վասիլի մոտ: Երաժշտական ասպարեզում կատարելագործվելու ցանկությունը 1910 թ. սեպտեմբերին նրան տանում է Բելգիա, որտեղ հաճախում է բրյուսելցի նշանավոր ջութակահար Թոմսոնի դպրոցը: 1912 թ. վերադառնալով Թավրիզ՝ Լևոն Գրիգորյանը երգ և երաժշտություն է դասավանդում թեմական և Արամյան դպրոցներում: Ուսուցչական աշխատանքին զուգընթաց՝ նա այս դպրոցներում ծավալում է նաև խմբավարական գործունեություն⁶³⁶: 1916 թ. Թավրիզում Լ. Գրիգորյանը հիմնում է շուրջ քսան հոգուց բաղկացած «Սալոն» նվագախումբը: Այն գոյություն ունեցավ մինչև 1946 թ.: Նվագախմբի անդամների թիվը փոփոխական էր: Ամբողջ երեսուն տարի նվագախմբի ղեկավարությունն ստանձնեց Լևոն Գրիգորյանը: «Սալոն» նվագախմբը մեծ համբավ էր վայելում Թավրիզի երաժշտասեր հասարակայնության շրջանում:

Լևոն Գրիգորյանի գրչին են պատկանում հայկական ժողովրդական և պարսկական մի շարք երգերի մշակումներ: Իր վաղամեռիկ Հրաչիկ որդու հիշատակին

⁶³⁶ Տե՛ս «Յոյս», 7 մարտի 2012, թիվ 118:

նա Ավետիք Իսահակյանի «Է՛յ, դու ջահել» և «Ուռիների տակ» բանաստեղծությունների համար գրեց երաժշտություն, որը լույս ընծայեց առանձին տետրակով⁶³⁷:

Լևոն Գրիգորյանն իրանահայ միջավայրում ծնունդ տվեց երաժիշտների շնորհալի սերնդի՝ ուսուցիչներ, ջութակահարներ, դաշնակահարներ, խմբավարներ, երգիչներ, մեներգիչներ և այլն:

Լ. Գրիգորյանի ծավալած երաժշտական մեծավաստակ գործունեությունը չէր պարփակվում իրանահայության միջավայրում: Նա առաջինն էր, որ թավրիզաբնակ իրանցիներին սովորեցրեց նվագել եվրոպական գործիքներ՝ ջութակ, դաշնամուր, սրինգ և այլն: Թավրիզաբնակ պարսիկներից նա կազմում է հատուկ նվագախումբ, երգի և ձայնագրության դասեր տալիս Թավրիզի իրանական դպրոցներում: Այդ դպրոցներում Լ. Գրիգորյանն ստեղծում է նաև քառաձայն երգչախմբեր:

1946 թ. Լևոն Գրիգորյանը տեղափոխվում է Թեհրան և շարունակում իր բեղմնավոր գործունեությունը:

Իրանահայ լավագույն ջութակահարներից էր Բաբկեն Թամրազյանը: Նա ծնվել է Թավրիզում, նախնական երաժշտական կրթությունն ստացել Լևոն Գրիգորյանի մոտ: Այնուհետև երաժշտական կրթությունը շարունակել է Թիֆլիսում և Երևանում: Վերադառնալով Իրան՝ Բաբկեն Թամրազյանը դառնում է Թեհրանի սիմֆոնիկ նվագախմբի առաջին ջութակահարը⁶³⁸:

Իրանահայ երաժշտական ասպարեզում իր ծանրակշիռ վաստակն ունի հայ ականավոր երգահան Նիկոլ Գալանտերյանը: Նա ծնվել է 1881 թ. Արևմտյան Հայաստանի Ակն քաղաքում: Որոշ ժամանակ ապրել է Բուլղարիայում: 1900-1903 թթ. սովորել է Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում: Այնուհետև կրկին վերադարձել է Բուլղարիա և մինչև 1910 թ. ապրել ու պաշտոնավարել է այնտեղ, ապա՝ Թիֆլիսում:

Նիկոլ Գալանտերյանի ստեղծագործական ուղին սկսվել է Սուխումի (Աբխազիա) մոտ գտնվող Յեբելդա գյուղից, որի հայկական դպրոցում 1910-1911 թթ. նա երաժշտություն էր դասավանդում: Այստեղ Գալանտերյանը գրում է իր առաջին երգը՝ Ավետիք Իսահակյանի «Ա՛խ, աչերդ արև ու մութ» խորագիրը կրող բանաստեղծության

⁶³⁷ Տե՛ս «Յոյս», 7 մարտի 2012, թիվ 118:

⁶³⁸ Տե՛ս Փահլևանյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 240-241:

հիման վրա⁶³⁹: 1911 թ. օգոստոսին նորից անցնում է Թիֆլիս և Վահան Տերյանի, Հովհաննես Հովհաննիսյանի, Հովհաննես Թումանյանի և Ավետիք Իսահակյանի բանաստեղծությունների հիման վրա մի քանի նոր երգեր գրում:

1911-1912 ուսումնական տարում Թեհրանի «Հայկազյան» դպրոցի հոգաբարձության հրավերով Նիկոլ Գալանտերյանը, որպես երաժշտության ուսուցիչ, հաստատվում է Թեհրանում, որտեղ էլ 1944 թ. մարտի 2-ին կնքում է իր մահկանացուն:

Թեհրանում բնակվելու առաջին տարիներին նա Վահան Տերյանի բանաստեղծությունների հիման վրա գրում է ևս երկու երգ, ինչպես նաև «Չարի վերջը» մանկական օպերան՝ Հովհ. Թումանյանի համանուն բալլադի հիման վրա:

1924 թվականից սկսվում է Նիկոլ Գալանտերյանի ստեղծագործական կյանքի ամենաբեղուն շրջանը: 1925 թ. բարեկամների ու երկրպագուների օժանդակությամբ նա հանդես է գալիս հասարակական առաջին համերգով: Այնուհետև Նիկոլ Գալանտերյանը պարբերաբար կազմակերպում է համերգներ⁶⁴⁰: Գալանտերյանը կազմակերպել է 35-ից ավելի համերգներ՝ գլխավորապես հանդես գալով երաժշտական ինքնուրույն ստեղծագործություններով և իր հիմնած «Գողթան» երգչախմբով⁶⁴¹: Այդ կապակցությամբ Նիկոլ Գալանտերյանը գրում է. «Իմ երգերը, թէև այսքան քիչ հրատարակած, բայց այսօր շատ տարածված են, շնորհիվ իմ տաղ համերգների, ընդհանրապես երգչախմբի, իսկ մասնաւորապես օր. Լորիկ Մովսիսեանի և պ. Արա Տէր-Յովհաննիսեանի»⁶⁴²:

1927 թ. նա գրում է իր առաջին մեծածավալ ստեղծագործությունը՝ Վահան Միրաքյանի «Լալվարի որսը» պոեմի հիման վրա ստեղծված համանուն օպերան: Չնայած մի շարք դժվարությունների՝ 1928 թ. «Թեհրանի «Հայկազյան» երկսեռ դպրոցի նախկին աշակերտներ» (ԹՀԵԴՆԱ) միության նախաձեռնությամբ «Հայկազյան» դպրոցի դահլիճում բեմադրվում են օպերայի նախերգանքն ու երկրորդ գործողության առաջին պատկերը: Մի քանի ամիս անց «Հայկազյան» դպրոցի դահլիճում օպերան բեմադրվում է ամբողջությամբ: 1930 թ. դեկտեմբերի 30-ին Թեհրանի զրադաշտականների ամառային թատրոնում նորից ամբողջությամբ բեմադրվում է

⁶³⁹ Տե՛ս Երեմեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 12:

⁶⁴⁰ Տե՛ս «Վերածնունդ», 16 մայիսի 1930, թիվ 14, Երեմեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 13:

⁶⁴¹ «Գողթան» երգչախումբը հիմնվել է 1925 թ.: 1942 թ. այն վերանվանվում է «Գալանտերյան»:

⁶⁴² Երեմեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 46:

օպերան, որի մասին պարսկական «Էթելաաթ» թերթում լույս է տեսնում ներկայացման երաժշտական արժեքն արձանագրող հոդված⁶⁴³:

1931-1932 թթ. Ն. Գալանտերյանը գրում է Հովհաննես Թումանյանի «Փարվանա» բալլադի թեմայով համանուն օպերա:

1932 թ. մեծանուն արվեստագետը հայ երաժշտությունը հարստացնում է ևս մեկ օպերայով: Դա «Հովիվ» օպերան էր, որի համար հիմք էր ծառայել Վրթանես Փափագյանի «Լուր-դա-լուր» պատմվածքը:

Նիկոլ Գալանտերյանը գրել է նաև մանկական երգեր, որոնք առանձին շարք են կազմում: Առանձնահատուկ տեղ են գրավում մանկական օպերաները՝ «Չարի վերջը», «Պողոս-Պետրոս», «Պապն ու շաղգամը», «Ուլիկը» և այլն:

Կյանքի վերջին տարիներին Նիկոլ Գալանտերյանն աշխատում է «Անուշ» օպերայի վրա: Նա գրեց օպերայի նախերգանքն ու մի քանի հատվածներ, սակայն մահվան պատճառով մնաց անավարտ: Երգահանի թաղումը կատարվեց «Անուշ» օպերայի քառաձայն նախերգանքի հնչյունների ներքո:

Իր երեսնամյա գործունեության ընթացքում Նիկոլ Գալանտերյանը երաժշտական ստեղծագործության նյութ դարձրեց հայ բանաստեղծական գրականության լավագույն էջերը: Նա երաժշտական հնչյունների վերածեց արևելահայ, արևմտահայ և սփյուռքահայ 105 բանաստեղծների 519 բանաստեղծություններ⁶⁴⁴:

Հատկապես սիրված էին Նիկոլ Գալանտերյանի սիրային-քնարական երգերը: Դրանցից չորսը՝ գրված Վահան Տերյանի, Մարգար Ղարաբեկյանի (Դև) և Արամ Երեմյանի խոսքերով, հրատարակվեց Թեհրանում և Նոր Զուղայում: Նրա ստեղծագործություններից լույս տեսան Կահիրեում տպագրված «Գանձարան» երգարանի 5-րդ և 6-րդ գրքերում: Նիկոլ Գալանտերյանի մանկական վեց երգերը տպագրվեցին Մ. Սարվարյանի «Նոր հասկեր» հանդեսում: Պարսկերեն մանկական չորս երգերի նրա մշակումները հրատարակվեցին Թեհրանի «Ռահնամայե զենդեգի» թերթում⁶⁴⁵:

⁶⁴³ Տե՛ս Երեմեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 24-25:

⁶⁴⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 35-37:

⁶⁴⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 42-43:

Իրանահայ համայնքին քաջաճանոթ է վաստակաշատ երաժիշտ, երգահան ու խմբավար Համբարձում Գրիգորյանի անունը: Նա ծնվել է Թավրիզ քաղաքում: Միջնակարգ կրթությունն ստացել է տեղի Կենտրոնական թեմական դպրոցում: 1914-1915 թթ. նա աշխատել է Ղազվինի հայկական դպրոցում որպես երաժշտության ուսուցիչ, իսկ 1917-1918 թթ. նույն պաշտոնն է զբաղեցրել Ռաշտում: 1923 թ. մի խումբ հայ ուսանողների հետ մեկնում է Պրահա՝ Չեխոսլովակիայի կառավարության հատկացրած կրթաթոշակով այնտեղ ուսանելու համար⁶⁴⁶: Սովորում է Պրահայի Նիկոլայ Ռիմսկի-Կորսակովի անվան երաժշտական դպրոցում: Չհարմարվելով տեղի կլիմային՝ հիվանդանում է և տեղափոխվում Փարիզ: 1924-1927 թթ. սովորում է տեղի երգեցողության դպրոցում (Schola Cantorum)՝ աշակերտելով Վենսան դը Էնդիին: Ուսանել է նաև Սորբոնի համալսարանում: 1927 թ. Իրան վերադառնալուց հետո նախ՝ դասավանդում է Ռաշտում, ապա՝ 1928 թ., վերջնականապես հաստատվելով Թեհրանում, երկար տարիներ երաժշտության դասեր վարում տեղի «Քուշեշ-Դավթյան» դպրոցում:

1929 թ. Համբարձում Գրիգորյանը հիմնում է «Կոմիտաս» երգչախումբը՝ բաղկացած 60 երգիչ-երգչուհիներից: Երկսեռ երգչախումբն իր հմուտ ղեկավարի շնորհիվ վայելում էր թեհրանահայության սերն ու հարգանքը⁶⁴⁷: Կազմակերպվում էին տարեկան համերգներ, որոնք հասարակական մեծ պահանջարկ էին վայելում: Տասնամյակներ շարունակ «Կոմիտաս» երգչախումբը մեծ դեր է խաղացել հայ երգի տարածման գործում և նպաստել իրանահայության մշակութային կյանքի զարգացմանը:

Հ. Գրիգորյանի գրչին են պատկանում հարյուրից ավելի ստեղծագործություններ՝ մեներգեր, զուգերգեր, խմբերգեր, սիրային երգեր, աշուղական երգեր (այդ թվում՝ Սայաթ Նովայի «Բլբուլի հիդ» երգի մշակումը) և այլն:

Համբարձում Գրիգորյանն իր երգերի մեծագույն մասը գրել է Ավետիք Իսահակյանի, Հովհաննես Շիրազի, Արամ Գառոնեի, Հայկ Օհանյանի և այլ

⁶⁴⁶ Տե՛ս Գէորգեան Կ., նշվ. աշխ., էջ 406:

⁶⁴⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 405:

բանաստեղծների խոսքերով: Նա գրել է նաև Կոմիտասի կյանքի և գործունեության վերաբերյալ ուսումնասիրություններ⁶⁴⁸:

Իրանահայ երաժշտության զարգացման գործում մեծ էր Սաթենիկ Աղաբաբյանի (Փարի Աղաբաբովա) վաստակը: Ճանաչված արվեստագետը ծնվել է Թեհրանում: Երաժշտական կրթությունն ստացել է Բեռլինում և Մոսկվայում: Որպես թատրոնի դերասանուհի և օպերային երգչուհի՝ հանդես է եկել Թեհրանի տարբեր թատրոններում⁶⁴⁹:

1920-ական թվականներին Ռաշտում գործում էր «Քնար» նվագախումբը, որը մասնակցում էր հասարակական բոլոր հանդեսներին և հաճույք պատճառում ունկնդիրներին⁶⁵⁰: Այդ ժամանակաշրջանում Սուլթանաբադում երաժշտական գործունեություն էր ծավալում երաժշտագետ ուսուցիչ Ա. Գրիգորյանի ջանքերով տեղական ուժերից կազմված փոքրաթիվ նույնանուն նվագախումբը, որն իր ընտիր երգացանկով շուք էր հաղորդում մշակութային միջոցառումներին⁶⁵¹:

Դաշնակահարուհի Տանյա Խառատյանի ծավալած մանկավարժական գործունեությունն Իրանում մեծ գնահատանքի է արժանի: Նա երաժշտական սկզբնական կրթությունն ստացել է Մոսկվայում, ապա ավարտել Թիֆլիսի կոնսերվատորիան: Աշխատել է Փարիզում⁶⁵²: 1930 թ. Տանյա Խառատյանը հաստատվել է Թեհրանում և սկսել դաշնամուրի դասեր տալ: 1935 թ. հրավիրվել է Թեհրանի կոնսերվատորիայում դասավանդելու⁶⁵³:

Տանյա Խառատյանն ուսանել է մեծ թվով աշակերտների, արվեստի ասպարեզում անգնահատելի ծառայություն մատուցել երկրին և պատիվ բերել իրանահայ համայնքին:

Իրանահայերը նպաստեցին ոչ միայն ազգային, այլև իրանական երաժշտական մշակույթի զարգացմանը:

⁶⁴⁸ Տե՛ս Գեորգեան Կ., նշվ. աշխ., էջ 407:

⁶⁴⁹ Տե՛ս Իրանահայոց հանրագիտարան. անվանի իրանահայերի կենսագրականները, կազմող՝ Ժանետ Տիգրանուհի Լազարյան, էջ 332:

⁶⁵⁰ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», 1927, էջ 75:

⁶⁵¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 107:

⁶⁵² Տե՛ս Փահլևանյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 244:

⁶⁵³ Տե՛ս «Վերածնունդ», 9 հունիսի 1951, թիվ 23 (2286):

Սփյուռքում հայկական մշակույթի պահպանման և լայն տարածման գործում ծանրակշիռ դեր է ունեցել թատրոնը: Իրանահայ համայնքում թատերական կյանքը սկզբնավորվեց 19-րդ դարի 70-ական թվականների վերջին: 1878 թ. Թեհրանում տնային պայմաններում կազմակերպվեցին թատերական առաջին ներկայացումները⁶⁵⁴: 1880 թ. Թեհրանի Դարվազե Ղազվին թաղամասի դպրոցում կառուցվեց բեմ: Սկսեցին կազմակերպվել դպրոցական բեմադրություններ:

Թավրիզի հայ թատրոնը ծնունդ առավ 1879 թ., երբ Մեսրոպ քահանա Փափազյանի նախաձեռնությամբ բեմադրվեցին «Աշոտ Ողորմած» և «Երկու քաղցածներ» թատերախաղերը: Միակ կին դերակատարը քահանայի դուստր Աշխենն էր: Նա ուսուցչուհի էր իգական դպրոցում⁶⁵⁵:

Նոր Զուլայում 1886 թ. մի խումբ երիտասարդներ Բեգլար Աղայանի գլխավորությամբ «Սիմեոնենց» կոչված վանքապատկան բնակարանում (ներկայիս՝ Հայ ակումբ) 26 հանդիսականների համար առաջին անգամ ներկայացրին «Խեչոյի թուզը» կատակերգությունը⁶⁵⁶: Այսպես ազդարարվեց թատերական կյանքի սկիզբը Նոր Զուլայում:

1888 թ. Նոր Զուլայում հիմնված դրամատիկական սիրողական խումբն Ազգային կենտրոնական դպրոցի դահլիճում կառուցեց շարժական բեմ և սկսեց ներկայացնել ողբերգություններ⁶⁵⁷:

Թատրոնի սաղմնավորման շրջանում հիմնականում ընտրվում էին այնպիսի գործեր, որոնց մեջ կանանց դերեր չկային, եթե անգամ լինում էին, ապա դրանք տղամարդիկ էին կատարում⁶⁵⁸:

Շատ չանցած՝ այդ բեմադրություններն սկսեցին դուրս գալ դպրոցական ու տնային ներկայացումների շրջանակներից: Հայ թատերասեր մտավորականության ջանքերով ստեղծվեցին ընկերություններ ու միություններ:

1909-1930-ական թվականներն ընկած ժամանակահատվածում հայ բեմի տաղանդաշատ դերասաններ Հովհաննես Աբելյանի, Միքայել Մանվելյանի,

⁶⁵⁴ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», 1929, էջ 395:

⁶⁵⁵ Տե՛ս Գեորգեան Կ., նշվ. աշխ., էջ 441:

⁶⁵⁶ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», 1929, էջ 34:

⁶⁵⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 35:

⁶⁵⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 35 և 395:

Սիրանույշի, Հովսեփ Ոսկանյանի, Եկատերինա Արմենյան-Դուրյանի, Արուս Ոսկանյանի, Ժասմենի, Ալեքսանդր (Սաշա) Հովհաննիսյանի, Միքայել և Մարգարիտ Կոստանյան ամուսինների և այլոց հյուրախաղերն Իրանում մեծապես նպաստեցին իրանահայ համայնքի թատերական կյանքի աշխուժացմանը:

Իրանահայ թատրոնի զարգացման գործում մեծ ներդրում ունեն դերասաններ Մկրտիչ Թաշյանը, Մանվել Մարությանը և ուրիշներ:

Հայ բեմի նշանավոր վարպետներից Մկրտիչ Թաշյանն Իրան էր եկել 1917 թ.: Մինչև 1940-ական թվականները նա ելույթներով հանդես էր գալիս Թավրիզի, Թեհրանի, Նոր Զուլայի, Արաքի և Աբադանի բեմերում: Մ. Թաշյանի կինն էր Արուսյակ (Առլեթ) Թաշյանը, ով ամուսնու հետ կազմակերպեց մի շարք ներկայացումներ⁶⁵⁹:

Իրանական թատրոնի զարգացմանը նպաստելու նպատակով կառավարության կողմից 1934 թ. Իրան հրավիրվեց մեծանուն հայ դերասան Վահրամ Փափագյանը: Նա օգնեց հայ և պարսիկ դերասաններին՝ բարձրացնելու իրենց կատարողական արվեստը:

Իրանահայ համայնքի թատերական կյանքի զարգացման գործում մեծ երախտիք ունի նաև Հայկ Գարագաշը: Մասնակցել է Թեհրանում հյուրախաղերով հանդես եկող Արմեն Արմենյանի, Միքայել Մանվելյանի, Սիրանույշի, Արուս Ոսկանյանի, Գրիգոր Ավետյանի և Վահրամ Փափագյանի թատերախմբերի գործունեությանը: Հայկ Գարագաշը 1910-ական թվականներին Թեհրանում հիմնել է թատերական միություն:

Մինչև 1920-ական թվականների կեսերը թատերական կյանքը Թեհրանում գտնվում էր հետամնաց վիճակում⁶⁶⁰: Թեհրանում հյուրախաղերով ներկայացած հայ բեմի վարպետների փորձն ու հմտությունն իրենց դրական ազդեցությունն ունեցան հետագայում այստեղ ներկայացումներ կազմակերպողների կատարողական որակի վրա:

Միքայել և Մարգարիտ Կոստանյան ամուսինները 1922 թ. հայտնվեցին թեհրանահայ բեմում: Իրան ժամանած ամուսինները, փոխելով իրենց մտադրությունը,

⁶⁵⁹ Տե՛ս Բաղդասարյան Էդ., Իրանահայ համայնքի ամբողջական պատմություն 10 հատորով, հ. 8. Իրանահայ մշակույթը, գիրք Բ, էջ 299:

⁶⁶⁰ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», 1927, էջ 117:

հաստատվեցին այստեղ: Նույն թվականին նրանք Թեհրանում հիմնադրեցին «Կոստանյան» թատերախումբը:

1920-1930-ական թվականներին «Թեհրանի «Հայկազյան» երկսեռ դպրոցի նախկին աշակերտներ» միությանը կից գործում էր «Դրամատիկական ստուդիա», որի ղեկավարն էր Արտո Տերյանը⁶⁶¹: Հովհաննես Աբելյանի, Միքայել Մանվելյանի, Սիրանույշի, Մանվել Մարությանի և այլոց հետ նա խաղացել է մի շարք ներկայացումներում⁶⁶²:

1930 թ. մարտի 13-ին տեղի «Սիրու» թատրոնում «Թեհրանի «Հայկազյան» երկսեռ դպրոցի նախկին աշակերտներ» միության նախաձեռնությամբ բեմադրվեց Լև Տոլստոյի «Կրեյցերյան սոնատը»⁶⁶³:

Ապրիլի 12-ին Մարգարիտ Սարվարյանը «Սիրու» թատրոնում բեմադրեց «Միմիշ կամ անառակ Միտրատորա» ռուսերենից թարգմանված կատակերգությունը⁶⁶⁴:

Նույն ամսին հիշյալ թատրոնում ներկայացվեց Ա. Տիգրանյանի «Անուշ» օպերան, որի կազմակերպիչը հայկական դպրոցի ուսուցիչ Պ. Գրիգորյանն էր: Անուշի դերը կատարեց Փերի (Փարի) Աղաբաբովան⁶⁶⁵:

1932 թ. Կոստանյան ամուսինները Թեհրանում ներկայացրին «Անհայտ կինը», «Օթելլոն», այնուհետև բեմադրեցին Գրիգոր Եղիկյանի «Այն կինը» 3 գործողությամբ դրաման: 1933 թ. նրանք կազմեցին «Դրամատիկ դերասանական խումբը», որի առաջին ներկայացումը «Խորտակված ընտանիքն» էր: 1935 թ. վաստակաշատ ամուսինները կազմեցին «Հայ դրամա-օպերետային դերասանական խումբը»՝ ներկայացնելով «Խանումը» օպերետը, ապա՝ «Չարդաշի թագուհին» («Սիլվա»)՝ 8 արարով, 1936 թ.՝ «Տայֆունը» և «Խավարի կինը», 1937 թ.՝ «Անհայտ կինը»⁶⁶⁶:

⁶⁶¹ Տե՛ս Բաղդասարյան Էդ., Իրանահայ համայնքի ամբողջական պատմություն 10 հատորով, հ. 8. Իրանահայ մշակույթը, գիրք Բ, էջ 258:

⁶⁶² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 303:

⁶⁶³ Տե՛ս «Վերածնունդ», 21 մարտի 1930, թիվ 7:

⁶⁶⁴ Տե՛ս նույն տեղում, 18 ապրիլի 1930, թիվ 10:

⁶⁶⁵ Տե՛ս Փահլևանյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 230:

⁶⁶⁶ Տե՛ս Բաղդասարյան Էդ., Իրանահայ համայնքի ամբողջական պատմություն 10 հատորով, հ. 8. Իրանահայ մշակույթը, գիրք Բ, էջ 301:

Մայրաքաղաքում 1937 թ. Մ. Մարությանի բեմադրած «Ուրիել Ակոստա» ողբերգությունը վերջին ներկայացումն էր, որից հետո արգելվեցին հայերեն ներկայացումները⁶⁶⁷:

1942 թվականից թատերական կյանքը Թեհրանում զարթոնք է ապրում:

1942 թ. Կոստանյան ամուսիններն այստեղ հանդես եկան «Տրիլբի», «Նամուս», «Երկրորդ երիտասարդություն», «Անմեղ մեղավորները» և այլ ներկայացումներով⁶⁶⁸:

1944 թ. կազմակերպվում է «Թեհրանի հայ դրամատիկ դերասանական խումբը», իսկ 1945 թ.՝ «Շանթը»⁶⁶⁹:

1945 թ. փետրվարի 15-ին Փերիայի հայոց հիվանդանոցի միության Թեհրանի մասնաճյուղի նախաձեռնությամբ և Մ. Մարությանի ղեկավարությամբ տեղի «Նադերի» թատրոնում բեմադրվեց «Կորրադոն», որը մեծ խանդավառությամբ ընդունվեց Թեհրանի թատերասեր հասարակության կողմից⁶⁷⁰:

Այժմ ներկայացնենք Նոր Զուլայի թատերական կյանքը մեր հետաքրքրության շրջանակն ընդգրկած ժամանակահատվածում: 1921 թ. Կոստանյան ամուսիններն ու Սիրանույշը Նոր Զուլայում հանդես եկան «Անհայտ կինը», «Մեդիա», «Համլետ», «Զավակ», «Տրիլբի», «Քին», «Մելիքի աղջիկը» և այլ ներկայացումներով: Սիրանույշի մեկնելուց հետո Կոստանյան ամուսինները շարունակեցին իրենց ներկայացումները՝ բեմադրելով «Աշուղ Ղարիբ», «Աշխարհի դատաստանը», «Ղարաբաղի աստղագետը», «Անգլիացի փեսացուն» և այլ պիեսներ:

1926 թ. Նոր Զուլայում հյուրախաղերով հանդես եկան Չափոաստյան ամուսինները, ովքեր ներկայացրին «Սոս և Վարդիթեր», «Անչափահաս» և այլ պիեսներ⁶⁷¹:

Դերասան-դերասանուհիների բացակայության դեպքում ևս Նոր Զուլայում թատերական արվեստ սիրողների ջանքերով կազմակերպվում էին բարեգործական ներկայացումներ: Բեմադրվում էին Յուժին-Սումբատովի «Դավաճանությունը», Տիրացյանի «Մեծն Վարդանը» և Լևոն Շանթի «Ինկած բերդի իշխանուհին» պիեսները:

⁶⁶⁷ Տե՛ս Բաղդասարյան Էդ., Իրանահայ համայնքի ամբողջական պատմություն 10 հատորով, հ. 8. Իրանահայ մշակույթը, գիրք Բ, էջ 258:

⁶⁶⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 301:

⁶⁶⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 258:

⁶⁷⁰ Տե՛ս «Ալիք», 23 փետրվարի 1945, թիվ 37 (2176):

⁶⁷¹ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», 1929, էջ 36:

Թատրոնին զուգընթաց՝ Նոր Զուղայի գեղարվեստի բնագավառի զարգացմանը նպաստեց 1920-ական թվականների երկրորդ կեսին ստեղծված «Գեղարվեստասերների միությունը», որի նպատակն էր երեկույթների և հանդեսների կազմակերպման միջոցով օժանդակել Նոր Զուղայի և գավառների բարեգործական հաստատություններին:

1934 թ. Նոր Զուղա ժամանեց Մանվել Մարությանը և հունիսից մինչև դեկտեմբեր բեմադրեց վեց պիես: 1935 թ. այդ քաղաքը սիրով հյուրնկալեց Մկրտիչ Թաշչյանին: Վերջինս բեմադրեց մի քանի ներկայացումներ Արուսյակ Թաշչյանի, Հարություն Մինասյանի և այլոց մասնակցությամբ⁶⁷²:

Նոր Զուղայի սիրողական խումբը գոյություն ունեցավ մինչև 1935-1936 թթ.: Խմբի գործունեությունը պաշտոնապես արգելվեց Ռեզա շահի կողմից: Ռեզաշահյան վարչակարգը բացահայտորեն խոչընդոտում էր իրանահայ մշակութային կյանքի առաջընթացին: Դրամատիկական սիրողական խումբը վերականգնեց իր աշխատանքները դաշնակիցների զորքերի՝ Իրան մուտք գործելուց հետո⁶⁷³:

Սիրողական խմբեր ստեղծվեցին նաև Ռաշտում, Սուլթանաբադում, Չհարմիալում, Թավրիզում և հայաբնակ այլ վայրերում: Այդ խմբերի կազմակերպած ներկայացումներին մասնակցում էին Կովկասից հյուրախաղերի եկած հայ դերասանները: Քանի որ 1920-ական թվականների կեսերին Ռաշտում թատերասերների ընկերություն չկար, ներկայացումները կազմակերպում էին մասնավոր սիրողները⁶⁷⁴: Սակայն որոշ ժամանակ անց այդպիսի առաքելություն ստանձնեց դպրոցին հարակից և նրան պատկանող շենքում գտնվող հայկական ակումբը: Այն ուներ մոտ 60 անդամ: Այդ հաստատության նպատակն էր հայերին մեկ վայրում համախմբել և նպաստել նրանց մշակութային զարգացմանը: Կազմակերպվում էին գրական-գեղարվեստական երեկոներ և ներկայացումներ:

Ռաշտի թատերական արվեստ սիրողներից աչքի ընկան Աստղիկ Եղիկյանը, Շուշանիկ Աբրահամյանը, Արուսյակ Հարությունյանը, Հրանուշ Սարգսյանը և այլք:

⁶⁷² Տե՛ս Բաղդասարյան Էդ., Իրանահայ համայնքի ամբողջական պատմություն 10 հատորով, հ. 8. Իրանահայ մշակույթը, գիրք Բ, էջ 279:

⁶⁷³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 34, թ. 11:

⁶⁷⁴ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», 1927, էջ 71:

1928 թ. Ռաշտ այցելեց Արտո Տերյանը՝ տալով ներկայացումներ: Իսկ 1930 թ. Առուստամյան գերդաստանը ժամանեց Ռաշտ ու Փեհլևի և ունեցավ մի քանի ներկայացումներ: Նույն թվականին Գրիգոր Եղիկյանը ⁶⁷⁵ բեմադրեց իր թատրերգություններից «Հարազատները» և «Արդարադատ Անուշիրվանը»⁶⁷⁶:

1920-ական թվականների սկզբին Սուլթանաբադում կառուցվեց գեղեցիկ թատերասրահ: Թատերասրահի հիմնումից հետո հյուրախաղերով այստեղ հանդես եկան հայ դերասաններ Քրիստափոր և Ժենյա Մանարյան ամուսինները, Լ. Ալլահվերդյանը, Կոստանյան ամուսինները և դերասանուհի Ե. Շահնազարյանը: Տեղի սիրողական խմբի աջակցությամբ նրանք տվեցին մի շարք ներկայացումներ⁶⁷⁷:

1930 թ. Սուլթանաբադում հիմնվեց «Թատերասիրաց միություն»⁶⁷⁸:

1936 թ. օգոստոսի 8-ին Չհարմիալ գավառի Սինազան գյուղի ազգային դպրոցի սրահում ուսուցիչ Աբրահամ Աբրահամյանի նախաձեռնությամբ տեղի ունեցավ աշակերտական երեկույթ, որի հասույթը պետք է ծառայեցվեր դպրոցի կարիքներին: Միջոցառման ժամանակ պարսկերենով բեմադրվեց «Չանգը Ռոստամու Աշքաբուսը» և «Քեյ Խոսրովը»: Հասարակական այդ ձեռնարկման վերջում գավառի պատմության մեջ առաջին անգամ հանդիսատեսի դատին ներկայացվեց «Ուշ լինի, նուշ լինի» պիեսը: Առաջադիմական էր թատերական ներկայացումներին իգական սեռի մասնակցության փաստի կարևորության գիտակցումը⁶⁷⁹:

1930-ական թվականներին Չհարմիալ գավառի Մամուքա, Լիվասիան և Ներքին Քոնարք գյուղերում ևս կազմակերպվեցին ներկայացումներ⁶⁸⁰:

Ոչ միայն իրանահայ համայնքում, այլև իրանցի ժողովրդի շրջանում մեծ ճանաչում և հեղինակություն էր վայելում նշանավոր արվեստագետ Արամայիս Աղամալյանը: Նա իրանահայերի շրջանում մեծ համբավ ձեռք բերեց որպես թատերական բեմադրիչ: Ա.

⁶⁷⁵ Գր. Եղիկյանը գրել ու հրատարակել է հայերեն հինգ թատերգություն և պարսկերեն մի քանի պատմական թատերերկեր, որոնք ինքն է բեմադրել:

⁶⁷⁶ Տե՛ս Բաղդասարյան Էդ., Իրանահայ համայնքի ամբողջական պատմություն 10 հատորով, հ. 8. Իրանահայ մշակույթը, գիրք Բ, էջ 288:

⁶⁷⁷ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», 1927, էջ 107-108:

⁶⁷⁸ Տե՛ս «Ալիք», 25 հուլիսի 1935, թիվ 65 (240):

⁶⁷⁹ Տե՛ս նույն տեղում, 17 սեպտեմբերի 1936, թիվ 234 (409):

⁶⁸⁰ Տե՛ս Բաղդասարյան Էդ., Իրանահայ համայնքի ամբողջական պատմություն 10 հատորով, հ. 8. Իրանահայ մշակույթը, գիրք Բ, էջ 283:

Աղամայանն իրանում հաստատվեց 1934 թ.: 1935 թ. Նոր Զուղայում նա բեմադրեց «Սիավուշ և Սուդաբե», «Փարիզի շրջմոլիկը» և «Քին» դրամաները⁶⁸¹:

1939 թ. Աղամայանը տեղափոխվեց Թավրիզ: 7 տարի ապրելով այնտեղ՝ նա Եփրատ Բարոյանի և Արման Հովսեփյանի (հետագայում իրանական կինոարվեստի ընագավառում մեծ ճանաչում գտած դերասան Արմանը) հետ ձեռնամուխ եղավ թատերական կյանքի զարգացմանը՝ բեմադրելով 11 ներկայացում՝ «Նամուս», «Հին աստվածներ», «Սիավուշ և Սուդաբե», «Ռուս մարդիկ» («Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյան օգտին, ռուսերեն լեզվով), «Կորրադո», «Պատվի համար», «Պեպո», «Թղթամոլի վախճանը» (վերջին երեքը՝ Եփրատ Բարոյանի հետ), «Հրեուհի», «Աշխարհի դատաստանը», «Բոռ» (Եփրատ Բարոյանի հետ)⁶⁸²:

Արմանը ծնվել է 1921 թ. Թավրիզում: Մանկուց բեմին սիրահարված պատանու առաջին ուշագրավ ելույթը 1935 թվականին էր: «Գիքորը» ներկայացման մեջ նա մարմնավորում էր Բազազ Արտեմի դերը: Նա ընտանիքի հետ տեղափոխվում է Ուրմիա, հետագայում՝ Թեհրան, որտեղ առաջին անգամ բեմ բարձրացավ 1945 թ.⁶⁸³:

1930-ական թվականներին Թավրիզում բեմադրվեցին Մուշեղ Հովհաննիսյանի «Չարլի մորաքույրը» և Հովհ. Թումանյանի «Գիքորը»⁶⁸⁴:

Թավրիզահայ թատերական կյանքում ծանրակշիռ դեր ունեցավ «Թավրիզի հայ մշակութային միության» թատերական բաժանմունքը: Միությունն ուներ թեև փոքր, սակայն հարմարավետ թատերասրահ: Մինչև 1936 թ. Թավրիզի թատերական կյանքը վարում էին «Թավրիզի հայ մշակութային միության» դրամատիկական խումբը՝ «Աղամյան» անունով, և նրա շուրջը հավաքված դերասաններն ու բեմական սիրողները⁶⁸⁵:

Ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ գործադրված ռեզաչաիյան սահմանափակումների պատճառով անկում ապրած հասարակական-մշակութային կյանքը թևակոխեց վերելքի շրջան: 1944 թ. միությունը վերսկսեց գործունեությունը և որոշեց իրեն միավորել 1942 թ. դերասան Եփրատ Բարոյանի հիմնած «Հ. Աբեյանի

⁶⁸¹ Տե՛ս Փահլևանյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 235:

⁶⁸² Տե՛ս նույն տեղում:

⁶⁸³ Տե՛ս Բաղդասարյան Էդ., իրանահայ համայնքի ամբողջական պատմություն 10 հատորով, հ. 8. իրանահայ մշակույթը, գիրք Բ, էջ 328-329:

⁶⁸⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 269:

⁶⁸⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 268-269:

անվան դրամա-օպերետային խումբը»՝ այն վերանվանելով «Թավրիզի հայ թատերական վարչության դրամատիկական խումբ»:

1944 թ. խումբը ներկայացրեց Ա. Դումանի «Աշխարհի դատաստանը», Գևորգ Դարֆիի «Սիավուշ և Սուդաբե», Ալեքսանդր Շիրվանզադեի «Պատվի համար», Պերճ Պողոջանի «Սոս և Վարդիթեր», Պաուլ Զիակոմետտի «Կորրադո» («Ոճրագործի ընտանիքը») դրամաները:

Թատերական կյանքն աշխուժացել է նաև Ահվազում և Աբադանում: 1932 թ. ապրիլի 28-ին Փերիայի Կրթասիրաց միության նախաձեռնությամբ Ահվազի հայկական դպրոցի սրահում բեմադրվեց «Աշուղ Ղարիբ» օպերետը⁶⁸⁶: Նույն թվականի դեկտեմբերի 15-ին Աբադանի մարզական Հայ ակումբում բեմադրվեց Ալ. Շիրվանզադեի «Նամուսը»⁶⁸⁷:

1943 թ. Ահվազում կազմվեց «Թատերասիրաց միություն», որը կարճ ժամանակ անց կազմալուծվեց: 1944 թ. կեսերին Ահվազի թատերասրահի կառուցման աշխատանքներն ավարտվեցին⁶⁸⁸:

Սակայն իրանահայ թատրոնն այդպես էլ չբարձրացավ սիրողական մակարդակից: Ռաշտում, Թեհրանում և այլ վայրերում առանձին կազմակերպությունների և դպրոցների հոգաբարձությունների կողմից թատերական ներկայացումները համարվում էին դպրոցական բյուջեն հավասարակշռելու միջոց, ուստի և թատրոնը չէր ընկալվում որպես առանձին հասարակական հիմնարկություն:

Իրանահայերը նշանակալի դեր են խաղացել նաև իրանական կինոարվեստի կազմավորման և զարգացման գործում: 1912 թ. Արտաշիր խանը (Պատմագրյան) Թեհրանում հիմնեց Իրանի առաջին կինոթատրոնը:

1926 թ. Հայկինոյի ներկայացուցչության հրահանգով և ղեկավարությամբ Ղազվինում կառուցվեց «Նաիրի» կինոթատրոնը՝ 400 հանդիսատեսի համար: Իսկ 1927 թ. մարտի 11-ին Փեհլևիում բացվեց «Սաադի» կինոթատրոնը⁶⁸⁹:

Փերի Աղաբաբովան 1928 թ. Թեհրանի Մոխբերոլլոլե հրապարակում հիմնեց «Փերի» կինոթատրոնը, իսկ մեկ տարի անց՝ նույնանուն ամառային կինոթատրոնը⁶⁹⁰:

⁶⁸⁶ Տե՛ս «Ալիք», 28 մայիսի 1932, թիվ 10 (58):

⁶⁸⁷ Տե՛ս նույն տեղում, 12 հունվարի 1933, թիվ 42 (90):

⁶⁸⁸ Տե՛ս նույն տեղում, 28 նոյեմբերի 1945, թիվ 265 (2404):

⁶⁸⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1381, ց. 3, գ. 5, թ. 2 և շրջ.:

«Աբի և Ռաբի» անունը կրող իրանական առաջին համր կինոկատակերգությունը նկարահանել է հայազգի Ավանես (Հովհաննես) Օհանյանը ⁶⁹¹ : Այս գեղարվեստական ֆիլմը ցուցադրվեց 1931 թ. հունվարի 2-ին Թեհրանում և հանրային մեծ հնչեղություն ունեցավ⁶⁹²: Հովհաննես Օհանյանն իր գործընկերների հետ Իրանում հիմնեց կինոարվեստի առաջին դպրոցը, որտեղ դասավանդում էր նաև ինքը:

1932 թ. նկարահանված «Հաջի աղան՝ կինոդերասան» իրանական ֆիլմում հանդես եկած իրանցի առաջին կինոդերասանուհին հայուհի Ասյա Կոստանյանն էր, իսկ կինոռեժիսորը՝ Հ. Օհանյանը:

1940 թ. Օհանյանն ստեղծեց «Օհան սիստեմ» գործիքը, որի միջոցով մեկ տեսարանը կարելի էր միաժամանակ մեկից մինչև տասը տեսախցիկներով նկարահանել⁶⁹³:

Ժամանակակից իրանահայ գեղանկարչությունը ծնավորվեց 19-րդ դարի երկրորդ կեսին Իրանում բուրժուական հարաբերությունների սկզբնավորման և Արևմուտքի գեղանկարչության ազդեցության պայմաններում:

19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին իրանահայ նկարչությունը կրեց նաև Ռուսաստանի և Կովկասի հայ նկարիչների արվեստի ազդեցությունը⁶⁹⁴:

20-րդ դարի 20-ական թվականներին իրանահայ գեղանկարչությունը մեծ վերելք ապրեց. Թավրիզում, Թեհրանում, Նոր Ջուղայում և Իրանի մի շարք այլ քաղաքներում հիմնվեցին նկարիչների միություններ ու ընկերություններ, բացվեցին սրահներ: Այդ ժամանակաշրջանում հայ շնորհալի երիտասարդներից շատերն ուսանում էին եվրոպական երկրներում, ինչպես նաև Թեհրանի նկարչական բարձրագույն դպրոցում: 1924 թ. Թեհրանում հրատարակվող «Նոր պատգամ» գրական-գեղարվեստական ամսագիրը բանաստեղծներից ու գրողներից բացի իր շուրջը համախմբեց նաև նկարիչներին:

⁶⁹⁰ Տե՛ս Իրանահայոց հանրագիտարան. անվանի իրանահայերի կենսագրականները, էջ 362:

⁶⁹¹ Կինոբեմադրիչ, դերուսույց և դերասան Հ. Օհանյանը ծնվել է 1900 թվականին Մեշհեդում: Կրթությունն ստացել է Մոսկվայում: Վերադառնալով Թեհրան՝ նվիրվել է կինոարվեստին:

⁶⁹² Տե՛ս Բաղդասարյան Էդ. (Էդ. Գերմանիկ), Թեհրանահայ գաղութի պատմություն, էջ 102-103:

⁶⁹³ Տե՛ս Բաղդասարյան Էդ., Իրանահայ համայնքի ամբողջական պատմություն 10 հատորով, հ. 8. Իրանահայ մշակույթը, գիրք Բ, էջ 316:

⁶⁹⁴ Տե՛ս Մարտիրոսյան Հ., Իրանահայ գաղութի պատմություն, էջ 216:

Իրանահայ համայնքում գեղանկարչական արվեստի լավագույն ներկայացուցիչներից էր Անդրե Սևրուգինը (Դարվիշ)⁶⁹⁵: Նա ծնվել է 1896 թ. Թեհրանում: Սովորել է տեղի ֆրանսիական «Սեն Լուի» դպրոցում: Դպրոցական տարիներից սկսած՝ մեծ սեր է ունեցել դեպի նկարչությունը: Դպրոցն ավարտելուց հետո միառժամանակ զբաղվել է ինքնաշխատությամբ: Արվեստի տարբեր ուղղություններին ծանոթանալու նպատակով 1913 թվականին մեկնել է Եվրոպա: Ուսանել է Ժնևում և Փարիզում: 1917 թվականի վերջերին վերադարձել է Թեհրան⁶⁹⁶: Նրա՝ առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո ստեղծած որոշ գործերում զգացվում էր Արևմուտքի արվեստի վարպետների ազդեցությունը: 1922 թ. դառնում է Թիֆլիսում հիմնված Հայկական արվեստի տան անդամ:

Անդրե Սևրուգինի մի շարք աշխատանքներ 1920-ական թվականներին տպագրվում են եվրոպական ամսաթերթերում, իսկ շատ նկարներ զարդարում էին իրանաբնակ եվրոպացիների հյուրասենյակները⁶⁹⁷:

1925 թ. Սևրուգինը մտադրվում է պարսիկ մեծ բանաստեղծ Ֆիրդուսու «Շահնամեի» թեմաներով նկարների շարք ստեղծել: Ստեղծագործական կյանքի ինը տարիների արդյունքում նա ստեղծեց 416 մեծադիր նկարներ, որոնք ներկայացնում էին «Շահնամեն»: Նկարների թիվը զարմանալի զուգադիպությամբ համապատասխանում էր հիջրայի այն թվականին, երբ վախճանվեց Ֆիրդուսին: Այդ գործը հաջողությամբ իրականացնելու համար Անդրե Սևրուգինը պարգևատրվում է Կրթական երրորդ աստիճանի շքանշանով⁶⁹⁸: Սևրուգինի այդ նկարներն առաջին անգամ ցուցադրվեցին 1934 թ. Թեհրանում բացված ցուցահանդեսում, հաջորդ տարի՝ Հնդկաստանի Բոմբեյ և Կալկաթա քաղաքներում, իսկ 1936 թ. սկզբին՝ Վիեննայում⁶⁹⁹:

Անդրե Սևրուգինի ստեղծագործությունների թվին են պատկանում Սայաթ Նովայի խաղերին նվիրված նկարներ, Օմար Խայամի և Բաբա Թահեր Օրիանի քառյակների հիման վրա ստեղծված 182 պաստառ ու Հաֆեզի գազելների թեմաներով 180 կտավ⁷⁰⁰:

⁶⁹⁵ Անդրե Սևրուգինն իր նկարների տակ ստորագրում էր «Դարվիշ փարվարդե Իրան»:

⁶⁹⁶ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցոյց», 1929, էջ 378-379:

⁶⁹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 379:

⁶⁹⁸ Տե՛ս «Վերածնունդ», 10 փետրվարի 1934, թիվ 3 (140):

⁶⁹⁹ Տե՛ս «Ալիք», 8 մարտի 1936, թիվ 156 (331):

⁷⁰⁰ Տե՛ս Բաղդասարյան Էդ., Իրանահայ համայնքի ամբողջական պատմություն 10 հատորով, հ. 8. Իրանահայ մշակույթը, գիրք Բ, էջ 174:

Անդրե Սևրուգինի արվեստին բնորոշ է գույների բազմազանությունն ու հարստությունն զգալու նկարչի կարողությունը: Սակայն երբեմն նա պարզապես ընդօրինակում է միջնադարի իրանական մանրանկարների հորինվածքները⁷⁰¹:

Հայ արվեստագետ Սարգիս Խաչատրյանի անունն իր հետքն է թողել իրանահայ համայնքի գեղանկարչության պատմության մեջ: 1930-ական թվականների առաջին կեսին Իրան կատարած երկու այցելությունների արդյունքում այնտեղ ծավալած գործունեությամբ նա նպաստեց իրանահայ համայնքի գեղանկարչության զարգացմանը: Սարգիս Խաչատրյանը (1886-1947 թթ.) ծնվել է Արևմտյան Հայաստանի Մալաթիա քաղաքում: Սովորել է Կարինի Սանասարյան վարժարանում: 1908 թ. ավարտելով վարժարանը՝ ծնողների ուղեկցությամբ տեղափոխվել է Եվրոպա և 1908-1911 թթ. ուսանել Հռոմի գեղարվեստի ակադեմիայում, իսկ 1912-1914 թթ.՝ Փարիզի դեկորատիվ արվեստների դպրոցում:

20-րդ դարի առաջին կեսին Սարգիս Խաչատրյանի հռչակը մեծ տարածում էր գտել. նա համաշխարհային համբավ էր վայելում, և պատահական չէ, որ 1931 թ. Իրանի կառավարությունը երկար մտորելուց հետո տասնյակ թեկնածուներից Խաչատրյանին ընտրեց և հրավիրեց Սպահան, որպեսզի վերականգնի Սեֆյան ժամանակաշրջանի որմնանկարները:

Սարգիս Խաչատրյանը, այցելելով մզկիթներ, պալատներ ու ավերակ դարձած հուշարձաններ և տեսնելով հին որմնանկարների հետքեր, ուսումնասիրում և բնատուր տաղանդի ու երևակայության ուժով վերականգնում է որմնանկարչական արվեստի գրեթե ոչնչացած գլուխգործոցները՝ միաժամանակ կատարելով նաև պատճենահանումներ:

1932 թ. նա վերադառնում է Փարիզ՝ իր հետ բերելով հազվագյուտ որմնանկարների վերարտադրություններ: Ալի Ղափու և Չեհել Սոթուն պալատների որմնանկարների հավաքածուի մեջ նկարիչն իր կարող վրձնով և արվեստագետի հմտությամբ վերակենդանացնում է պարսկական արվեստի ոգին:

Փետրվարի 25-ին Փարիզի Գիմե թանգարանում տեղի ունեցավ այդ նկարների ցուցահանդեսը⁷⁰²: Սարգիս Խաչատրյանի՝ շուրջ 150 աշխատանքներից բաղկացած

⁷⁰¹ Տե՛ս Ղազարյան Մ., Իրանահայ արդի նկարչությունը, էջ 24:

մեկ այլ ցուցահանդես բացվեց 1934 թ. կրկին Փարիզում՝ շնորհիվ Իրանի արվեստի միության, որն իր բարձր հովանու տակ առավ նկարչին: 1936 թ. Սարգիս Խաչատրյանի գործերի պատճենների ցուցահանդեսներ կազմակերպվեցին Նյու Յորքում, Անգլիայում, Կոպենհագենում, Ստոկհոլմում, Օսլոյում, իսկ 1937 թ. փետրվարին՝ Կահիրեում⁷⁰³:

Հատկանշական է, որ 1931 թ. գտնվելով Իրանում՝ Սարգիս Խաչատրյանն իր անջնջելի կնիքը թողեց Նոր Զուլայի Ս. Ամենափրկիչ վանքում. բարեկարգեց վանքի նորակառույց թանգարան-մատենադարանը: Նրա ձևավորած նոր ցուցասրահները 1933 թվականից բացվեցին հանրությանն ի տես⁷⁰⁴:

Նկարիչ և բանաստեղծ Դևը (Մարգար Ղարաբեկյան) իրանահայ գեղանկարչության ականավոր դեմքերից էր: Գեղարվեստի, մասնավորապես նկարչության, գրականության և երաժշտության նկատմամբ սերը նրա մեջ էր դեռ փոքր հասակից: Նախնական նկարչական կրթությունը ստացել է Թեհրանում 1917-1918 թթ.՝ աշակերտելով Մորիս Ֆաբրիին, այնուհետև զբաղվել է ինքնաշխատությամբ մինչև իրանցի հայտնի գեղանկարիչ Քյամալ-էլ-Մուլլի նկարչական դպրոցում ուսանելը: Երկու տարի գործելով այստեղ՝ արժանացել է վարպետի գովասանքին և ուշադրությանը: Պաշտոնավարել է Թեհրանի Հայկազյան դպրոցում որպես նկարչության ուսուցիչ: Նկարչության մեջ իր սիրելի ճյուղն էր դիմանկարչությունը: Նա հեղինակել է Հայկ Գարագաշի խմբագրությամբ լույս տեսնող «Բոբոխ» զավեշտաթերթի և «Պարսկահայ տարեցույցի» (1927 և 1929 թվականներ) ծաղրանկարները: Դևը սիրում էր արևելյան, հատկապես՝ պարսկական սյուժեներ, և նրա նկարները կրում են արևելյան կոլորիտ⁷⁰⁵: Դևը հիմնել է իր սեփական արվեստանոցը, որտեղ զբաղվել է նկարչական աշխատանքներով:

Դևն իր աշխատանքներում շեշտը հիմնականում դնում է հայ գրականության կանացի բանաստեղծական կերպարների վրա: Այդ պատճառով նրա կերտած հայուհիները չունեն իրանական արտահայտություն և ձգտում են իդեալականացման⁷⁰⁶:

⁷⁰² Տե՛ս «Վերածնունդ», 9 հունիսի 1932, թիվ 17 (106), 17 մայիսի 1934, թիվ 12 (149):

⁷⁰³ Տե՛ս նույն տեղում, 12 սեպտեմբերի 1936, թիվ 235, 28 մարտի 1937, թիվ 253:

⁷⁰⁴ Տե՛ս նույն տեղում, 21 մայիսի 1933, թիվ 10 (110):

⁷⁰⁵ Տե՛ս «Պարսկահայ տարեցույց», 1929, էջ 297-298:

⁷⁰⁶ Տե՛ս Ղազարյան Ա., Իրանահայ արդի նկարչությունը, էջ 24:

Նկարիչ Սմբատ Կյուրեղյանը ծնվել է 1913 թ. Նոր Զուղայում: Նախնական կրթությունն ստացել է տեղի ազգային երկսեռ դպրոցում: 1929 թ. հաճախել է Սպահանի «Ստյուարտ Մեմորիալ» անգլիական արական վարժարանը, որտեղ, սակայն, ֆինանսական դժվարությունների պատճառով ուսանել է մեկ տարի: Դպրոցական հասակից Սմբատ Կյուրեղյանը նկարչության հանդեպ մեծ սեր ուներ, և այն կրկնապատկվեց, երբ Սպահանում սկսեց գործունեություն ծավալել հայտնի արվեստագետ Սարգիս Խաչատրյանը: Որպես օգնական ուժ՝ նա իր շուրջը համախմբեց երիտասարդ արվեստասերների, որոնց մեջ էր Սմբատը: Արվեստագետի ներկայությունը Նոր Զուղայում մեծ խթան հանդիսացավ Սմբատ Կյուրեղյանի համար, և որոշ փորձ ձեռք բերելուց հետո նա բացեց իր առանձին աշխատանոցը և նվիրվեց սիրած բնագավառին: Սարգիս Կյուրեղյանը նկարում էր ջրաներկով, երբեմն նաև՝ յուղաներկով: Շրջելով Փերիա և Չհարմիալ գավառներում, Սպահանի շրջակա իրանաբնակ գյուղերում՝ նա նկարեց «Գյուլն ու կալը», «Երկրագործության զանազան փուլերը», «Ուղտերի քարավանը», «Գյուլն ու գյուղացին» պատկերները և բնության այլազան տեսարաններ⁷⁰⁷: Սմբատ Կյուրեղյանի նկարներում պատկերված է գյուղական քրտնաջան ու դժվարին աշխատանքը, և դիտողին ակներև է դառնում հոգսաշատ գյուղացիների անմխիթար կյանքը⁷⁰⁸: Սմբատ Կյուրեղյանի նկարներում ուժեղ հակադրություն կա ծանր աշխատանքի բեռան տակ կքած գյուղացիների ինքնամոլոր դեմքերի և շրջակա արևաշող բնության մեջ: Մարդկային հոգեբանությունն ըմբռնելու կարողությունը նկարչին հնարավորություն է տվել իր արվեստի ուժը դրսևորել նաև դիմանկարի բնագավառում:

Իրանահայ համայնքի ստեղծած ինքնատիպ մշակույթը, որը հայ ժողովրդի մշակութային լավագույն ավանդույթների կրողն է, լրացնում է հայոց բազմադարյան մշակութի գանձարանը: Իրանահայերը դարեր շարունակ ներազդել են ու շարունակում են ազդեցություն թողնել իրանական մշակույթի վրա: Այս իրողությունը հայ-իրանական մշակութային դարավոր կապերի արտահայտումն է:

⁷⁰⁷ Տե՛ս Մինասյան Լ. Գ., Իրանահայ արվեստագետներ, էջ 88:

⁷⁰⁸ Տե՛ս Ղազարյան Մ., Իրանահայ արդի նկարչությունը, էջ 23:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Իրանահայ համայնքը ցայսօր շարունակում է իր գոյությունը: Այն հայկական սփյուռքի կայացած և հարուստ ավանդույթներ ունեցող համայնքներից է: Դարերի ընթացքում համայնքի գոյատևման գլխավոր առանցքը կազմել է ինքնության, լեզվի և մշակույթի պահպանությունը:

Համայնքը ձևավորող հիմնական հատվածը հայ առաքելականներն էին: Կային նաև հայ կաթոլիկներ և հայ բողոքականներ:

Իրանում հայ ինքնության պահպանման և ազգային դաստիարակության գործում բացառիկ դեր են կատարել հայ եկեղեցին, հայկական դպրոցները, հասարակական կազմակերպությունները և մայր հայրենիքի հետ կապերը: Ընտանիքը, որպես հասարակական կարևոր ինստիտուտ, մեծ առաքելություն է ունեցել երիտասարդության մեջ հայեցի նկարագիր ձևավորելու և, առհասարակ, հայապահպանության գաղափարն արմատավորելու հարցում:

Իրանահայ համայնքի 1921-1945 թթ. պատմության հանրակողմանի ուսումնասիրության արդյունքում հանգեցինք հետևյալ եզրակացությանը.

ա) Պատմական ճակատագրի բերումով հայերն հաստատվեցին Իրանում և կազմավորեցին ամուր համայնք: Իրանի տնտեսության մեջ տեղի ունեցող խոշոր փոփոխություններն իրենց ազդեցությունն էին թողնում ոչ միայն իրանահայերի զբաղվածության, բարեկեցության մակարդակի, այլև ժողովրդագրական տեղաշարժերի վրա: Մեծ ծավալներ էր ստանում հայերի հոսքը դեպի արդյունաբերական քաղաքներ: Ճիշտ է՝ տնտեսականից բացի նաև քաղաքական դրդապատճառներով պայմանավորված՝ համայնքի կազմում հաճախ կատարվում էին կառուցվածքային փոփոխություններ, բայց դրանք խիստ օրինաչափ էին և տրամաբանական:

բ) Մայրաքաղաքի բնակչության թվական աճի և այլ հանգամանքների հետևանքով պատմական, աշխարհագրական, թեմական և կազմակերպությունների ընդգրկումով երկու՝ հյուսիսային և հարավային տարածաշրջանների բաժանված

իրանահայ համայնքում 1944 թ. ստեղծվեց հայաբնակ կենտրոնական նոր տարածաշրջան:

գ) Իրանահայերը, ձեռք բերելով համապատասխան մասնագիտություններ, աստիճանաբար ներգրավվեցին երկրի կյանքի բոլոր բնագավառներում:

դ) Իրանահայ համայնքն ունեցել է ներքին ինքնավարություն: Իրանի մեջլիսում հայերն ստացել էին երկու պատգամավոր ունենալու իրավունք: Իրանական իշխանությունների կողմից արտոնված լինելով ունենալ ազգային դպրոցներ, կազմակերպություններ և եկեղեցի՝ իրանահայերը շրջանցել են ձուլման վտանգը: Սակայն երկրի վարչակարգը երկար հավատարիմ չմնաց իր տված արտոնություններին. 1936 թ. իրանական իշխանությունները սկսեցին կենսագործել «երկրի իրանացման» քաղաքականություն:

ե) Իրանահայ հասարակական կազմակերպությունները մեծ ավանդ ունեցան համայնքի նյութական և հոգևոր բարեկեցության գործում: Անգամ հայկական դպրոցները փակ եղած ժամանակ այդ կազմակերպությունները մատաղ սերնդին գաղտնի ուսուցանում էին մայրենի լեզուն՝ չգրկելով նրանց հայերեն սովորելու և հայեցի դաստիարակություն ստանալու իրավունքից:

զ) Հայաստանում 1920 թ. Խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո ինչպես ողջ սփյուռքահայությունը, իրանահայ համայնքը ևս օգնություն ցուցաբերեց Հայաստանի երկրորդ հանրապետությանը: Թեհրանում, Թավրիզում, Ռաշտում, Էնզելիում, Քերմանշահում, Ահվազում, Նոր Զուղայում, Ղազվինում, Նիշաբուրում, Մեշհեդում, Սաբզևարում և այլուր ստեղծված ՀՕԿ-ի մասնաճյուղերը նպաստեցին Խորհրդային Հայաստանի վերաշինման գործին: Մայր հայրենիքին համայնքի օժանդակությունը դրսևորվեց նաև Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին. իրանահայերը հանգանակություններ կատարեցին «Սասունցի Դավիթ» և «Գեներալ Բաղրամյան» տանկային շարասյուների ստեղծման նպատակով: Այս իրողությունները Խորհրդային Հայաստանի հետ իրանահայ համայնքի կապերի լավագույն վկայությունն են:

է) Իրանի հայ քաղաքական կուսակցությունների առաջադրած խնդիրներն ու նպատակները միտված էին իրանահայության հասարակական և մշակութային կյանքի զարգացմանը: Որոշ հարցերում ունենալով գաղափարական տարածայնություններ՝

հայ քաղաքական կուսակցություններն, այդուամենայնիվ, կարողացան նպաստել իրանահայերի կրթադաստիարակչական և բարոյահոգեբանական մակարդակի բարձրացմանը:

ը) Իրանահայ մշակույթը, լինելով հայոց բազմադարյան մշակույթի լավագույն արժեքների կրող, մայր հայրենիքից դուրս գտնվող հայության ազգային դիմագծի պահպանման գրավականը դարձավ:

թ) Մշակութային և հասարակական-քաղաքական գործունեության համար անբարենպաստ տարիներին հաջորդած վերելքի շրջանում ծավալվեցին առավել բեղուն աշխատանքներ: Վերաբացվեցին հայկական դպրոցները, ծավալվեցին դպրոցաշինության աշխատանքներ, հիմնվեցին հասարակական կազմակերպություններ, իսկ նախկինում գոյություն ունեցածները վերսկսեցին իրենց աշխատանքները, ակտիվ գործունեությամբ հանդես եկան քաղաքական կուսակցությունները:

ժ) Իրանահայերը, բացի համայնքի սոցիալ-տնտեսական, հասարակական-քաղաքական և մշակութային կյանքում ծավալած ակտիվ գործունեությունից, մեծապես նպաստեցին Իրանի համապատասխան բնագավառների զարգացմանը և նոր երևույթների ու արժեքների հանդես գալուն:

Իրանում կային հայ առևտրական տներ, որոնց ներկայացուցիչներն ակտիվ դերակատարում ունեին երկրի առևտրատնտեսական հարաբերություններում: Նրանք, օգտագործելով արտերկրում կուտակած իրենց փորձն ու հմտությունները, հանդես էին գալիս նոր նախաձեռնություններով և ծրագրերով: Հայերին վստահում էին պետական բարձր պաշտոններ: Իրանի արտաքին գործերի նախարարության կարևոր պաշտոնյաներից էր Հովհաննես խան Մասեհյանը: Արտաքին գործերի նախարարությունում նա վարել է բազմաթիվ պատասխանատու պաշտոններ: Նա նաև բարձրակարգ թարգմանիչ էր:

Այս բոլոր իրողությունների ուսումնասիրությունն ու քննական վերլուծությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ հայապահպանությունն իրանահայ համայնքում վտանգված չէ: Սակայն ապագայի մարտահրավերները կարող են լուրջ խթան հանդիսանալ

իրանահայերի՝ այլ երկրներ արտագաղթելու հարցում՝ սպառնալիք դառնալով հայ համայնքի գոյությանը:

Սույն ատենախոսությամբ փորձեցինք իրանահայ համայնքի նորագույն ժամանակաշրջանի մի հատվածի առանցքային հարցերի հետազոտմամբ, կարևորագույն խնդիրների լուսաբանմամբ և վերհանմամբ նպաստել, որպեսզի արդի հարանման շատ հիմնահարցեր, խարսխվելով անցյալի օրինակի վրա, ներկա իրադարձությունների լույսի ներքո ճիշտ արժևորվեն և գնահատվեն:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Սկզբնաղբյուրներ

Արխիվային փաստաթղթեր

ա) Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ)

1.1. Ֆ. 1 (Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտե), ց. 5, գ. 22, 49, ց. 7, գ. 131:

1.2. Ֆ. 57 (Ամենայն հայոց կաթողիկոսի դիվան), ց. 3, գ. 517:

1.3. Ֆ. 113 (ՀՀ կառավարություն), ց. 3, գ. 31, 89, 153, 362:

1.4. Ֆ. 114 (ՀՍԽՀ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատ), ց. 2, գ. 88, 154, 162:

1.5. Ֆ. 178 (Հայաստանի օգնության կոմիտե (ՀՕԿ)), ց. 1, գ. 1, 44, 47, 109, 274, 306, 426:

1.6. Ֆ. 275 (Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցչություն Պարսկաստանում), ց. 7, գ. 15:

1.7. Ֆ. 326 (Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարություն), ց. 1, գ. 8, 16, 23, 25, 31, 34, 39, 68, 91, 118, 138:

1.8. Ֆ. 409 (Էջմիածնի գերագույն հոգևոր խորհուրդ), ց. 1, գ. 721, 4079, 4120, 4152, 4153, 4183, 4197, 4199, 4200, 4290, 4321, 4345:

1.9. Ֆ. 424 (Դարբինյան Արտակ Հակոբի (1876-1950 թթ.) – հասարակական գործիչ, հրապարակախոս, հրատարակիչ), ց. 3, գ. 130, 133, 362, 422, 432:

1.10. Ֆ. 425 (Մկրտիչ Պոտուրյան (1881-1959 թթ.) – հայագետ, լրագրող), ց. 1, գ. 108:

1.11. Ֆ. 465 (Փաստաթղթերի հավաքածու իրանահայ գաղթավայրերի վերաբերյալ), ց. 3, գ. 29, 1-ին մաս, ց. 4, գ. 1, ց. 7, գ. 1, 74, 80, 91:

1.12. Ֆ. 688 (Քաղաքացիական կռիվների և Հայրենական պատերազմի մասնակիցների անձնական ծագման փաստաթղթերի հավաքածու), ց. 5, գ. 2:

1.13. Ֆ. 709 (Արտասահմանյան երկրների հետ բարեկամության և մշակութային կապի հայկական ընկերություն (ԱՕԿՍ)), ց. 3, գ. 175, 288:

1.14. Ֆ. 1048 (Տեր-Մինասյան Ռուբեն Կարապետի (1882-1951 թթ.) – կուսակցական, քաղաքական և պետական գործիչ), ց. 1, գ. 64, 146, 297, 301, 305, 310, 311:

1.15. Ֆ. 1381 («Հայֆիլմ» կինոստուդիա), ց. 3, գ. 5:

1.16. Ֆ. 1456 (Սոցիալ-դեմոկրատական հնչակյան կուսակցության գործունեության վերաբերյալ փաստաթղթերի հավաքածու), ց. 2, գ. 22:

1.17. Ֆ. 1457 («Հայ հեղափոխական դաշնակցություն» կուսակցության գործունեության վերաբերյալ փաստաթղթերի հավաքածու), ց. 1, գ. 211:

բ) «ՀՀԴ պատմության թանգարան-հիմնադրամի» ֆոնդ

1.18. Տէր-Օհանեան Ա. (Ա. Ամուրեան), «Կեանքի էջեր», Յուշերս (անտիպ) մանկութիւնից մինչև 1936, Թեհրան, 1978, հոկտեմբերի 16, 333 էջ:

2. Տպագիր սկզբնաղբյուրներ

ա) հայերեն

2.1. ՀՅ Դաշնակցությունը ԽՍՀՄ Արտակարգ հանձնաժողովի և Պետական քաղաքական վարչության գաղտնիթերցումներում (1920-ական թվականներ) (փաստաթղթերի ժողովածու), պրոֆ. Վ. Ն. Ղազախեցյանի խմբ., Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստ., 2016, 228 էջ:

2.2. Հ.Յ. Դաշնակցությունը և խորհրդային իշխանությունը (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), պատասխանատու խմբագիր և կազմող՝ պրոֆ. Վ. Ն. Ղազախեցյան, Երևան, «Հայ էդիթ», 1999, 370 էջ:

2.3. «Պարսկահայ տարեցոյց», առաջին տարի, Թեհրան, «Փարոս», 1927, 278 էջ:

2.4. «Պարսկահայ տարեցոյց», երկրորդ տարի, Թեհրան, «Փարոս», 1929, 443 էջ:

2.5. «Պարսկահայ տարեցոյց», երրորդ տարի, Թեհրան, «Փարոս», 1930, 375 էջ:

բ) ոռււերեն

2.6. Конституции государств Ближнего и Среднего Востока, Пер. под ред. Левин И. Д. (Сост.), Москва, Издательство Иностр. лит., 1956, 591 с.

2.7. Маршал Баграмян, Сборник документов и материалов, Составители А. О. Арутюнян и др., Ответственные редакторы Г. А. Аветисян и А. А. Фелекян, Ереван, Издательство “Титутюн” НАН РА, 1997, 181 с.

3. Ուսումնասիրություններ

3.1. Արրահամյան Ա., Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, հ. Ա, Երևան, Հայպետհրատ, 1964, 487 էջ:

3.2. Արրահամյան Ա., Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, հ. Բ, Երևան, «Հայաստան», 1967, 424 էջ:

3.3. Ալպոյաճեան Ա., Պատմութիւն հայ գաղթականութեան. հայերու ցրումը աշխարհի զանազան մասերը (սկիզբէն մինչեւ ԺԱ. դար Քրիստոսի), Գահիրէ, «Սահակ-Մեսրոպ», 1941, 408 էջ:

3.4. Ալպոյաճեան Ա., Պատմութիւն հայ գաղթականութեան. հայերու ցրումը աշխարհի զանազան մասերը, հ. Բ. (Քրիստոսի ԺԱ. դարէն մինչեւ միջին դարու վախճանը), Գահիրէ, «Նոր Աստղ», 1955, 724 էջ:

3.5. Ալպոյաճեան Ա., Պատմութիւն հայ գաղթականութեան. հայերու ցրումը աշխարհի զանազան մասերը, հ. Գ. Նոր դարու սկզբէն մինչեւ Ի. դարու սկիզբը, Գահիրէ, «Նոր Աստղ», 1961, 507 էջ:

3.6. Աղայեան Ա., Տէրտէրեան Բ., Հայ տպագրութիւնն Իրանում 1638-2011, Թեհրան, 2012, 256 էջ:

3.7. Բաղդասարյան Էդ. (Էդ. Գերմանիկ), Թեհրանահայ գաղութի պատմություն, Թեհրան, 2002, 166 էջ:

3.8. Բաղդասարյան Էդ., Իրանահայ համայնքի ամբողջական պատմություն 10 հատորով, հ. 1. Հայ-իրանական ռազմաքաղաքական հարաբերությունները և իրանահայ գաղութների առաջացումն ու զարգացումը, Թեհրան-Տորոնտո-Երեւան, 2012, 518 էջ:

- 3.9. Բաղդասարյան Էդ., Իրանահայ համայնքի ամբողջական պատմություն 10 հատորով, հ. 2. Իրանահայ համայնքների հասարակական-տնտեսական պատմություն, Թեհրան-Տորոնտո-Երեւան, 2012, 501 էջ:
- 3.10. Բաղդասարյան Էդ., Իրանահայ համայնքի ամբողջական պատմություն 10 հատորով, հ. 3. Իրանահայ համայնքի հասարակական-քաղաքական պատմություն, գիրք Ա, Թեհրան-Տորոնտո-Երեւան, 2012, 387 էջ:
- 3.11. Բաղդասարյան Էդ., Իրանահայ համայնքի ամբողջական պատմություն 10 հատորով, հ. 4. Իրանահայ համայնքի հասարակական-քաղաքական պատմություն, գիրք Բ, Թեհրան-Տորոնտո-Երեւան, 2012, 402 էջ:
- 3.12. Բաղդասարյան Էդ., Իրանահայ համայնքի ամբողջական պատմություն 10 հատորով, հ. 5. Իրանահայ գավառները, գիրք Ա, Թեհրան-Տորոնտո-Երեւան, 2012, 487 էջ:
- 3.13. Բաղդասարյան Էդ., Իրանահայ համայնքի ամբողջական պատմություն 10 հատորով, հ. 6. Իրանահայ գավառները, գիրք Բ, Թեհրան-Տորոնտո-Երեւան, 528 էջ:
- 3.14. Բաղդասարյան Էդ., Իրանահայ համայնքի ամբողջական պատմություն 10 հատորով, հ. 7. Իրանահայ մշակույթը, գիրք Ա, Թեհրան-Տորոնտո-Երեւան, 562 էջ:
- 3.15. Բաղդասարյան Էդ., Իրանահայ համայնքի ամբողջական պատմություն 10 հատորով, հ. 8. Իրանահայ մշակույթը, գիրք Բ, Թեհրան-Տորոնտո-Երեւան, 2012, 494 էջ:
- 3.16. Բաղդասարյան Էդ., Իրանահայ համայնքի ամբողջական պատմություն 10 հատորով, հ. 9. Մենք եւ մեր աղբյուրները, Թեհրան-Տորոնտո-Երեւան, 2012, 153 էջ:
- 3.17. Բաղդասարյան Էդ., Իրանահայ համայնքի ամբողջական պատմություն 10 հատորով, հ. 10. Գիրք Ավելյաց, Թեհրան-Տորոնտո-Երեւան, 2012, 216 էջ:
- 3.18. Բաղդասարյան Էդ. (Էդ. Գերմանիկ), Իրանի Քյամարա գավառի հայկական գաղթօջախի պատմություն, Թեհրան, 2002, 150 էջ:
- 3.19. Բայբուրդյան Վ., Իրանի հայ համայնքը. արդի հիմնախնդիրներ, Երևան, «Լուսակն», 2013, 212 էջ:
- 3.20. Բայբուրդյան Վ., Իրանի պատմություն, (հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը), Երևան, «Զանգակ-97», 2005, 784 էջ:

- 3.21. Բայբուրդյան Վ., Իրանն այսօր (Տեղեկատու), Երևան, «Վահան», 1999, 336 էջ:
- 3.22. Գեորգեան Կ., Ամենուն տարեգիրքը 1958, Ե տարի, Պեյրուֆ, «Մշակ», 1957, 720 էջ:
- 3.23. Գորոյեանց Ն., Պարսկաստանի հայերը. պատմական, տեղագրական եւ վիճակագրական համառոտ տեղեկություններ Պարսկաստանի հայերի մասին՝ ամենահին ժամանակներէ մինչեւ 1898 թ., Թեհրան, «Մոդերն», 1968, 366 էջ:
- 3.24. Դալլաքյան Կ., Հայ Սփյուռքի պատմություն (համառոտ ակնարկ), Երևան, «Զանգակ-97», 2004, 288 էջ:
- 3.25. Եղգարեան Ավ., Իրանի Չհարմիալ գաւառը, Թեհրան, «Անի», 1963, 192 էջ:
- 3.26. Երեմեան Ա., Երգահան Նիկոլ Գալանդէրեան (Նրա կեանքի եւ երաժշտական արւեստի հիմնական գծերը), Թեհրան, «Մոդերն», 1947, 70 էջ:
- 3.27. «Իրանահայ արդի գրողներ», առաջին գիրք, ինքնուրոյն ստեղծագործություններ, խմբագրական կազմ՝ Արմանտ, Ռ. Բէն, Դև, Խանենց Գ., Մարութեան Մ., Միրզաեան Զ., Թեհրան, «Մոդերն», 1964, 519 էջ:
- 3.28. Իրանահայոց հանրագիտարան. անվանի իրանահայերի կենսագրականները, կազմող՝ Ժանետ Տիգրանուհի Լազարյան, Երևան, «ՎՄՎ-Պրինտ», 2012, 464 էջ:
- 3.29. Խաթանասեան Ե., Հայոց թիւը, Պոսթըն, Իրատ. Եղեռնի 50-ամեակի կեդր. յանձնախումբի, 1965, 31 էջ:
- 3.30. Հայ գաղթաշխարհի պատմություն (միջնադարից մինչև 1920 թ.), հ. 2, խմբ.՝ Միքայելյան Վ., Երևան, «Գիտություն», 2003, 520 էջ:
- 3.31. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VI, Երևան, Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի Իրատ., 1981, 1051 էջ:
- 3.32. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VII, Երևան, Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի Իրատ., 1967, 655 էջ:
- 3.33. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VIII, Երևան, Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի Իրատ., 1970, 580 էջ:
- 3.34. «Հայ սփյուռք» հանրագիտարան, գլխ. խմբ.՝ Այվազյան Հ., Երևան, «Հայկական հանրագիտարան» Իրատարակչություն, 2003, 732 էջ:

- 3.35. Հայոց պատմություն, հատոր հ. IV, գիրք առաջին, նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945 թթ.), Երևան, «Զանգակ-97», 2010, 800 էջ:
- 3.36. Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 4, Երևան, Հայկական սովետական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրություն, 1978, 720 էջ:
- 3.37. Հովսեփյան Հ., Ղարադաղի հայերը, հ. 1. Ազգագրություն, Երևան, «Գիտություն», 2009, 502 էջ:
- 3.38. Մանուկյան Մ., Իրանահայ գաղթօջախի առօրյան, Երևան, 2000, 74 էջ:
- 3.39. Մարտիրոսյան Հ., Իրանահայ գաղութի պատմություն, Երևան, «Զանգակ-97», 2007, 240 էջ:
- 3.40. Մելիք-Թանգյան Ս., Առաքելյան Հ., Ներսես արքեպիսկոպոս Մելիք-Թանգյանի փոթորկալից կյանքը, Երևան, «Ստամպ», 2006, 72 էջ:
- 3.41. Մինասեան Լ., Իրանահայ պարբերական մամուլը 1894-1994, Նոր Զուղա, Սբ. Ամենափրկիչ վանքի տպ., 1994, 105 էջ:
- 3.42. Մինասեան Լ., Իրանի հայկական եկեղեցիները (ընդհանուր ակնարկ), Նոր Զուղա, Ս. Ամենափրկիչ վանքի տպ., 1983, 114 էջ:
- 3.43. Մինասեան Լ., Պատմութիւն Փերիայի հայերի (1606-1956), Անթիլիաս-Լիբանան, Կաթողիկոսութեան հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ տպ., 1971, 486 էջ:
- 3.44. Ռաթեոսեան Վ., Մովսէսեան Վ., Ղարադաղ. հայ ազգաբնակչութիւն, Թեհրան, «Հաշեմիւն», 2004, 290 էջ:
- 3.45. Սարեան Ա., Պատմութիւն Չարմահալ գաւառի, Թեհրան, «Նայիրի», 1980, 648 էջ:
- 3.46. Վարդապետյան Ա., Հայաստանի օգնության կոմիտե (1921-1937), Երևան, «Հայաստան», 1966, 123 էջ:
- 3.47. Տօնոյեան Ա., Անդաստան իրանահայ բանաստեղծութեան, Պէյրութ, «Սեւան», 1963, 123 էջ:
- 3.48. Փահլևանյան Հ., Իրանահայ համայնքը (1941-1979), Երևան, Հայկական ԽՍՀ ԳԱ հրատ., 1989, 329 էջ:
- 3.49. «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, գլխ. խմբ.՝ Այվազյան Հ., Երևան, Հայկական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրություն, 2002, 1076 էջ:

Հոդվածներ

- 3.50. Կարապետյան Մ., «Իմամ Զաֆարի» օրենքը և արևելահայերը (XVII-XVIII դարեր), «Պատմաբանասիրական հանդես», Երևան, Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի հրատ., 1988, թիվ 1 (120), էջ 219-221:
- 3.51. Կոստիկյան Ք., Մկրտումյան Գ., Մուհամմադ մարգարեի ու Ալի իբն Աբու Թալիբ խալիֆայի անունից հայերի հետ կնքված դաշնագրերը որպես պատմական փաստաթղթեր, «Բանբեր հայագիտության», Երևան, «Գիտություն», 2015, թիվ 3 (9), էջ 118-148:
- 3.52. Ղազարյան Մ., Իրանահայ արդի նկարչությունը, «Սովետական Հայաստան», Երևան, 1966, սեպտեմբեր, թիվ 9 (246), էջ 23-24:
- 3.53. Մարտիրոսյան Հ., Ժամանակակից իրանահայ գաղութի ինքնավարության մարմինները և իրավական դրությունը, «Պատմաբանասիրական հանդես», Երևան, Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի հրատ., 1969, թիվ 1 (44), էջ 171-181:
- 3.54. Մարտիրոսյան Հ., Իրանահայ գաղութի պատմությունից (նորագույն շրջան), «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հ. VIII. Իրան, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1975, էջ 193-288:
- 3.55. Մարտիրոսյան Հ., Իրանի հայկական դպրոցները, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի հրատ., 1966, հոկտեմբեր, թիվ 10 (281), էջ 65-76:
- 3.56. Մարտիրոսյան Հ., Հայերի տեղաբաշխումն Իրանում (դեմոգրաֆիկ տվյալներ), «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հ. IV. Իրան, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1969, էջ 150-173:
- 3.57. Մաքսապետեան Ա., Հայերը Գիլանի մէջ եւ Ռաշտի հայոց եկեղեցին, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1940, փետրուար, թիւ 4 (208), էջ 108-122:
- 3.58. Մինասյան Լ., Իրանահայ արվեստագետներ, «Հուր», Թեհրան, «Նուրբախշ», 1972, մայիս, թիվ 11, էջ 85-91:

3.59. Ներսես արքեպիսկոպոս Մելիք-Թանգյան, «Էջմիածին». պաշտոնական ամսագիր Հայրապետական Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, Էջմիածին, 1948, Ե. տարի, հոկտեմբեր-նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 24-26:

3.60. Սալբիյան Տ. Բաբկեն արքեպիսկոպոս Մելիք-Թանգյան (Կյանքն ու գործունեությունը), «Էջմիածին». պաշտոնական ամսագիր Ամենայն հայոց կաթողիկոսութեան Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի, Ս. Էջմիածին, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի տպ., 2013, ԿԹ տարի, հունիս, էջ 96-99:

3.61. Փափազյան Հ., Սեֆյան Իրանի ասիմիլյատորական քաղաքականության հարցի շուրջը, «Բանբեր Մատենադարանի», Երևան, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1956, թիվ 3, էջ 85-99:

4. Պարբերական մամուլ

4.1. «Ալիք», Թեհրան, 4 հունիսի 1931, թիվ 11, 18 հունիսի 1931, թիվ 13, 25 հունիսի 1931, թիվ 14, 26 հուլիսի 1931, թիվ 18, 9 օգոստոսի 1931, թիվ 20, 16 օգոստոսի 1931, թիվ 21, 31 օգոստոսի 1931, թիվ 23, 5 սեպտեմբերի 1931, թիվ 24, 19 նոյեմբերի 1931, թիվ 34, 3 դեկտեմբերի 1931, թիվ 36, 12 դեկտեմբերի 1931, թիվ 37, 25 դեկտեմբերի 1931, թիվ 39, 18 հունվարի 1932, թիվ 41, 2 փետրվարի 1932, թիվ 43, 10 փետրվարի 1932, թիվ 44, 18 փետրվարի 1932, թիվ 45, 25 փետրվարի 1932, թիվ 46, 13 մարտի 1932, թիվ 48, 22 մարտի 1932, թիվ 1 (49), 31 մարտի 1932, թիվ 2 (50), 24 ապրիլի 1932, թիվ 5 (53), 28 մայիսի 1932, թիվ 10 (58), 5 հունիսի 1932, թիվ 11 (59), 12 հունիսի 1932, թիվ 12 (60), 19 հունիսի 1932, թիվ 13 (61), 8 սեպտեմբերի 1932, թիվ 25 (73), 20 հոկտեմբերի 1932, թիվ 31 (79), 1 դեկտեմբերի 1932, թիվ 37 (85), 12 հունվարի 1933, թիվ 42 (90), 5 փետրվարի 1933, թիվ 45 (93), 9 մարտի 1933, թիվ 50 (98), 30 ապրիլի 1933, թիվ 6 (105), 28 մայիսի 1933, թիվ 9 (108), 17 հուլիսի 1933, թիվ 14 (113), 1 հունվարի 1934, թիվ 134, 21 հունվարի 1934, թիվ 136, 3 հունիսի 1934, թիվ 152, 17 հունիսի 1934, թիվ 154, 5 օգոստոսի 1934, թիվ 159, 17 հունվարի 1935, թիվ 27 (1313), 28 ապրիլի 1935, թիվ 28 (203), 18 հուլիսի 1935, թիվ 62 (237), 23 հուլիսի 1935, թիվ 64 (239), 25 հուլիսի 1935, թիվ 65 (240), 28 հուլիսի 1935, թիվ 66 (241),

23 փետրվարի 1936, թիվ 151 (326), 8 մարտի 1936, թիվ 156 (331), 14 մայիսի 1936, թիվ 182 (357), 17 սեպտեմբերի 1936, թիվ 234 (409), 22 սեպտեմբերի 1936, թիվ 236 (411), 27 սեպտեմբերի 1936, թիվ 238 (413), 15 նոյեմբերի 1936, թիվ 259 (434), 30 սեպտեմբերի 1937, թիվ 388 (563), 23 փետրվարի 1945, թիվ 37 (2176), 20 մարտի 1945, թիվ 58 (2197), 6 հուլիսի 1945, թիվ 147 (2286), 12 հուլիսի 1945, թիվ 151 (2290), 28 նոյեմբերի 1945, թիվ 265 (2404), 17 հունիսի 1949, թիվ 132 (3444), 20 հունիսի 1949, թիվ 134 (3446), 16 հունիսի 1952, թիվ 131 (4317), 17 հունիսի 1952, թիվ 132 (4318), 23 հունիսի 1954, թիվ 137 (4908), 30 հունվարի 1955, թիվ 23 (5085), 31 հունվարի 1955, թիվ 24 (5086), 1 փետրվարի 1955, թիվ 25 (5087), 11 սեպտեմբերի 1956, թիվ 199 (5549), 28 հոկտեմբերի 1957, թիվ 234 (5875), 22 օգոստոսի 1960, թիվ 180 (6692), 24 օգոստոսի 1960, թիվ 181 (6693), 15 հունվարի 1979, թիվ 8 (12016), 18 սեպտեմբերի 1979, թիվ 198 (12206), 9 սեպտեմբերի 1982, թիվ 194 (13048), 28 օգոստոսի 2012, թիվ 176 (21455), 11 սեպտեմբերի 2012, թիվ 186 (21465), 24 հունիսի 2014, թիվ 122 (21947):

4.2. «Ծիածան», Թեհրան, 1986, մարտ, թիվ 3 (19):

4.3. «Յոյս», Թեհրան, 7 մարտի 2012, թիվ 118:

4.4. «Վերածնունդ», Թեհրան, 21 մարտի 1930, թիվ 7, 18 ապրիլի 1930, թիվ 10, 16 մայիսի 1930, թիվ 14, 28 նոյեմբերի 1930, թիվ 41, 28 մարտի 1932, թիվ 7 (96), 9 հունիսի 1932, թիվ 17 (106), 21 մայիսի 1933, թիվ 10 (110), 10 փետրվարի 1934, թիվ 3 (140), 17 մայիսի 1934, թիվ 12 (149), 12 հուլիսի 1934, թիվ 18 (155), 1 սեպտեմբերի 1934, թիվ 24 (161), 12 սեպտեմբերի 1936, թիվ 235, 28 մարտի 1937, թիվ 253, 3 հոկտեմբերի 1939, թիվ 345, 27 օգոստոսի 1944, թիվ 188 (1030), 28 օգոստոսի 1944, թիվ 189 (1031), 12 նոյեմբերի 1944, թիվ 251 (1093), 9 հունիսի 1951, թիվ 23 (2286):